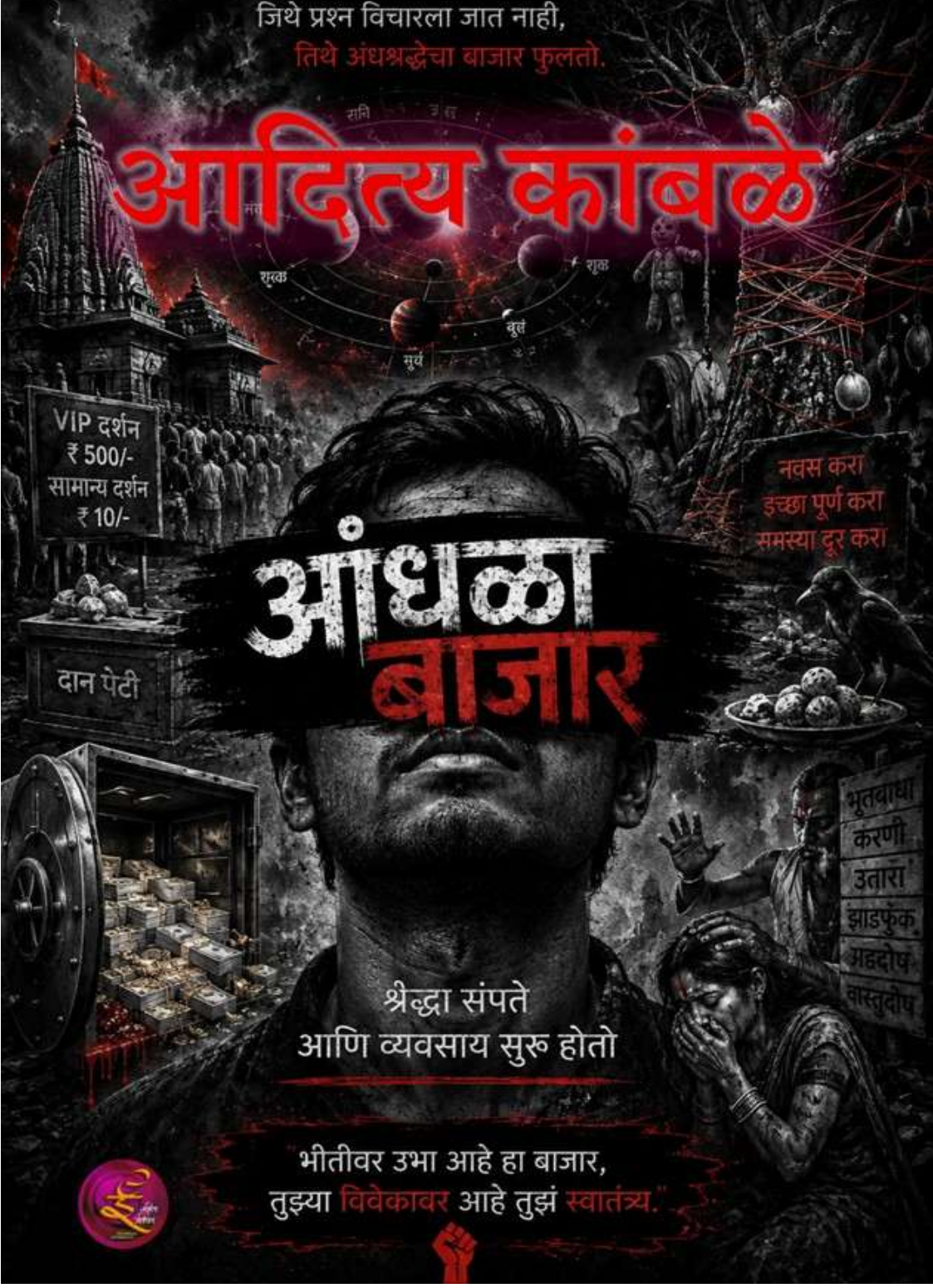
जिथे प्रश्न विचारला जात नाही,
तिथे अंधश्रद्धेचा बाजार फुलतो.
आदित्य कांबळे
VIP दर्शन
₹ 500/-
सामान्य दर्शन
₹ 10/-
दान पेटी
नवस करा
इच्छा पूर्ण करा
समस्या दूर करा
आंधळा बाजार
भूतबाधा
करणी
उतारा
झाडफुंक
महादोष
वास्तुदोष
श्रद्धा संपते
आणि व्यवसाय सुरू होतो
भीतीवर उभा आहे हा बाजार,
तुझ्या विवेकावर आहे तुझं स्वातंत्र्य.

ई साहित्य प्रतिष्ठान

सादर करत आहे

आंधळा बाजार

आदित्य कांबळे

आंधळा बाजार

लेखक: आदित्य कांबळे

बौद्ध नगर, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर चौक ,
लातूर - 413512
मोबाईल : 8275956954

ई-मेल : kambleadi5@gmail.com

मुखपृष्ठ- आदित्य कांबळे

या पुस्तकातील लेखनाचे सर्व हक्क लेखकाकडे सुरक्षित असून पुस्तकाचे किंवा त्यातील अंशाचे पुनर्मुद्रण वा नाट्य, चित्रपट किंवा इतर रुपांतर करण्यासाठी लेखकाची लेखी परवानगी घेणे आवश्यक आहे. तसे न केल्यास कायदेशीर कारवाई (दंड व तुरुंगवास) होऊ शकते.

This declaration is as per the Copyright Act 1957 read with Sections 43 and 66 of the IT Act 2000. Copyright protection in India is available for any literary, dramatic, musical, sound recording and artistic work. The Copyright Act 1957 provides for registration of such works. Although an author's copyright in a work is recognised even without registration. Infringement of copyright entitles the owner to remedies of injunction, damages and accounts.

प्रकाशक :- ई साहित्य प्रतिष्ठान

www.esahity.com
esahity@gmail.com
Whatsapp- 9987737237
(विनामूल्य ईपुस्तकांसाठी फ़क्त नाव गाव कळवा)
प्रकाशन : २० जुलै २०२६

छापिल प्रत खासगी वितरणासाठी उपलब्ध
देणगी मूल्य- रु. २५०/- फक्त
(१००% रक्कम लेखकाकडे छपाईचा खर्च म्हणून जाईल.)
(संपर्क- आदित्य कांबळे - 8275956954

©esahity Pratishthan®2026

- विनामूल्य वितरणासाठी उपलब्ध.
- आपले वाचून झाल्यावर आपण हे फ़ॉरवर्ड करू शकता.
- हे ई पुस्तक वेबसाईटवर ठेवण्यापुर्वी किंवा वाचनाव्यतिरिक्त कोणताही वापर करण्यापुर्वी ई-साहित्य प्रतिष्ठानची लेखी परवानगी घेणे आवश्यक आहे.

लेखक परिचय

आदित्य कांबळे हे अभियांत्रिकी शिक्षण घेत असलेले तरुण लेखक असून वैज्ञानिक दृष्टिकोन, सामाजिक परिवर्तन, इतिहास, मानवतावाद आणि तर्कनिष्ठ विचार यांमध्ये त्यांना विशेष रस आहे. समाजात रूढ झालेल्या अंधश्रद्धा, कर्मकांड, भीती आणि मानसिक गुलामीच्या विविध स्वरूपांचा चिकित्सक अभ्यास करून विवेकवादी विचारांचा प्रसार करण्याचा त्यांचा प्रयत्न असतो.

तथागत बुद्ध, महात्मा ज्योतिराव फुले, सावित्रीबाई फुले, राजर्षी शाहू महाराज, राष्ट्रसंत गाडगेबाबा, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि डॉ. नरेंद्र दाभोलकर यांच्या विचारांचा त्यांच्या लेखनावर प्रभाव आहे. शिक्षण, वैज्ञानिक दृष्टिकोन, समता आणि मानवता यांच्या माध्यमातून अधिक जागृत आणि विवेकी समाज घडावा, ही त्यांची भूमिका आहे.

"आंधळा बाजार" हे त्यांचे वैचारिक लेखन असून वाचकांनी कोणतीही गोष्ट अंधपणे स्वीकारण्याऐवजी प्रश्न विचारावेत, पुरावे शोधावेत आणि स्वतःच्या विवेकाने निर्णय घ्यावेत, हीच त्यांची अपेक्षा आहे.

अर्पण पत्रिका:

समता, स्वातंत्र्य, बंधुता आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोनासाठी आयुष्य अर्पण करणाऱ्या सर्व ज्ञात-अज्ञात विचारवंतांना,
समाजसुधारकांना आणि प्रश्न विचारण्याचं धैर्य जिवंत ठेवणाऱ्या प्रत्येक विवेकी मनाला सादर अर्पण.

आंधळा बाजार

जिथे श्रद्धा संपते
आणि व्यवसाय सुरू होतो

लेखक : आदित्य कांबळे

वाचकांसाठी

हे पुस्तक लिहिताना माझा उद्देश कोणाच्याही श्रद्धांचा अपमान करणं नाही.

माझा उद्देश एवढाच आहे की आपण ज्या गोष्टी पिढ्यानपिढ्या स्वीकारत आलो आहोत, त्यांच्याकडे एकदा नव्याने पाहावं.

जर या पुस्तकामुळे तुमच्या मनात एक जरी प्रश्न निर्माण होणार असेल, तर माझं लेखन सार्थकी लागलं असं मी मानेन.

— आदित्य

अनुक्रमणिका

प्रस्तावना

साखळ्या तोडण्याचा प्रयत्न 15

भाग १: माणूस मरतो, बाजार जिवंत राहतो

1.1 मृत्यू आणि भीती 18
1.2 पिंडदानाचा बाजार 20
1.3 विटाळ – मृत्यूचा की मनाचा? 21
1.4 कावळा, दहावा आणि तेरावा 23
1.5 गरुड पुराण आणि भीतीचा व्यापार 24
1.6 वचन – दुःखाचं की विवेकाचं?..... 26
1.7 अस्थी विसर्जन – श्रद्धा की सवय? 28

भाग २: शुभ-अशुभ : भीतीचा मानसिक रोग

2.1 शुभ-अशुभची मानसिकता 31
2.2 मांजर आडवं जाणं 33
2.3 शिंक, लिंबू-मिरची आणि दृष्ट 35
2.4 राहूकाल, ग्रहदोष आणि वास्तुदोष 37
2.5 घराघरात रुजलेल्या अंधश्रद्धा 39
2.6 दसऱ्याचं सोनं, गुरुवार आणि उद्यापन 41

भाग ३: देव आणि दलाली व्यवस्था

3.1 देव – श्रद्धेचा की व्यवसायाचा? 44
3.2 नवस आणि व्यवहार 46
3.3 कंदुरी आणि बळीची संस्कृती 48
3.4 धागे, ताईत आणि भीतीची विक्री 50
3.5 अंगात येणं – देवी की मानसिक अवस्था? 51
3.6 चमत्कारी बाबा आणि बुवाबाजी 54

3.7 कर्मकांडांचा बाजार 56
3.8 देवाला पैसा लागतो, माणसाला नाही? 58

भाग ४: स्त्रीदास्य आणि अंधश्रद्धा

4.1 स्त्री आणि अंधश्रद्धेचा जन्म 62
4.2 मासिक पाळी – अपवित्रता की जीवशास्त्र? 64
4.3 विधवा – पती मेला, शिक्षा पत्नीला 66
4.4 सवाषिण आणि विधवा 68
4.5 मंगळसूत्राचा मानसिक तुरुंग 69
4.6 उपवास, व्रत आणि स्त्रीचा त्याग 71
4.7 मुलगा हवा – अंधश्रद्धा आणि वंश 73
4.8 मंदिर प्रवेश आणि स्त्रीची जागा 75

भाग ५: भूत, करणी आणि मानसिक खेळ

5.1 भूताची निर्मिती 78
5.2 भूतबाधा की मानसिक आजार? 80
5.3 करणी – भीतीचा उद्योग 82
5.4 काळी बाहुली, लिंबू आणि ताईत 84
5.5 झाडफुंक आणि उतारा 86
5.6 अघोरी, तांत्रिक आणि रहस्याचा बाजार 89
5.7 भीती का विकली जाते? 91

भाग ६: ज्योतिष आणि भविष्याचा बाजार

6.1 राशिभविष्य – सर्वांसाठी एकच भविष्य? 94
6.2 Barnum Effect – मनाचा खेळ 96
6.3 जन्मकुंडली – आयुष्य कागदावर? 98
6.4 विवाह आणि कुंडली जुळवणी 100
6.5 मंगळ दोष आणि भीती 102
6.6 साडेसाती – ग्रहांची शिक्षा? 104
6.7 रत्न, खडे आणि भाग्य 107

6.8 भविष्य का विकलं जातं? 109

भाग ७: विज्ञान विरुद्ध अंधश्रद्धा

7.1 विज्ञान म्हणजे काय? 112
7.2 श्रद्धा आणि अंधश्रद्धा 114
7.3 देवपाणी विरुद्ध लस 115
7.4 नवस विरुद्ध शस्त्रक्रिया 117
7.5 वास्तुदोष विरुद्ध अभियांत्रिकी 118
7.6 AI च्या युगात राशिभविष्य 120
7.7 संविधान आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोन 122
7.8 आंबेडकर , दाभोळकर आणि अंध्श्राद्धेवरील संघर्ष 124
7.9 अंधश्रद्धा विरोधी कायदे आणि समाजाची जबाबदारी 125
7.10 शिक्षण - अंधश्रद्धेचा मोठा शत्रू 126

भाग ८: इतिहासात विचार जिंकला, अंधश्रद्धा हरली

8.1 शिवराय आणि विवेक 128
8.2 महात्मा फुले 130
8.3 सावित्रीबाई फुले 131
8.4 शाहू महाराज 133
8.5 कबीर 134
8.6 बुद्ध 136
8.7 डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर 138
8.8 संत गाडगे बाबा : झाडू हातात विचार मनात 140
8.9 विचाराचा विजय 142
उपसंहार: आंधळा बाजारातून बाहेर पडताना 145
संदर्भसूची 147
लेखक परिचय 149
शेवटचा प्रश्न 150

"ज्या दिवशी माणूस
प्रश्न विचारायला शिकतो,
त्या दिवशी
आंधळा बाजार
कोसळायला सुरूवात होते."
अंधश्रद्धा
भूत-प्रेत
ग्रह दोष
नवस
कर्मकांड
ताईत
ज्योतिष
भीती

प्रस्तावना

साखळ्या तोडण्याचा प्रयत्न

मानवजातीच्या इतिहासात दोन गोष्टी नेहमी एकत्र चालत आल्या आहेत — भीती आणि आशा.

भीतीमुळे माणूस थांबला, वाकला, गुडघे टेकला. आणि आशेमुळे तो पुन्हा उभा राहिला, चालला, लढला. पण या दोन्ही भावनांमध्ये एक तिसरी गोष्ट शतकानुशतकं वाढत राहिली ती म्हणजे अंधश्रद्धा. अंधश्रद्धा म्हणजे फक्त भूत-प्रेतांवर विश्वास ठेवणं नव्हे. अंधश्रद्धा म्हणजे विचार न करता स्वीकारलेली कोणतीही गोष्ट. अंधश्रद्धा म्हणजे प्रश्न विचारण्याची भीती. अंधश्रद्धा म्हणजे परंपरेच्या नावाखाली चालणाऱ्या प्रत्येक गोष्टीला सत्य मानण्याची मानसिक गुलामी.

आज आपण अशा समाजात जगत आहोत जिथे विज्ञानाने माणसाला चंद्रावर पोहोचवलं आहे, पण त्याच समाजात अजूनही ग्रहदोषाची भीती विकली जाते. कृत्रिम बुद्धिमत्ता निर्माण करणारा माणूस आजही राहूकाल पाहून घराबाहेर पडतो. आधुनिक रुग्णालयात उपचार घेणारा माणूस हातात ताईतही बांधतो. रॉकेट अंतराळात झेपावत असताना लिंबू-मिरची व्यवसायाचं संरक्षण करते अशी जाहिरात केली जाते.

हा विरोधाभास नाही का? : या पुस्तकाचा जन्म याच प्रश्नातून झाला आहे.

हे पुस्तक कोणत्याही व्यक्तीविरुद्ध नाही. कोणत्याही समाजाविरुद्ध नाही. कोणत्याही श्रद्धाळू माणसाचा अपमान करण्यासाठी तर मुळीच नाही. या पुस्तकाचा उद्देश एकच आहे — प्रश्न विचारणं आणि प्रश्न विचारायला शिकवणं. कारण अंधश्रद्धा ही एका दिवसात निर्माण होत नाही. ती पिढ्यानपिढ्या मनात पेरली जाते.

एक पिढी भीती शिकते. दुसरी पिढी ती परंपरा मानते. तिसरी पिढी तीच परंपरा पुढे नेते. आणि चौथ्या पिढीपर्यंत ती अंधश्रद्धा बनून पोहोचते.

मग कुणीतरी प्रश्न विचारतो. आणि त्या प्रश्नापासून परिवर्तनाची सुरुवात होते. अंधश्रद्धेचा उगम शोधायचा झाला, तर त्यामागे मुख्यतः चार गोष्टी दिसतात.

पहिली — भीती.

मृत्यूची भीती.
अपयशाची भीती.
रोगाची भीती.
भविष्याची भीती.

भीती ही अंधश्रद्धेची सर्वात सुपीक जमीन आहे.

दुसरी — दैवी शक्तीची कल्पना.

जे समजलं नाही त्याला देव म्हटलं गेलं.
जे समजावलं नाही त्याला चमत्कार म्हटलं गेलं.
जे सिद्ध करता आलं नाही त्याला श्रद्धेचं नाव दिलं गेलं.

तिसरी — रुढी आणि परंपरांचं ओझं.

"आमचे पूर्वज करत आले."
"आमच्या घरात असंच चालतं."
"लोक काय म्हणतील?"

या चार शब्दांनी अनेक पिढ्यांचे मेंदू कैद करून ठेवले.

आणि चौथी — शिक्षणाचा अभाव.

जिथे ज्ञान नसतं, तिथे अंधार असतो.
जिथे अंधार असतो, तिथे कल्पना जन्म घेतात.
आणि जिथे कल्पनांना भीतीची जोड मिळते, तिथे अंधश्रद्धा निर्माण होते.

मित्रांनो,

या पुस्तकातील प्रत्येक प्रकरण एका विशिष्ट अंधश्रद्धेवर प्रहार करतं. मृत्यूभोवती चालणारा व्यवसाय असो, शुभ-अशुभच्या नावाने विकली जाणारी भीती असो, देवाच्या नावावर उभ्या केलेल्या दलालीच्या व्यवस्था असोत, स्त्रियांवर लादलेली धार्मिक गुलामी असो, भूत-प्रेतांच्या नावाने चालणारे मानसिक खेळ असोत किंवा भविष्य सांगणाऱ्या ज्योतिषाचा बाजार असो — प्रत्येक ठिकाणी आपण एकच प्रश्न विचारणार आहोत: "यामागे पुरावा काय आहे?" कारण पुरावा नसलेला दावा हा सत्य नसतो. तो फक्त दावा असतो. या पुस्तकात अनेक गोष्टींवर कठोर टीका आहे. काही विचार अस्वस्थ करतील. काही प्रश्न परंपरेला धक्का देतील. काही उदाहरणं मनाला टोचतील.

पण समाज बदलण्याची सुरुवात नेहमी अस्वस्थतेपासूनच होते. डॉ. नरेंद्र दाभोलकरांनी अंधश्रद्धेविरुद्ध संघर्ष केला, कारण त्यांना माणसाला विचार करायला शिकवायचं होतं. महात्मा फुल्यांनी प्रश्न विचारले, कारण त्यांना गुलामगिरी मोडायची होती. शाहू महाराजांनी प्रश्न विचारले, कारण त्यांना समता हवी होती. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी प्रश्न विचारले, कारण त्यांना माणूस मुक्त हवा होता. आणि तथागत बुद्धांनी प्रश्न विचारले, कारण त्यांना सत्याचा शोध घ्यायचा होता. या सर्व महामानवांमध्ये एक गोष्ट समान होती. त्यांनी भीतीपेक्षा विचाराची निवड केली.

हे पुस्तक त्याच वैचारिक परंपरेचा एक छोटासा प्रयत्न आहे. या पुस्तकात मी तुम्हाला कोणत्याही गोष्टीवर आंधळा विश्वास ठेवायला

सांगणार नाही. उलट मी तुम्हाला सांगतो —माझ्यावरही आंधळा विश्वास ठेवू नका. मी लिहिलेल्या प्रत्येक गोष्टीवर प्रश्न विचारा. तपासा. वाचा. अभ्यास करा. पुरावे शोधा. आणि मग स्वतःचा निष्कर्ष काढा.

कारण स्वातंत्र्य म्हणजे फक्त बोलण्याचा अधिकार नाही. स्वातंत्र्य म्हणजे विचार करण्याचा अधिकार. आणि ज्या दिवशी माणूस स्वतः विचार करायला लागतो, त्या दिवशी त्याच्या मनावरील सर्वात मोठ्या साखळ्या तुटायला सुरुवात होते.हे पुस्तक त्या साखळ्या तोडण्याचा एक प्रयत्न आहे.

— आदित्य कांबळे

भाग ०१

माणूस मरतो, बाजार जिवंत राहतो

१. मृत्यू आणि भीती

मृत्यू हा मानवी आयुष्यातील सर्वात अटळ नियम आहे. जन्माला आलेल्या प्रत्येक जीवाचा शेवट मृत्यूमध्येच होतो, हे वास्तव आहे. तरीही जगातील बहुसंख्य लोक मृत्यूच्या नावाने अस्वस्थ होतात, घाबरतात आणि अनेकदा विवेक गमावून बसतात. कारण माणूस प्रत्यक्ष मृत्यूला जितका घाबरत नाही, त्यापेक्षा जास्त तो हरवण्याला घाबरतो. आपल्या आयुष्याचा भाग बनलेली व्यक्ती अचानक निघून जाते, तिचा आवाज कायमचा थांबतो, तिची जागा रिकामी होते आणि घरातील वातावरणात एक वेदनादायक शांतता पसरते. ही शांतता अनेकदा शब्दांपेक्षा जास्त बोलकी असते.

माणसाच्या आयुष्यातील हे क्षण अत्यंत नाजूक असतात. अशा वेळी त्याला आधार, समजूत आणि सहवासाची गरज असते. परंतु दुःखाच्या या अवस्थेत समाज अनेकदा त्याला आधार देण्याऐवजी कर्मकांडांच्या जाळ्यात अडकवतो. मृत्यूची घटना घडताच विविध विधी, नियम, परंपरा आणि भीती यांची मालिका सुरू होते. दुःख व्यक्त करण्याआधीच माणसाला सांगितलं जातं की अमुक केलं नाही तर आत्म्याला शांती मिळणार नाही, तमुक केलं नाही तर पाप लागेल, आणि काही विशिष्ट कर्मकांड टाळली तर मृत व्यक्ती भटकत राहील.

इथेच मृत्यूभोवतीचा खरा प्रश्न सुरू होतो. मृत्यू हा निसर्गाचा नियम असताना त्याभोवती इतक्या भीतीच्या कथा का उभ्या केल्या गेल्या? माणूस दुःखात असताना त्याला समजून घेण्याऐवजी त्याला अधिक घाबरवण्याची गरज कोणाला होती? या प्रश्नांची उत्तरं शोधायला सुरुवात केली की लक्षात येतं की मृत्यूभोवती केवळ भावना नाहीत, तर एक

संपूर्ण व्यवस्था उभी आहे. ही व्यवस्था भीतीवर जगते. जितकी भीती मोठी, तितका तिचा प्रभाव मोठा.

तथागत बुद्धांनी मृत्यूकडे वेगळ्या नजरेने पाहण्याची शिकवण दिली. त्यांनी मृत्यूला शिक्षा किंवा दैवी कोप मानलं नाही. त्यांच्या मते जन्म आणि मृत्यू हे निसर्गातील अपरिहार्य प्रवाह आहेत. जे जन्माला आलं आहे ते नष्ट होणारच, ही वस्तुस्थिती स्वीकारणं म्हणजे वास्तवाकडे डोळसपणे पाहणं. पण समाजाने वास्तव स्वीकारण्याऐवजी मृत्यूभोवती अनेक अदृश्य भीती निर्माण केल्या. परिणामी माणूस मृत्यूला नाही, तर मृत्यूनंतर काय होईल या कल्पनांना घाबरू लागला.

दुःखाच्या या क्षणांतूनच अनेक अंधश्रद्धा जन्माला आल्या. आणि जेव्हा भीती आणि अंधश्रद्धा एकत्र आल्या, तेव्हा मृत्यूभोवती एक बाजार उभा राहिला. हा बाजार श्मशानात पेटणाऱ्या चितेपेक्षा जास्त काळ जिवंत राहिला. कारण तो लाकूड जाळून नाही, तर माणसाच्या मनातील भीती जिवंत ठेवून चालत राहिला.

२. पिंडदानाचा बाजार

मृत्यू हा कोणत्याही कुटुंबासाठी अत्यंत वेदनादायक क्षण असतो. घरातील एखादी व्यक्ती कायमची निघून गेल्यानंतर उरतात त्या फक्त आठवणी. रिकामी झालेली खुर्ची, भिंतीवरचं छायाचित्र, कपाटातले कपडे आणि मनात सतत घुमणारा त्या व्यक्तीचा आवाज. अशा वेळी दुःख इतकं खोल असतं की माणसाची विचार करण्याची शक्तीही कमी होते. तो भावनांच्या भरात असतो. त्याला आधाराची गरज असते. पण याच क्षणी मृत्यूभोवती उभ्या असलेल्या कर्मकांडांच्या व्यवस्थेची सुरुवात होते.

अनेकदा मृत्यू झाल्यानंतर लगेचच विविध विधी सांगितले जातात. पिंडदान, श्राद्ध, कावळ्याला अन्न, विविध पूजापाठ आणि इतर अनेक प्रथा कुटुंबासमोर मांडल्या जातात. त्यामागे एकच भीती उभी केली जाते — “हे केलं नाही तर आत्म्याला शांती मिळणार नाही.” दुःखात असलेला माणूस या विधानाची सत्यता तपासत नाही. कारण तो त्या क्षणी विचार करत नसतो; तो फक्त आपल्या प्रिय व्यक्तीसाठी काहीतरी योग्य करण्याचा प्रयत्न करत असतो.

इथेच एक मूलभूत प्रश्न विचारण्याची गरज आहे. जिवंत असताना ज्याला अन्न, औषध, आधार किंवा प्रेमाची गरज होती, त्या व्यक्तीच्या मृत्यूनंतर अचानक विविध विधी का आवश्यक ठरतात? जर एखाद्या व्यक्तीवर खरंच प्रेम असेल, तर त्याची अभिव्यक्ती त्याच्या जिवंतपणी अधिक महत्त्वाची नाही का? वृद्ध आई-वडिलांची सेवा करण्यापेक्षा त्यांच्या मृत्यूनंतर मोठे विधी करणं अधिक महत्त्वाचं कसं ठरू शकतं?

पिंडदानाची संकल्पना अनेक शतकांपासून समाजात रुजलेली आहे. अनेक लोक ती श्रद्धेने करतात. परंतु जेव्हा कोणत्याही प्रथेमागे प्रश्न विचारण्याची जागा संपते आणि भीतीची सुरुवात होते, तेव्हा त्या प्रथेचा विचार करणं आवश्यक ठरतं. “हे नाही केलं तर...” या चार शब्दांवर उभ्या असलेल्या कोणत्याही व्यवस्थेकडे चिकित्सक नजरेने पाहिलं पाहिजे. कारण भीतीवर उभ्या असलेल्या गोष्टी सत्य असतीलच असं नाही.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी धर्मांतराच्या वेळी घेतलेल्या २२ प्रतिज्ञांमध्ये श्राद्ध आणि पिंडदान नाकारलं. हा केवळ धार्मिक निर्णय नव्हता; तो वैचारिक निर्णय होता. मृत व्यक्तीच्या नावावर उभ्या राहिलेल्या भीतीच्या व्यवस्थेला त्यांनी थेट आव्हान दिलं. त्यांचा मुद्दा साधा होता — मृत व्यक्तीचा सन्मान हा कर्मकांडांमधून नव्हे, तर त्याच्या विचारांचा आणि स्मृतींचा आदर राखून केला पाहिजे.

आजही अनेक कुटुंबे आर्थिक अडचणीत असूनसुद्धा मोठमोठे विधी करण्यासाठी कर्ज घेतात. दुःखाच्या प्रसंगी आधार देण्याऐवजी समाज त्यांच्यावर परंपरेचं ओझं टाकतो. अनेकदा विधी पूर्ण झाले का याला महत्त्व दिलं जातं; पण मृत व्यक्तीच्या कुटुंबाची मानसिक अवस्था, त्यांची आर्थिक परिस्थिती किंवा त्यांचं दुःख याकडे दुर्लक्ष केलं जातं. अशा वेळी प्रश्न पडतो की हा सन्मान मृत व्यक्तीचा आहे की परंपरेचा?

खरं तर मृत्यू हा स्मरणाचा विषय आहे, व्यवहाराचा नाही. माणूस जातो, पण त्याच्या आठवणी राहतात. त्याने दिलेलं प्रेम राहतं. त्याने शिकवलेले विचार राहतात. त्या आठवणी जपणं हीच त्याच्यावरील खरी श्रद्धांजली असू शकते. कारण प्रेमाला कर्मकांडांची गरज नसते; प्रेमाला फक्त

स्मरणाची गरज असते. मृत्यूभोवती उभ्या राहिलेल्या या व्यवस्थेकडे म्हणूनच नव्याने पाहण्याची आवश्यकता आहे. प्रश्न विचारणं म्हणजे श्रद्धेचा अपमान नाही. उलट, प्रश्न विचारणं म्हणजे सत्याचा शोध घेण्याची सुरुवात आहे. आणि ज्या क्षणी माणूस भीतीपेक्षा विचाराची निवड करतो, त्या क्षणी मृत्यूभोवती उभा राहिलेला बाजार कमकुवत होऊ लागतो.

३. विटाळ — मृत्यूचा की मनाचा?

भारतीय समाजात "विटाळ" हा शब्द अनेकांना परिचित आहे. पण या शब्दाचा इतिहास समजून घेतला तर लक्षात येतं की तो केवळ धार्मिक संकल्पना नाही; तो सामाजिक विषमतेशीही खोलवर जोडलेला आहे. शतकानुशतकं काही माणसांना इतकं कनिष्ठ मानलं गेलं की त्यांच्या स्पर्शालाही अपवित्र समजलं गेलं. त्यांच्या सावलीचा विटाळ होतो, त्यांच्या हातचं अन्न खाऊ नये, त्यांच्या स्पर्शाने वस्तू अपवित्र होतात — अशा कल्पनांनी संपूर्ण समाजाला विभागून टाकलं.

हा विटाळ शरीराचा नव्हता. तो मनाचा रोग होता. माणसामाणसांमध्ये भिंती उभ्या करण्यासाठी निर्माण केलेली ही मानसिकता इतकी खोलवर रुजली की ती केवळ जातीतच थांबली नाही. काळ बदलला, समाज बदलला, कायदे बदलले; पण विटाळाची मानसिकता अनेक ठिकाणी आजही जिवंत आहे. फक्त तिचं स्वरूप बदललं आहे.

मृत्यूच्या प्रसंगी ही मानसिकता विशेषतः दिसून येते. एखादी व्यक्ती मृत झाल्यानंतर तिचे कपडे वेगळे केले जातात, तिच्या वापरातील वस्तू बाजूला काढल्या जातात, घर धुतलं जातं, काही दिवस विटाळ पाळला

जातो. अनेक घरांमध्ये विशिष्ट कालावधीपर्यंत धार्मिक कार्यांवर बंदी घातली जाते. हे सर्व इतक्या सहजपणे केलं जातं की त्यामागील विचारांचा आपण अनेकदा विचारही करत नाही. पण इथे एक साधा प्रश्न विचारण्याची गरज आहे. ज्या व्यक्तीवर आपण आयुष्यभर प्रेम केलं, जिच्यासोबत आपण हसलो, रडलो, जगलो, तिच्या मृत्यूनंतर अचानक तिच्याशी संबंधित प्रत्येक गोष्ट अपवित्र कशी होते? मृत्यूमुळे त्या व्यक्तीचं माणूसपण बदलतं का? की आपल्या मनात रुजलेले समज बदलत नाहीत?

अनेक प्रथा सुरुवातीला स्वच्छता, आरोग्य किंवा सामाजिक कारणांमुळे निर्माण झाल्या असतील. परंतु कालांतराने त्यांना धार्मिक स्वरूप प्राप्त झालं. मग त्या प्रथांमागील मूळ कारण हरवलं आणि फक्त परंपरा उरली. पुढच्या पिढ्यांनी त्या परंपरा प्रश्न न विचारता स्वीकारल्या. परिणामी, माणूस काय करतोय यापेक्षा तो का करतोय हा प्रश्न मागे पडला.

विटाळाची संकल्पना इथेच धोकादायक बनते. कारण ती अनेकदा माणसाला वास्तवापेक्षा प्रतीकांमध्ये अडकवते. मृत्यू हा दुःखाचा प्रसंग आहे. तो संवेदनांचा विषय आहे. परंतु जेव्हा त्या दुःखाभोवती अपवित्रता, स्पर्शबंदी किंवा भीतीच्या कल्पना उभ्या केल्या जातात, तेव्हा माणूस वास्तवापासून दूर जाऊ लागतो.

इतिहासाकडे पाहिलं तर सामाजिक सुधारकांनी अशा अनेक कल्पनांना आव्हान दिलं. महात्मा फुले, शाहू महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि इतर अनेक विचारवंतांनी माणसाला माणूस म्हणून पाहण्याची शिकवण दिली. त्यांनी स्पष्टपणे सांगितलं की कोणताही मनुष्य जन्मतः

श्रेष्ठ किंवा कनिष्ठ नसतो. त्याचप्रमाणे कोणताही मनुष्य मृत्यूनंतर अचानक अपवित्रही होत नाही. मृत्यू ही जैविक घटना आहे. ती निसर्गाचा नियम आहे. त्यात पवित्र किंवा अपवित्र असं काही नसतं. माणूस जन्माला येतो, जगतो आणि एक दिवस निघून जातो. हा प्रवास प्रत्येकाचा आहे. म्हणूनच मृत्यूकडे पाहताना भीती किंवा विटाळाच्या नजरेने नव्हे, तर संवेदनशीलतेने आणि विवेकाने पाहण्याची गरज आहे. खरं तर विटाळ मृत्यूमध्ये नसतो; तो आपल्या विचारांमध्ये असतो. आणि जोपर्यंत माणूस या विचारांना प्रश्न विचारत नाही, तोपर्यंत विटाळाचं अस्तित्व कायम राहतं. म्हणून या संकल्पनेकडे नव्याने पाहणं आवश्यक आहे. कारण मृत्यू माणसाला अपवित्र करत नाही; अज्ञान आणि भेदभाव माणसाच्या विचारांना अपवित्र करतात.

४. कावळा, दहावा आणि तेरावा

मृत्यूभोवती निर्माण झालेल्या अनेक परंपरांपैकी कावळ्याला अन्न देणे, दहावा आणि तेरावा या प्रथा समाजात विशेष महत्त्वाच्या मानल्या जातात. एखाद्या व्यक्तीच्या मृत्यूनंतर या विधींचं पालन केलं नाही तर आत्म्याला शांती मिळणार नाही, अशी धारणा अनेकांच्या मनात खोलवर रुजलेली आहे. परिणामी दु:खात असलेलं कुटुंबही या प्रथांकडे केवळ परंपरा म्हणून नव्हे, तर एक प्रकारची जबाबदारी म्हणून पाहू लागतं.

या प्रथांकडे शांतपणे पाहिलं तर अनेक प्रश्न उभे राहतात. समाजात आजही हजारो लोक भुकेले झोपतात. रस्त्यावर अन्नासाठी हात पसरवणारे लोक आपल्याला रोज दिसतात. अनेक वृद्ध व्यक्ती एकटेपणात जगत असतात. अनेक कुटुंबांना दोन वेळच्या अन्नाचीही

चिंता असते. पण या वास्तवाकडे दुर्लक्ष करून मृत व्यक्तीच्या नावाने मोठमोठे जेवणावळी आयोजित केल्या जातात, विविध विधी केले जातात आणि त्यासाठी मोठ्या प्रमाणात पैसा खर्च केला जातो. मृत व्यक्तीच्या स्मरणासाठी एकत्र येणं, त्याच्या आयुष्याचा गौरव करणं किंवा कुटुंबाला आधार देणं यात काहीच गैर नाही. उलट, दुःखाच्या प्रसंगी समाजाने एकमेकांच्या पाठीशी उभं राहणं ही मानवी मूल्यांची खूण आहे. पण जेव्हा या स्मरणाच्या जागी भीती येते, तेव्हा प्रश्न निर्माण होतो.

कावळ्याला अन्न दाखवण्याची प्रथा याचं एक उदाहरण आहे. अनेक ठिकाणी असा समज आहे की कावळा अन्न स्वीकारेल तर मृत व्यक्तीच्या आत्म्याला शांती मिळते. जर कावळा आला नाही, तर कुटुंबातील लोक अस्वस्थ होतात. काही वेळा तासन्तास वाट पाहिली जाते. जणू त्या पक्ष्याच्या एका कृतीवर मृत व्यक्तीचं भविष्य अवलंबून आहे. परंतु कावळा हा पक्षी आहे. त्याच्या वर्तनामागे जैविक कारणं असतात. भूक, वातावरण, आसपासची हालचाल, सुरक्षितता यावर त्याचं वागणं अवलंबून असतं. तो अन्न खातो कारण त्याला अन्नाची गरज असते. तो कोणत्याही आत्म्याचा प्रतिनिधी आहे, याचा कोणताही वस्तुनिष्ठ पुरावा उपलब्ध नाही. तरीही ही धारणा टिकून राहते. कारण ती तर्कावर नव्हे, तर भावनांवर उभी असते. दहावा आणि तेरावा यांच्याबाबतीतही असंच दिसून येतं. मूळतः या काळाचा संबंध शोकप्रक्रियेशी असावा. कुटुंबाला दुःखातून सावरण्यासाठी काही काळ दिला जात असावा. नातेवाईक एकत्र येऊन आधार देत असावेत. परंतु कालांतराने या प्रक्रियांभोवती विविध धार्मिक आणि कर्मकांडी स्तर जोडले गेले. आता अनेकदा दुःखापेक्षा विधी महत्त्वाचे वाटू लागतात.

काही घरांमध्ये आर्थिक परिस्थिती अत्यंत कठीण असते. तरीही “लोक काय म्हणतील?” या भीतीमुळे कर्ज काढून विधी केले जातात. मृत व्यक्तीच्या स्मृतीपेक्षा समाजाचं मत अधिक महत्त्वाचं ठरतं. अशा वेळी हे विधी श्रद्धेचे राहात नाहीत; ते सामाजिक दबावाचं रूप धारण करतात. या सगळ्यात एक महत्त्वाचा प्रश्न दुर्लक्षित राहतो — मृत व्यक्तीला खऱ्या अर्थाने आदर कसा द्यायचा? मोठ्या जेवणावळी करून? की त्याच्या चांगल्या विचारांना पुढे नेऊन? भव्य विधी करून? की त्याच्या स्मरणार्थ एखाद्या गरजूला मदत करून? कुटुंबावर आर्थिक ओझं टाकून? की त्यांना मानसिक आधार देऊन? हे प्रश्न अस्वस्थ करणारे असतील, पण आवश्यक आहेत. कारण कोणतीही परंपरा फक्त जुनी आहे म्हणून ती योग्य ठरत नाही. तिचा उद्देश, परिणाम आणि वास्तवाशी असलेला संबंध तपासणं आवश्यक असतं.

मृत्यूच्या प्रसंगी सर्वात जास्त गरज असते ती करुणेची. दुःखात असलेल्या व्यक्तीला आधाराची गरज असते, कर्मकांडांच्या स्पर्धेची नाही. समाजाने जर मृत्यूभोवती उभ्या केलेल्या भीतीऐवजी संवेदनशीलता आणि विवेक यांना महत्त्व दिलं, तर अनेक निरर्थक दबाव आपोआप कमी होतील. कारण शेवटी कावळा हा पक्षी आहे, परंपरा ही मानवनिर्मित आहे आणि दुःख ही मानवी भावना आहे. या तिन्ही गोष्टींची गल्लत झाली की अंधश्रद्धा जन्म घेते. आणि जेव्हा माणूस प्रश्न विचारतो, तेव्हा त्या अंधश्रद्धेची पकड सैल होऊ लागते.

५. गरुड पुराण आणि भीतीचा व्यापार

मानवी इतिहासात भीतीपेक्षा प्रभावी शस्त्र फार कमी आहेत. प्रेम माणसाला प्रेरणा देऊ शकतं, आशा त्याला उभारी देऊ शकते; पण भीती माणसाला नियंत्रणात ठेवते. म्हणूनच इतिहासात अनेक व्यवस्थांनी भीतीचा उपयोग केला. काहींनी राजसत्तेच्या माध्यमातून, काहींनी सामाजिक नियमांच्या माध्यमातून आणि काहींनी धार्मिक कथांच्या माध्यमातून.

मृत्यूभोवती निर्माण झालेल्या भीतीच्या कथांमध्ये नरक, यातना, पाप आणि शिक्षा या संकल्पनांना विशेष स्थान दिलं गेलं. मृत्यूनंतर माणसाला भयंकर यातना भोगाव्या लागतात, उकळत्या तेलात टाकलं जातं, आगीच्या खड्ड्यांत जाळलं जातं, विविध प्रकारच्या शिक्षा दिल्या जातात अशा कल्पना समाजात शतकानुशतकं सांगितल्या गेल्या. या कथांचा प्रभाव इतका खोलवर झाला की अनेक लोकांनी त्यांना प्रश्न न विचारता सत्य मानलं. या कथांमागे एक महत्त्वाचं मानसशास्त्र कार्यरत असतं.घाबरलेला माणूस सहजपणे नियंत्रणात राहतो. जो माणूस सतत पाप, शिक्षा आणि नरकाच्या भीतीत जगतो, तो अनेकदा प्रश्न विचारण्यापेक्षा आज्ञा पाळणं पसंत करतो. कारण त्याला शिकवलं गेलेलं असतं की शंका घेणं धोकादायक आहे. विचार करणं धोकादायक आहे. परंपरेवर प्रश्न उपस्थित करणं धोकादायक आहे.

याच ठिकाणी भीतीचा व्यापार सुरू होतो. जर एखाद्या व्यक्तीला सांगितलं की अमुक विधी केल्याशिवाय त्याच्या मृत नातेवाईकाला शांती मिळणार नाही, तर तो व्यक्ती त्या विधीसाठी काहीही करायला तयार

होईल. जर त्याला सांगितलं की अमुक कर्म केलं नाही तर नरक मिळेल, तर तो त्या भीतीपोटी अनेक गोष्टी स्वीकारेल. अशा प्रकारे भीती स्वतःच एक बाजारपेठ बनते.

गरुड पुराणासारख्या ग्रंथांतील अनेक वर्णनांकडे लोक धार्मिक श्रद्धेने पाहतात. या पुस्तकाचा उद्देश कोणत्याही धार्मिक ग्रंथाचा अपमान करणं नाही. परंतु जेव्हा एखाद्या कथेला अक्षरशः वास्तव मानलं जातं आणि तिच्या आधारे लोकांच्या मनात भीती निर्माण केली जाते, तेव्हा त्या प्रक्रियेकडे चिकित्सक दृष्टीने पाहणं आवश्यक ठरतं.

विज्ञानाचा दृष्टिकोन इथे वेगळा आहे. विज्ञान मृत्यूकडे एक जैविक घटना म्हणून पाहतं. शरीरातील अवयव कार्य करणं थांबवतात. मेंदूची क्रिया बंद होते. श्वास थांबतो. शरीरातील जीवनप्रक्रिया समाप्त होतात. विज्ञानाला जे माहिती नाही त्याबद्दल ते प्रामाणिकपणे सांगतं की "आमच्याकडे पुरेसा पुरावा नाही." हीच विज्ञानाची ताकद आहे. याउलट भीतीवर आधारित व्यवस्था अनेकदा पुराव्याऐवजी कल्पना वापरतात. कारण कल्पना तपासता येत नाहीत. त्या प्रश्नांच्या पलीकडे नेल्या जातात. आणि जिथे प्रश्न संपतात, तिथे अंधश्रद्धा सुरू होते.

समाजात अनेक चांगले आणि नैतिक लोक आहेत जे नरकाच्या भीतीमुळे नव्हे, तर मानवतेमुळे चांगलं वागतात. ते इतरांना मदत करतात कारण त्यांना करुणा महत्त्वाची वाटते. ते प्रामाणिक राहतात कारण त्यांना प्रामाणिकपणा मूल्यवान वाटतो. त्यांना चांगुलपणासाठी भीतीची गरज नसते. म्हणूनच नैतिकतेचा पाया भीतीमध्ये नसून विवेकामध्ये असला पाहिजे. जर एखादी व्यक्ती फक्त शिक्षेच्या भीतीने चांगली वागत असेल, तर ती खरी नैतिकता नाही. खरी नैतिकता म्हणजे

योग्य गोष्ट योग्य असल्यामुळे करणं. कोणत्याही अदृश्य शिक्षेच्या भीतीमुळे नव्हे.

मृत्यू हा जीवनाचा शेवट असू शकतो; पण तो विचारांचा शेवट नसतो. माणूस जिवंत असताना जे विचार पेरतो, जे मूल्य जपतो आणि जे कार्य करतो, ते त्याच्या मृत्यूनंतरही समाजात जिवंत राहतं. म्हणून मृत्यूनंतरच्या शिक्षांच्या कल्पनांमध्ये अडकण्यापेक्षा जिवंतपणी अर्थपूर्ण जीवन जगणं अधिक महत्त्वाचं आहे.

भीती माणसाला काही काळ नियंत्रणात ठेवू शकते; पण ती त्याला मुक्त करू शकत नाही. मुक्तीचा मार्ग भीतीतून नाही, तर समजून घेण्यामधून जातो. आणि म्हणूनच मृत्यूभोवती उभ्या राहिलेल्या प्रत्येक भीतीकडे प्रश्न विचारण्याची गरज आहे. कारण प्रश्न विचारला की भीती कमी होते.आणि भीती कमी झाली की व्यापार कमकुवत होतो.

६. वचन — दुःखाचं की विवेकाचं?

मृत्यूच्या प्रसंगी आपल्या समाजात अनेक प्रकारची वचने धरण्याची प्रथा आढळते. एखाद्या व्यक्तीच्या निधनानंतर कुटुंबातील सदस्य काही विशिष्ट गोष्टींचा त्याग करतात. कोणी वर्षभर चप्पल घालत नाही, कोणी मांसाहार सोडतो, कोणी सुपारी खात नाही, तर कोणी एखादी आवडती वस्तू किंवा सवय कायमची सोडून देतो. या प्रथांमागे एक भावनिक हेतू असतो — मृत व्यक्तीविषयी आदर व्यक्त करणं आणि त्याच्या स्मृतीशी स्वतःला जोडून ठेवणं.

परंतु काळाच्या ओघात या भावनिक कृतींना धार्मिक आणि अंधश्रद्धेचं स्वरूप प्राप्त झालं. आज अनेकदा वचन हे स्वतःच्या इच्छेने घेतलेलं नैतिक बंधन नसून सामाजिक अपेक्षा बनलेलं दिसतं. अनेक लोकांना असं वाटतं की वचन पाळलं नाही तर मृत व्यक्ती नाराज होईल, आत्म्याला शांती मिळणार नाही किंवा काहीतरी अशुभ घडेल. अशा वेळी वचन हे प्रेमाचं प्रतीक राहत नाही; ते भीतीचं साधन बनतं. इथे एक साधा प्रश्न विचारण्याची गरज आहे. ज्याच्यासाठी हे वचन घेतलं जातं, ती व्यक्ती आता या जगात नाही. ती तुमचे कपडे, तुमचं अन्न किंवा तुमच्या सवयी पाहू शकत नाही. मग या वचनांचा खरा उद्देश काय आहे? ते मृत व्यक्तीच्या स्मृतीसाठी आहेत की समाजाच्या अपेक्षांसाठी?

अनेकदा दुःख व्यक्त करण्यासाठी लोक स्वतःलाच शिक्षा देतात. जणू दुःखाची तीव्रता जितकी मोठी, तितकं प्रेम अधिक खरं. पण प्रेम आणि स्वतःला त्रास देणं या दोन वेगळ्या गोष्टी आहेत. एखाद्या व्यक्तीच्या स्मरणार्थ वर्षभर अनवाणी चालणं किंवा आवडतं अन्न सोडणं यामुळे त्या व्यक्तीच्या आयुष्यात काही बदल होणार नाही. मात्र जिवंत असलेल्या व्यक्तीच्या जीवनावर त्याचा परिणाम होऊ शकतो.

मुळात वचन ही संकल्पना चुकीची नाही. प्रश्न आहे — वचन कशासाठी? जर वचन माणसाला अधिक संवेदनशील, अधिक प्रामाणिक आणि अधिक जबाबदार बनवत असेल, तर त्याला अर्थ आहे. पण जर वचन केवळ शरीराला त्रास देण्यासाठी किंवा समाजाला दाखवण्यासाठी घेतलं जात असेल, तर त्याचा पुनर्विचार होणं आवश्यक आहे. कल्पना करा, एखाद्या व्यक्तीच्या स्मरणार्थ कोणीतरी असं वचन घेतलं की "मी आयुष्यात कधीही खोटं बोलणार नाही." दुसरा म्हणाला, "मी व्यसन करणार नाही." तिसरा म्हणाला, "मी जातीभेद करणार

नाही." चौथा म्हणाला, "मी अंधश्रद्धा पसरवणार नाही." अशी वचने केवळ वैयक्तिक जीवन बदलत नाहीत; ती समाजालाही सकारात्मक दिशा देतात. याउलट, एखाद्या मृत व्यक्तीच्या स्मरणार्थ चप्पल न घालणं, केस न कापणं किंवा विशिष्ट पदार्थ न खाणं या गोष्टींचा समाजाला किंवा मानवतेला काय लाभ होतो? हा प्रश्न विचारला तर अनेकदा स्पष्ट उत्तर मिळत नाही. कारण अशा प्रथांचा पाया तर्कावर नसून परंपरेवर उभा असतो.

तथागत बुद्धांनी जीवनाकडे पाहताना प्रज्ञा, शील आणि करुणा यांना महत्त्व दिलं. त्यांच्या शिकवणीत आत्मपीडेला स्थान नाही. त्यांनी माणसाला दुःख समजून घेण्याचा मार्ग दाखवला; दुःख वाढवण्याचा नाही. त्यामुळे कोणतीही कृती करताना तिचा परिणाम स्वतःवर आणि समाजावर काय होतो, हा विचार महत्त्वाचा ठरतो.

खरं पाहिलं तर मृत व्यक्तीला आपल्या चप्पलांचा, अन्नाचा किंवा सवयींचा काहीच फरक पडत नाही. पण जिवंत समाजाला आपल्या विचारांचा आणि कृतींचा नक्कीच फरक पडतो. म्हणूनच वचन घ्यायचं असेल, तर ते विवेकाचं असावं. ते माणुसकी वाढवणारं असावं. ते स्वतःला आणि समाजाला अधिक चांगलं बनवणारं असावं.

दुःख ही मानवी भावना आहे. ती नैसर्गिक आहे. पण दुःखाचं रूपांतर विवेकात झालं, तर त्यातून परिवर्तन जन्माला येतं. आणि कदाचित मृत व्यक्तीच्या स्मृतीला दिली जाणारी तीच सर्वात मोठी आदरांजली ठरू शकते.

७. अस्थी विसर्जन — श्रद्धा की सवय?

माणूस हा सवयींचा प्राणी आहे. एक पिढी जे करते, ते दुसरी पिढी पाहते. दुसरी पिढी तेच पुढे चालू ठेवते. काही काळानंतर ती कृती परंपरा बनते. आणि जेव्हा परंपरेमागील मूळ कारण विसरलं जातं, पण परंपरा मात्र सुरू राहते, तेव्हा अनेकदा अंधश्रद्धेचा जन्म होतो. अस्थी विसर्जनाची प्रथा याच संदर्भात पाहता येते. एखाद्या व्यक्तीच्या मृत्यूनंतर त्याच्या अस्थी नदीत, समुद्रात किंवा इतर पवित्र मानल्या जाणाऱ्या जलस्रोतांमध्ये विसर्जित केल्या जातात. अनेक लोक ही कृती अत्यंत श्रद्धेने करतात. त्यांच्या भावनांचा आदर केला पाहिजे. पण त्याच वेळी या प्रथेमागील विचारांवर प्रश्न विचारणंही आवश्यक आहे.

अनेक ठिकाणी असा समज आढळतो की अस्थी विसर्जन केलं नाही तर मृत व्यक्तीचा आत्मा भटकत राहील. त्याला मोक्ष मिळणार नाही. तो कुटुंबाला त्रास देईल किंवा त्याची अपूर्णता कायम राहील. या विश्वासामुळे अनेक कुटुंबे मोठा खर्च करून दूरदूरच्या ठिकाणी जातात. आर्थिक परिस्थिती कमकुवत असली तरी या विधीला प्राधान्य दिलं जातं. कारण त्यामागे श्रद्धेपेक्षा भीती अधिक कार्यरत असते.

इथे एक मूलभूत प्रश्न विचारला पाहिजे. जर एखाद्या व्यक्तीवर आपण प्रेम करत असू, तर त्याच्या मृत्यूनंतर आपल्याला त्याच्याच आत्म्याची भीती का वाटावी? जो माणूस आयुष्यभर आपला होता, ज्याने आपल्यावर प्रेम केलं, ज्याच्यासोबत आपण जीवन व्यतीत केलं, तो मृत्यूनंतर अचानक भीतीचं कारण कसा बनतो? हा प्रश्न अनेक अंधश्रद्धांच्या मुळावर प्रहार करतो. मृत्यूच्या संदर्भात भीती निर्माण करण्याचा सर्वात सोपा मार्ग म्हणजे अदृश्य गोष्टींचा आधार घेणं. कारण

अदृश्य गोष्टी तपासता येत नाहीत. त्यांना पुरावा लागत नाही. त्यामुळे त्यांच्याभोवती सहजपणे कथा निर्माण केल्या जाऊ शकतात. “असं नाही केलं तर...” या वाक्याने अनेक पिढ्यांना नियंत्रित करण्यात आलं आहे.

परंतु वास्तवाकडे पाहिलं तर अस्थी म्हणजे मानवी शरीराचा उरलेला भौतिक भाग. शरीर नष्ट होतं, विघटित होतं आणि पुन्हा निसर्गात मिसळतं. हा निसर्गाचा नियम आहे. या प्रक्रियेला धार्मिक किंवा अलौकिक स्वरूप देणं ही मानवनिर्मित गोष्ट आहे.

या विषयाचा आणखी एक पैलू आहे. आज अनेक नद्या प्रदूषणाच्या गंभीर समस्यांना सामोऱ्या जात आहेत. औद्योगिक कचरा, प्लास्टिक, रासायनिक पदार्थ आणि विविध प्रकारच्या मानवी हस्तक्षेपांमुळे त्यांची अवस्था चिंताजनक झाली आहे. अशा परिस्थितीत निसर्गाचा सन्मान करण्याऐवजी त्यावर अतिरिक्त भार टाकणाऱ्या प्रथांचा पुनर्विचार होणं आवश्यक आहे. पर्यावरणाविषयीची जबाबदारी हीदेखील आधुनिक समाजाची नैतिक जबाबदारी आहे. इतिहासाकडे पाहिलं तर आणखी एक मनोरंजक गोष्ट लक्षात येते. जगातील अनेक महान व्यक्तींच्या स्मृती त्यांच्या विचारांमुळे जिवंत राहिल्या. त्यांच्या वस्तू, अवशेष, स्मारकं आणि ऐतिहासिक ठेवा जतन करून ठेवण्यात आला. समाजाने त्यांना विसर्जित केलं नाही; उलट त्यांचं जतन केलं. कारण त्या व्यक्तींची खरी ओळख त्यांच्या शरीरात नव्हती, तर त्यांच्या विचारांमध्ये होती. यातून एक महत्त्वाचा संदेश मिळतो. माणसाचा खरा वारसा त्याच्या अस्थींमध्ये नसतो. तो त्याच्या कृतींमध्ये असतो. तो त्याच्या विचारांमध्ये असतो. तो त्याने दिलेल्या मूल्यांमध्ये असतो.

एखाद्या व्यक्तीच्या स्मरणार्थ जर काही जपायचं असेल, तर त्याच्या चांगल्या आठवणी जपल्या पाहिजेत. त्याने दिलेलं प्रेम जपलं पाहिजे. त्याचे आदर्श पुढे नेले पाहिजेत. कारण हेच असे वारसे आहेत जे काळाच्या ओघात अधिक समृद्ध होतात.

अस्थी विसर्जन करायचं की नाही हा प्रत्येक व्यक्तीचा वैयक्तिक निर्णय असू शकतो. पण तो निर्णय भीतीवर आधारित नसावा. तो समजुतीवर आधारित असावा. कोणतीही कृती का करतोय, याचं उत्तर आपल्याकडे असलं पाहिजे. कारण ज्या क्षणी माणूस प्रश्न विचारतो, त्या क्षणी परंपरेचं रूपांतर विचारात होतं. आणि ज्या क्षणी विचार सुरू होतो, त्या क्षणी अंधश्रद्धेची पकड सैल होऊ लागते.

भाग १ समाप्ती

मृत्यू हा निसर्गाचा नियम आहे. जन्माला आलेल्या प्रत्येक जीवाला एक दिवस या प्रवासाचा शेवट गाठावाच लागतो. त्यामुळे मृत्यूमध्ये गूढ काही नाही; गूढ आहे ते त्याभोवती उभं केलेलं भीतीचं जाळं.

माणूस मरतो. पण त्याच्या आठवणी जिवंत राहतात. त्याने दिलेलं प्रेम जिवंत राहतं. त्याने घडवलेली माणसं जिवंत राहतात. त्याने रुजवलेले विचार जिवंत राहतात. मात्र जेव्हा या आठवणींवर, या प्रेमावर आणि या दुःखावर भीतीची दलाली उभी राहते, तेव्हा मृत्यूभोवती एक बाजार निर्माण होतो. असा बाजार जो शोकातून जगतो, भीतीतून वाढतो आणि प्रश्नांपासून घाबरतो. म्हणूनच मृत्यूला घाबरण्यापेक्षा मृत्यूभोवती उभ्या केलेल्या अंधश्रद्धेला प्रश्न विचारणं अधिक आवश्यक आहे. कारण प्रश्न विचारणारा माणूस मुक्त होऊ लागतो. आणि ज्या दिवशी समाज प्रश्न विचारायला शिकतो, त्या दिवशी भीतीचा बाजार कोसळायला सुरुवात होते.

भाग २
शुभ-अशुभ : भीतीचा मानसिक रोग

१. शुभ-अशुभची मानसिकता

माणसाला भविष्य जाणून घ्यायचं असतं. आज जे घडतंय त्यापेक्षा उद्या काय घडणार आहे याची त्याला जास्त उत्सुकता असते. उद्याचा दिवस चांगला जाईल का? आपण ज्या कामासाठी निघालो आहोत ते यशस्वी होईल का? आपल्यावर काही संकट तर येणार नाही ना? आपल्या निर्णयाचा परिणाम काय होईल? या प्रश्नांची उत्तरं कोणाकडेच नसतात. कारण भविष्य अजून घडलेलं नसतं. आणि जे अजून घडलेलं नाही, त्याच्याविषयीची अनिश्चितता माणसाला अस्वस्थ करते.

याच अस्वस्थतेतून शुभ-अशुभच्या संकल्पनांचा जन्म होतो. मानवी मेंदूची एक वैशिष्ट्यपूर्ण प्रवृत्ती आहे. तो प्रत्येक घटनेमागे एखादं कारण शोधण्याचा प्रयत्न करतो. दोन घटनांचा एकमेकांशी काही संबंध नसला तरी तो त्यांच्यामध्ये संबंध निर्माण करतो. कारण मेंदूला अनिश्चिततेपेक्षा चुकीचं स्पष्टीकरण अधिक सोयीचं वाटतं.

समजा एखादी व्यक्ती घरातून बाहेर पडली आणि वाटेत तिला काळी मांजर आडवी गेली. योगायोगाने त्या दिवशी तिचं काम बिघडलं. बहुधा ती व्यक्ती अपयशाचं कारण स्वतःच्या तयारीत, परिस्थितीत किंवा इतर वास्तव घटकांमध्ये शोधणार नाही. तिच्या लक्षात राहील ते फक्त मांजर. पुढच्या वेळी तीच घटना घडली की तिच्या मनात भीती निर्माण होईल. असं करत करत योगायोग हळूहळू श्रद्धेत बदलतो. श्रद्धा परंपरेत बदलते. आणि परंपरा अंधश्रद्धेत. म्हणूनच शुभ-अशुभ या संकल्पना वास्तवापेक्षा मानवी मानसशास्त्राशी अधिक संबंधित आहेत.

एखादी घटना घडण्यापूर्वी माणूस चिंतेत असतो. त्याला काहीतरी आधार हवा असतो. कोणीतरी सांगावं की सगळं ठीक होईल. किंवा

कोणीतरी आधीच इशारा द्यावा की काहीतरी वाईट होणार आहे. शुभ-अशुभच्या संकल्पना हीच गरज पूर्ण करतात. त्या भविष्य सांगत नाहीत. त्या अनिश्चिततेला एक कथित अर्थ देतात. याच कारणामुळे जगातील प्रत्येक संस्कृतीत वेगवेगळ्या अंधश्रद्धा आढळतात. काही ठिकाणी विशिष्ट संख्या अशुभ मानली जाते. काही ठिकाणी विशिष्ट पक्षी किंवा प्राणी. काही ठिकाणी विशिष्ट दिवस. तर काही ठिकाणी विशिष्ट दिशा. जर शुभ-अशुभ खरंच सार्वत्रिक सत्य असतं, तर संपूर्ण जगात एकाच गोष्टी शुभ किंवा अशुभ मानल्या गेल्या असत्या.

पण वास्तव तसं नाही. जे एका समाजासाठी शुभ आहे, ते दुसऱ्यासाठी अशुभ असू शकतं. यावरून स्पष्ट होतं की शुभ-अशुभ हे निसर्गाचे नियम नसून मानवी समजुतींची निर्मिती आहेत. या समजुतींचा सर्वात मोठा परिणाम असा होतो की माणूस स्वतःच्या कृतींची जबाबदारी टाळू लागतो. यश आलं तर श्रेय शुभ संकेतांना दिलं जातं. अपयश आलं तर दोष अशुभ संकेतांना दिला जातो. परिणामी वास्तव कारणांचा शोध घेण्याची सवय कमी होते.

एखादा विद्यार्थी अभ्यास करत नाही आणि परीक्षेत नापास होतो. पण त्याला वाटतं की घरातून निघताना कुणीतरी शिंकला म्हणून अपयश आलं. एखादा व्यापारी चुकीचे निर्णय घेतो आणि व्यवसाय तोट्यात जातो. पण तो वास्तुदोषाला जबाबदार धरतो. एखादा माणूस आरोग्याकडे दुर्लक्ष करतो आणि आजारी पडतो. पण त्याला ग्रहदोष आठवतो. या सर्व उदाहरणांमध्ये एक गोष्ट समान आहे. खरं कारण शोधण्यापेक्षा सोपं कारण स्वीकारलं जातं. आणि अंधश्रद्धेची ताकद इथेच आहे. ती माणसाला विचार करण्यापासून वाचवते. परंतु विचार टाळल्याने वास्तव बदलत नाही. सूर्य ग्रहण झालं म्हणून अपघात होत

नाहीत. मांजर आडवं गेलं म्हणून नशीब बदलत नाही. शिंक आली म्हणून भविष्य बदलत नाही. जीवन हे योगायोग, परिस्थिती, निर्णय, प्रयत्न आणि परिणाम यांच्या गुंतागुंतीतून घडत असतं. त्याला शुभ-अशुभच्या चौकटीत बसवणं सोपं असलं तरी ते वास्तव नसतं.

म्हणूनच या भागात आपण शुभ-अशुभच्या नावाने समाजात रुजलेल्या विविध समजुतींचा विचार करणार आहोत. त्या कुठून आल्या, त्या का टिकून राहिल्या आणि त्यामागील वास्तव काय आहे, याचा शोध घेणार आहोत. कारण प्रत्येक अंधश्रद्धेच्या मागे एक भीती असते. आणि प्रत्येक भीतीच्या मागे एक प्रश्न दडलेला असतो. तो प्रश्न विचारण्याची वेळ आता आली आहे.

२. मांजर आडवं जाणं — योगायोग की अंधश्रद्धा?

भारतीय समाजात सर्वाधिक प्रचलित असलेल्या अंधश्रद्धांपैकी एक म्हणजे मांजर आडवं जाणं. आजही अनेक लोक घरातून बाहेर पडताना जर एखादं मांजर त्यांच्या रस्त्यातून गेलं, तर काही क्षण थांबतात. काहीजण मागे फिरतात. काहीजण दुसऱ्या व्यक्तीला आधी जाऊ देतात. तर काहीजण तो दिवसच अशुभ समजू लागतात.

गंमत म्हणजे ही अंधश्रद्धा इतकी खोलवर रुजलेली आहे की शिक्षित लोकसुद्धा कधीकधी तिच्या प्रभावातून पूर्णपणे मुक्त होऊ शकत नाहीत. पण एक प्रश्न विचारूया.मांजर आडवं गेल्याने नेमकं काय बदलतं? रस्ता तोच असतो. माणूस तोच असतो. काम तेच असतं.

परिस्थिती तीच असते. मग अचानक अशुभ काय होतं?या प्रश्नाचं उत्तर शोधण्यासाठी आपण थोडं इतिहासाकडे आणि थोडं मानसशास्त्राकडे पाहायला हवं.

पूर्वीच्या काळात प्रवासाची साधनं अत्यंत मर्यादित होती. बैलगाड्या, घोडे, पायी चालणं हीच मुख्य साधनं होती. रात्रीच्या वेळी प्रकाशाची व्यवस्था नसल्यामुळे प्रवास अधिक धोकादायक असे. अशा परिस्थितीत एखादं मांजर अचानक रस्ता ओलांडत असेल, त्याचे चमकणारे डोळे पाहून बैल किंवा घोडा घाबरण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. प्राणी दचकला, गाडी थांबली किंवा एखादा छोटा अपघात झाला, तर लोकांनी त्या घटनेचा संबंध मांजराशी जोडला असण्याची शक्यता आहे. परंतु एखादा योगायोग वारंवार सांगितला गेला की तो सत्य वाटू लागतो. एका व्यक्तीने सांगितलं. दुसऱ्याने त्यावर विश्वास ठेवला. तिसऱ्याने ती कथा पुढे नेली. आणि हळूहळू एक अनुभव परंपरा बनला. परंपरा अंधश्रद्धा बनली.

आजच्या काळात आपण मोटारसायकल, कार, रेल्वे आणि विमानांच्या युगात जगतो. तरीही हजारो वर्षांपूर्वी निर्माण झालेली भीती अजूनही अनेकांच्या मनात जिवंत आहे. कारण अंधश्रद्धा वास्तवापेक्षा स्मृतींवर जास्त जगते. मानसशास्त्र या घटनेकडे वेगळ्या नजरेने पाहतं. समजा, एका दिवशी मांजर आडवं गेलं आणि योगायोगाने तुमचं काम बिघडलं. ती घटना तुमच्या लक्षात राहते. पण ज्या शेकडो वेळा मांजर आडवं गेलं आणि काहीच वाईट घडलं नाही, त्या घटना तुम्ही विसरून जाता. मानसशास्त्रात याला "Confirmation Bias" असं म्हणतात. म्हणजे माणूस स्वतःच्या विश्वासाला पुष्टी देणाऱ्या घटनाच लक्षात ठेवतो. जर त्याला आधीपासून वाटत असेल की मांजर अशुभ आहे, तर तो

अपयशाचं कारण मांजरात शोधेल. पण यशाचं श्रेय स्वतःच्या प्रयत्नांना देईल. अशा प्रकारे अंधश्रद्धा स्वतःच स्वतःला जिवंत ठेवत राहते.यामध्ये आणखी एक गोष्ट लक्षात घेण्यासारखी आहे.

जगभरातील विविध देशांमध्ये मांजरांबद्दल वेगवेगळे समज आहेत. काही देशांमध्ये काळी मांजर अशुभ मानली जाते. तर काही संस्कृतींमध्ये ती शुभ मानली जाते. काही ठिकाणी मांजर समृद्धीचं प्रतीक मानलं जातं.जर मांजरामध्ये खरोखरच काही दैवी किंवा अशुभ शक्ती असती, तर संपूर्ण जगात तिच्याबद्दल एकच मत असायला हवं होतं.

पण वास्तव वेगळं आहे.यावरून स्पष्ट होतं की समस्या मांजरामध्ये नाही.समस्या आपल्या समजुतीमध्ये आहे.मांजराला आपल्या नोकरीची माहिती नसते.आपल्या परीक्षेची माहिती नसते.आपल्या व्यवसायाची माहिती नसते. आपल्या आयुष्यात काय घडणार आहे, याच्याशी तिचा काहीही संबंध नसतो. ती फक्त तिच्या मार्गाने चालत असते. पण माणूस तिच्या साध्या कृतीलाही भविष्याचा संकेत समजतो. आणि इथेच अंधश्रद्धेचा जन्म होतो. खरं पाहिलं तर मांजर आडवं जाणं हा प्रश्न मांजराचा नाही. तो मानवी मनाचा प्रश्न आहे. कारण माणसाला अनिश्चिततेची भीती वाटते. त्याला प्रत्येक घटनेमागे कारण हवं असतं. त्यामुळे तो योगायोगालाही अर्थ देऊ लागतो.

परंतु वैज्ञानिक दृष्टिकोन वेगळं शिकवतो. एखादी गोष्ट वारंवार घडते म्हणून ती सत्य ठरत नाही.

तिचा पुरावा असावा लागतो. तिच्यामागे कारणसंबंध असावा लागतो. आणि मांजर आडवं जाण्याच्या बाबतीत असा कोणताही वैज्ञानिक

पुरावा उपलब्ध नाही की त्यामुळे एखाद्या व्यक्तीचं नशीब बदलतं. म्हणून पुढच्या वेळी जर एखादं मांजर तुमच्या रस्त्यातून गेलं, तर थांबून विचार करा. खरंच तुमचं भविष्य बदललं आहे का? की फक्त हजारो वर्षांपूर्वीची एक भीती अजूनही तुमच्या मनात जिवंत आहे? कारण मांजर आडवं जात नाही. खरं तर आपला विवेकच अनेकदा अंधश्रद्धेच्या रस्त्यात आडवा येतो.

३. शिंक, लिंबू-मिरची आणि दृष्ट — भीतीचा मानसशास्त्रीय खेळ

आपल्या समाजात काही अंधश्रद्धा इतक्या सामान्य झाल्या आहेत की अनेक लोक त्यांना अंधश्रद्धा मानायलाही तयार नसतात. शिंक आली तर काम थांबवणं, वाहनाला लिंबू-मिरची बांधणं, मुलाला दृष्ट लागू नये म्हणून काळा टिळा लावणं, दुकानासमोर उतारा ठेवणं — या गोष्टी इतक्या रोजच्या झाल्या आहेत की त्यामागे प्रश्न विचारण्याची सवयच उरलेली नाही. परंतु कोणतीही गोष्ट जितकी जुनी असते, तितकी ती खरी असेलच असं नाही.

शिंक — अपशकुन की शरीराची प्रक्रिया?, घरातून बाहेर पडताना एखाद्याला शिंक आली की अनेक लोक काही क्षण थांबतात. काही ठिकाणी तर शिंक आली तर काम पुढे ढकललं जातं. कारण असा समज आहे की शिंक ही अशुभ गोष्टीची सूचना असते. पण शिंक म्हणजे नेमकं काय? वैद्यकीय भाषेत सांगायचं तर शिंक ही शरीराची संरक्षण यंत्रणा आहे. धूळ, परागकण, धूर किंवा इतर सूक्ष्म कण नाकात गेले की शरीर त्यांना बाहेर फेकण्यासाठी शिंक निर्माण करतं. म्हणजे शिंक ही अपशकुन नाही. ती शरीराची स्वच्छता प्रक्रिया आहे. जर शिंक अशुभ

असती, तर डॉक्टर, शास्त्रज्ञ, वैमानिक, उद्योगपती, न्यायाधीश आणि लाखो यशस्वी लोक आयुष्यात काहीच करू शकले नसते. कारण त्यांनाही शिंक येते. आज लाखो लोक दररोज शिंकून घराबाहेर पडतात. सगळ्यांचं काम बिघडतं का? नाही. म्हणून शिंक आणि अपयश यांचा संबंध नसतो. संबंध असतो आपल्या मनातील भीतीचा.

लिंबू-मिरची — नशीब बदलतं की कीटक दूर राहतात?

भारतातील सर्वात लोकप्रिय अंधश्रद्धांपैकी एक म्हणजे लिंबू-मिरची. वाहनांना. दुकानांना. कारखान्यांना. अगदी नव्या घरांनाही लिंबू-मिरची लटकवलेली दिसते. लोकांना वाटतं की त्यामुळे वाईट शक्ती दूर राहतात. पण यामागे एक वेगळं ऐतिहासिक स्पष्टीकरण सांगितलं जातं. पूर्वी बाजारपेठांमध्ये उघड्यावर खाद्यपदार्थ विकले जात. लिंबू आणि मिरचीचा तीव्र वास काही कीटकांना दूर ठेवण्यास मदत करत असे. काही इतिहासकारांच्या मते तेथूनच ही प्रथा निर्माण झाली असावी. पण कालांतराने व्यवहाराचं रूपांतर अंधश्रद्धेत झालं. आज जर लिंबू-मिरची खरंच नशीब बदलत असेल, तर देशातील प्रत्येक गरीब माणूस सर्वात श्रीमंत झाला असता.

रस्त्यावरच्या प्रत्येक ट्रकला लिंबू-मिरची असते. मग अपघात का होतात? दुकानाला लिंबू-मिरची बांधलेली असते. मग तोटा का होतो? कारण व्यवसाय कौशल्यावर चालतो. वाहन सुरक्षिततेवर चालतं. लिंबू-मिरचीवर नाही.

दृष्ट — नजरेची शक्ती की मनाची भीती?

लहान मूल आजारी पडलं. कोणीतरी म्हणालं, "दृष्ट लागली." दुकानात ग्राहक कमी आले. "दृष्ट लागली." नवीन घरात समस्या आल्या. "दृष्ट

लागली." दृष्ट ही संकल्पना जगातील अनेक संस्कृतींमध्ये आढळते. कारण माणूस अनेकदा अपयशाचं कारण स्वतःमध्ये शोधण्याऐवजी बाहेर शोधतो. मूल आजारी पडण्याची कारणं असू शकतात: संसर्ग, हवामान, पोषण, वैद्यकीय समस्या पण "दृष्ट लागली" म्हटलं की शोध थांबतो. याचं सर्वात मोठं नुकसान म्हणजे वास्तव कारणांकडे दुर्लक्ष होतं. दृष्ट काढण्यासाठी लिंबू फिरवला जातो. मिरच्या जाळल्या जातात. नारळ फोडला जातो. पण जर मूल तापाने आजारी असेल तर त्याला डॉक्टरच बरा करू शकतो. उतारा नाही.

मग लोकांना या गोष्टी खऱ्या का वाटतात?

कारण काही वेळा योगायोगाने समस्या आपोआप सुटतात. मुलाचा ताप उतरतो. व्यवसाय परत चालू होतो. काम पूर्ण होतं. आणि लोक समजतात की उताऱ्यामुळे झालं. प्रत्यक्षात समस्या नैसर्गिकरीत्या सुटलेली असते. पण श्रेय अंधश्रद्धेला दिलं जातं. यालाच मानसशास्त्रात confirmation bias म्हणतात.

आज लाखो लोक शिंक आल्यानंतरही यशस्वी होतात. लिंबू-मिरची न बांधताही उद्योग उभे करतात. दृष्ट न काढताही मुलांना उत्तम आयुष्य देतात. कारण यश आणि अपयश हे आपल्या कृतींवर, परिस्थितींवर आणि निर्णयांवर अवलंबून असतं. अंधश्रद्धांवर नाही.

म्हणून प्रश्न शिंक, लिंबू किंवा दृष्ट यांचा नाही. प्रश्न आहे — आपण कारण शोधतो की भीती शोधतो? कारण ज्या दिवशी माणूस वास्तव कारण शोधायला शिकतो, त्या दिवशी अंधश्रद्धेची पकड कमकुवत होऊ लागते.

४. राहुकाल, ग्रहदोष आणि वास्तुदोष — आकाशातील ग्रह की मनातील भीती?

मानवाने आकाशाकडे पाहून अनेक गोष्टी शिकल्या. ऋतू समजले. शेतीची वेळ समजली. समुद्रातील प्रवासाची दिशा समजली. ग्रह, तारे आणि विश्व यांचा अभ्यास करताना विज्ञानाचा जन्म झाला. पण याच आकाशाकडे पाहताना काही ठिकाणी भीतीचाही जन्म झाला. काळाच्या ओघात ग्रहांचा अभ्यास आणि ग्रहांची भीती या दोन वेगळ्या गोष्टी बनल्या. एक मार्ग विज्ञानाकडे गेला. दुसरा अंधश्रद्धेकडे.

आजही अनेक लोक आपल्या आयुष्यातील अडचणींचं कारण ग्रहदोष, राहुकाल किंवा वास्तुदोष यांना मानतात. एखादं काम सुरू करण्यापूर्वी शुभ वेळ पाहिली जाते. घर बांधण्यापूर्वी दिशा पाहिल्या जातात. व्यवसायात नुकसान झालं तर ग्रहांचा राग मानला जातो. लग्न जुळत नसेल तर दोष शोधले जातात.

पण प्रश्न असा आहे — खरंच ग्रह आपल्या आयुष्याचं नियंत्रण करतात का? म्हणूनच मला इथे डॉ. आंबेडकरांचे एक खूप सुंदर वाक्य आठवते कि बाबासाहेब म्हणतात, “जर आकाशातले गृह तारे जर माझ नशीब ठरवत असतील तर माझ्या मेंदूचा आणि मनगटाचा काय उपयोग !”.

राहुकाल — वेळ अशुभ असते की निर्णय?

भारतात अनेक ठिकाणी राहुकाल अत्यंत महत्त्वाचा मानला जातो. काही विशिष्ट वेळेत नवीन काम सुरू करू नये, प्रवास करू नये किंवा व्यवहार करू नये असा समज आहे. पण या संकल्पनेचा विचार केला तर एक मनोरंजक गोष्ट लक्षात येते. पृथ्वीवर एकाच वेळी लाखो लोक

वेगवेगळ्या वेळक्षेत्रांमध्ये जगत असतात. भारतात राहुकाल सुरू असताना अमेरिकेत किंवा जपानमध्ये लाखो लोक काम करत असतात. ते सर्व अपयशी होतात का? नाही. दररोज हजारो विमाने उड्डाण करतात. हजारो शस्त्रक्रिया होतात. हजारो उद्योग व्यवहार करतात.

सर्वजण राहुकाल टाळूनच काम करतात का? नाही. मग यश आणि अपयश राहुकालावर कसं अवलंबून असू शकतं? खरं पाहिलं तर कोणतीही वेळ स्वतःमध्ये शुभ किंवा अशुभ नसते. वेळ म्हणजे वेळ. ती आपण कशी वापरतो यावर परिणाम ठरतो.

ग्रहदोष — ग्रहांचा प्रभाव की योगायोगांचा अर्थ?

ग्रहदोषाची कल्पना अनेकांच्या मनात खोलवर रुजलेली आहे. नोकरी मिळाली नाही? ग्रहदोष. व्यवसाय अडचणीत आहे? ग्रहदोष. लग्न जमत नाही? ग्रहदोष. आजारपण आलं? ग्रहदोष. पण आपण विचार करूया. मंगळ ग्रह पृथ्वीपासून लाखो किलोमीटर दूर आहे. शनी ग्रह त्याहूनही दूर आहे. हे ग्रह त्यांच्या कक्षेत फिरत असतात. त्यांना तुमच्या परीक्षेची, नोकरीची, व्यवसायाची किंवा लग्नाची माहिती कशी असणार? विज्ञान ग्रहांचा प्रभाव मान्य करतं — पण तो गुरुत्वाकर्षण, कक्षा आणि खगोलशास्त्राच्या स्वरूपात. एखाद्या व्यक्तीच्या नोकरीवर किंवा व्यवसायावर त्यांचा प्रभाव असल्याचा कोणताही ठोस वैज्ञानिक पुरावा उपलब्ध नाही. मग ग्रहदोषाची कल्पना इतकी लोकप्रिय का आहे? कारण ती सोपं उत्तर देते. जर आपण अपयशाचं कारण स्वतःच्या निर्णयांमध्ये शोधलं, तर आपल्याला स्वतःमध्ये बदल करावा लागेल. पण जर दोष ग्रहांना दिला, तर जबाबदारी संपते. आणि माणसाला अनेकदा जबाबदारीपेक्षा कारणं जास्त आवडतात.

मंगळ दोष — लाखो आयुष्यांवर पडलेली सावली

भारतातील सर्वात प्रसिद्ध ग्रहदोषांपैकी एक म्हणजे मंगळ दोष. असं सांगितलं जातं की मंगळ दोष असल्यास विवाहात अडचणी येतात, जोडीदाराला धोका असतो किंवा वैवाहिक जीवन अस्थिर राहतं. या विश्वासामुळे हजारो विवाह मोडले. हजारो मुला-मुलींना नकार मिळाले. हजारो कुटुंबांनी अनावश्यक भीती अनुभवली. पण वास्तव काय आहे? जगभरातील यशस्वी विवाहांमध्ये लोकांनी मंगळ दोष तपासलेला नसतो. त्यांचं वैवाहिक जीवन ग्रहांमुळे नव्हे, तर संवाद, विश्वास, आदर आणि समजुतीमुळे टिकून राहतं. जर मंगळ दोष इतकाच निर्णायक असता, तर समान कुंडली असलेल्या प्रत्येकाचं आयुष्य सारखं असायला हवं होतं. पण तसं होत नाही. कारण आयुष्य ग्रहांनी नाही, तर निर्णयांनी घडतं.

वास्तुदोष — घराचा प्रश्न की नियोजनाचा?

आज वास्तुशास्त्राच्या नावाने एक मोठा उद्योग उभा राहिला आहे. मुख्य दरवाजा कुठे असावा? स्वयंपाकघर कोणत्या दिशेला असावं? पलंग कुठे ठेवावा? आरसा कुठे असावा? या गोष्टींवरून यश, अपयश, पैसा आणि आरोग्य ठरतं असं सांगितलं जातं. पण विचार करा. एखादं घर हवेशीर आहे का? प्रकाश योग्य आहे का? पाण्याची व्यवस्था चांगली आहे का? बांधकाम सुरक्षित आहे का? हे प्रश्न महत्त्वाचे की दरवाजा दोन फूट इकडे की तिकडे आहे हा प्रश्न महत्त्वाचा?

पूर्वीच्या काळात वास्तुच्या काही नियमांमागे व्यावहारिक कारणं असू शकतात. उदाहरणार्थ: सूर्यप्रकाश योग्य मिळावा, हवा खेळती राहावी,

पाण्याचा निचरा योग्य व्हावा पण जेव्हा या नियमांना दैवी शक्तींचं रूप दिलं गेलं, तेव्हा वास्तुचं रूपांतर अंधश्रद्धेत झालं.

मग लोकांना ग्रहदोष आणि वास्तुदोष खरे का वाटतात?

कारण माणूस नमुने शोधतो. एकदा वास्तु बदलली आणि व्यवसाय चालू झाला तर लोक वास्तुला श्रेय देतात. पण व्यवसाय यशस्वी होण्यामागील मेहनत, नियोजन, गुंतवणूक आणि बाजारपेठेचा अभ्यास विसरून जातात. हेच मानसशास्त्र आहे. यश आलं की अंधश्रद्धेला श्रेय. अपयश आलं की ग्रहांना दोष. पण वास्तव अधिक गुंतागुंतीचं असतं. आज लाखो लोक राहुकाल न पाहता यशस्वी होतात. लाखो लोक ग्रहदोष न काढता सुखी जीवन जगतात. लाखो लोक वास्तुदोष न बदलता आनंदाने राहतात. कारण त्यांच्या आयुष्याचा पाया ग्रहांवर नाही. तो त्यांच्या विचारांवर, कृतींवर आणि निर्णयांवर उभा असतो. आकाशातील ग्रह तुमच्या जन्माच्या वेळी कुठे होते यापेक्षा तुमचा विचार आज कुठे आहे हे अधिक महत्त्वाचं आहे. कारण ग्रह तुमचं भविष्य लिहित नाहीत. तुमचे निर्णय लिहितात.

५. घराघरात रुजलेल्या अंधश्रद्धा — परंपरा की विचारांचा बंदोबस्त?

अंधश्रद्धा नेहमी मंदिरात, स्मशानात किंवा मांत्रिकांच्या झोपडीतच जन्माला येते असं नाही. तिचं सर्वात सुरक्षित आश्रयस्थान असतं — आपलं स्वतःचं घर. कारण घरात आलेल्या गोष्टींवर माणूस सर्वात कमी प्रश्न विचारतो. आईने सांगितलेलं, आजीने शिकवलेलं, पिढ्यानपिढ्या

चालत आलेलं हे सगळं इतकं सहज स्वीकारलं जातं की त्यामागचं कारण शोधण्याची गरजच वाटत नाही.

लहानपणापासून आपल्या कानावर काही वाक्यं सतत पडत असतात. रात्री नखं कापू नयेत. शनिवारी केस कापू नयेत. उंबरठ्यावर बसू नये. रात्री शिटी वाजवू नये. तीन चपात्या घेऊन बाहेर जाऊ नयेत. संध्याकाळी पैसे देऊ नयेत. घरातून बाहेर पडताना कोणी शिंकला तर थोडा वेळ थांबावं. या सगळ्या गोष्टी इतक्या वेळा ऐकवल्या जातात की त्या सत्य वाटू लागतात.

पण सत्य आणि सवय यात खूप मोठा फरक असतो. उदाहरणार्थ, रात्री नखं कापू नयेत ही समजूत घेऊ. आज अनेक लोकांना वाटतं की रात्री नखं कापली तर अशुभ घडतं. पण पूर्वीच्या काळात वीज नव्हती. लोक कंदिलाच्या किंवा मिणमिणत्या दिव्याच्या प्रकाशात राहत होते. अशा वेळी नखं कापताना बोट कापलं जाण्याचा धोका होता. म्हणून लोकांना सावध करण्यासाठी ही सूचना दिली गेली असावी. काळ बदलला. वीज आली. तेजस्वी दिवे आले. पण सूचना मात्र अंधश्रद्धा बनून जिवंत राहिली.

शनिवारी केस कापू नयेत यामागेही असाच प्रकार दिसतो. पूर्वी अनेक गावांमध्ये न्हावी विशिष्ट दिवशी विश्रांती घेत असे. काही ठिकाणी शनिवारी काम बंद असे. पुढे त्याला धार्मिक स्वरूप प्राप्त झालं. आज लाखो लोक शनिवारी सलूनमध्ये जातात. त्यांच्यावर काही संकट कोसळत नाही. त्यांचं आयुष्य उद्ध्वस्त होत नाही. कारण केस कापणं आणि नशीब यांचा काही संबंध नाही.

तीन चपात्या घेऊन बाहेर जाऊ नयेत ही तर आणखी विचित्र समजूत आहे. एखाद्या डब्यात तीन चपात्या ठेवल्या तर नेमकं काय बिघडणार? त्यामागे कोणताही वैज्ञानिक, सामाजिक किंवा नैतिक आधार सापडत नाही. तरीही अनेक घरांमध्ये ती पाळली जाते. कारण लोकांना कारण माहिती नसतं, पण भीती मात्र माहिती असते.

रात्री शिटी वाजवू नये ही समजूतसुद्धा तशीच. पूर्वीच्या काळात शिटी हा इशारा देण्याचा मार्ग होता. रात्री शिटी वाजवली तर लोकांमध्ये गोंधळ निर्माण होऊ शकत होता. म्हणून ती टाळली गेली असावी. पण पुढे कथा तयार झाली — भूत येतं, वाईट शक्ती आकर्षित होतात. आणि अशा प्रकारे साध्या सूचनेचं रूपांतर अंधश्रद्धेत झालं.

या सर्व उदाहरणांमध्ये एक समान धागा आहे. सुरुवातीला एखादं व्यावहारिक कारण असतं. पुढच्या पिढीला कारण विसरतं. फक्त नियम उरतो. मग त्या नियमाभोवती भीती निर्माण होते. आणि भीती निर्माण झाली की अंधश्रद्धा जन्म घेते. आज जर एखादा माणूस रात्री नखं कापतो, शनिवारी केस कापतो, तीन चपात्या घेऊन प्रवास करतो किंवा रात्री शिटी वाजवतो, तर त्याच्या आयुष्यात काहीही अलौकिक घडत नाही. जगभरातील कोट्यवधी लोक या गोष्टी रोज करतात आणि सामान्य आयुष्य जगतात. यावरून एक गोष्ट स्पष्ट होते — अंधश्रद्धा वास्तवावर जगत नाही, ती सवयीवर जगते.

म्हणूनच प्रत्येक परंपरेला विरोध करण्याची गरज नाही. पण प्रत्येक परंपरेला प्रश्न विचारण्याची गरज नक्कीच आहे. कारण ज्या दिवशी माणूस “हे का करतोय?” हा प्रश्न विचारतो, त्या दिवशी अंधश्रद्धेचा पाया हादरायला सुरुवात होते.

६. दसऱ्याचं सोनं, वार आणि उद्योपन — श्रद्धा की सामाजिक सवय?

भारतीय समाजातील प्रत्येक परंपरा अंधश्रद्धाच असते असं नाही. काही परंपरांच्या मुळाशी सामाजिक संबंध, सांस्कृतिक एकता आणि भावनिक मूल्यं असतात. पण जेव्हा त्या परंपरांभोवती भीती निर्माण होते, तेव्हा त्यांचं रूपांतर अंधश्रद्धेत होतं.

दसऱ्याच्या दिवशी आपट्याची पानं "सोनं" म्हणून वाटली जातात. या प्रथेचा मूळ हेतू संपत्तीची देवाणघेवाण नव्हता. ती शुभेच्छांची देवाणघेवाण होती. समाजातील लोकांनी एकमेकांबद्दल सद्भावना व्यक्त करावी, आपुलकी वाढावी आणि आनंद वाटावा हा तिचा उद्देश होता. पण कालांतराने अनेकांना वाटू लागलं की हे केलं नाही तर वर्षभर अशुभ घडेल.

प्रश्न असा आहे की जर दसऱ्याचं सोनं लुटलं नाही तर खरंच काही वाईट घडतं का? दरवर्षी लाखो लोक ही प्रथा पाळतात आणि लाखो लोक पाळत नाहीत. दोघांच्याही आयुष्यात सुख-दुःख येत राहतं. कारण जीवनाचं गणित आपट्याच्या पानांवर चालत नाही. ते आपल्या निर्णयांवर आणि परिस्थितींवर चालतं.

गुरुवारच्या उपवासांचंही तसंच आहे. अनेक लोक श्रद्धेने उपवास करतात. त्यातून त्यांना मानसिक समाधान मिळत असेल तर त्याचा आदर केला पाहिजे. पण जेव्हा असं सांगितलं जातं की गुरुवारचा उपवास केल्याशिवाय नोकरी लागणार नाही, लग्न होणार नाही, पैसा

येणार नाही किंवा संकट दूर होणार नाही, तेव्हा प्रश्न विचारणं आवश्यक होतं. जर उपवासानेच यश मिळत असतं, तर अभ्यासाची गरज नसती. कौशल्याची गरज नसती. मेहनतीची गरज नसती. वास्तव मात्र वेगळं सांगतं. यश हे ज्ञान, प्रयत्न, संधी आणि सातत्य यांचं फलित असतं. उपवासामुळे मनाला शिस्त मिळू शकते, पण तो परीक्षेचा पेपर सोडवत नाही. इथे मला एक सुंदर वाक्य सुचतंय :

" देवासाठी उपवास खेळ खेळतो आपल्या जीवाशी
अशी कशी रे भक्ती जिथे माणूसच राहतो उपाशी "

उद्यापनाची प्रथाही अशाच प्रकारे बदलली. मूळतः एखाद्या व्रताचा किंवा संकल्पाचा समारोप म्हणून सामूहिक स्वरूपात आनंद व्यक्त करण्याची ती पद्धत असावी. पण अनेक ठिकाणी त्याचं रूपांतर खर्चिक विधींमध्ये झालं. देवापेक्षा पाहुण्यांची संख्या मोठी झाली. श्रद्धेपेक्षा दिखावा मोठा झाला. आणि साध्या कृतीभोवती एक नवीन बाजार उभा राहिला. या ठिकाणी प्रश्न परंपरेचा नाही.

प्रश्न आहे — आपण ती का करतो? जर एखादी कृती प्रेम, स्नेह, एकता आणि आनंद वाढवत असेल तर तिचं स्वागत केलं पाहिजे. पण जर ती भीती वाढवत असेल, अपराधीपणा निर्माण करत असेल किंवा माणसाला विवेकापासून दूर नेत असेल, तर तिचा पुनर्विचार झाला पाहिजे. परंपरा जपायच्या की नाही हा वैयक्तिक निर्णय असू शकतो. पण त्या परंपरांना प्रश्न विचारण्याचा अधिकार प्रत्येकाला असला पाहिजे. कारण विचारांवर बंदी घातली की अंधश्रद्धा जन्म घेते. आणि जिथे विचार जिवंत राहतात, तिथे परंपरा गुलामगिरी नसून संस्कृती बनते.

भाग २ समाप्ती

शुभ-अशुभच्या नावाने उभ्या राहिलेल्या असंख्य समजुतींकडे आपण या भागात पाहिलं. मांजर आडवं जाण्यापासून लिंबू-मिरचीपर्यंत, राहुकालापासून ग्रहदोषापर्यंत, शिंक येण्यापासून घराघरातील छोट्या-छोट्या समजुतींपर्यंत एक गोष्ट स्पष्ट दिसून येते — अंधश्रद्धा ही वास्तवापेक्षा भीतीवर अधिक जगते. मांजराला आपल्या भविष्याची माहिती नसते. शिंकला आपल्या नशिबाशी काही देणंघेणं नसतं. लिंबू-मिरची व्यवसाय चालवत नाही. ग्रह आपले निर्णय घेत नाहीत. आणि कोणताही दिवस, कोणतीही वेळ किंवा कोणतीही संख्या स्वतःमध्ये शुभ किंवा अशुभ नसते. माणूस जेव्हा एखाद्या घटनेचा खरा शोध घेणं थांबवतो, तेव्हा अंधश्रद्धा जन्माला येते. कारण शोधण्याऐवजी संकेत शोधले जातात. पुराव्याऐवजी कथा स्वीकारल्या जातात. आणि विचाराऐवजी भीती राज्य करू लागते. पण विज्ञानाचा मार्ग वेगळा आहे.तो प्रत्येक गोष्टीमागे कारण शोधतो. तो प्रश्न विचारतो. तो पुरावा मागतो.

आणि सर्वात महत्त्वाचं म्हणजे — तो चूक असण्याची शक्यता स्वीकारतो. म्हणूनच वैज्ञानिक दृष्टिकोन हा केवळ प्रयोगशाळेपुरता मर्यादित नसतो. तो जगण्याची पद्धत असतो. प्रत्येक गोष्टीकडे डोळसपणे पाहण्याची वृत्ती असते. शुभ-अशुभच्या या मानसिक रोगातून बाहेर पडायचं असेल, तर एका गोष्टीची सुरुवात करावी लागेल — प्रश्न विचारण्याची. कारण ज्या दिवशी माणूस भीतीपेक्षा प्रश्नांना महत्त्व देतो, त्या दिवशी अंधश्रद्धेचा पराभव सुरू होतो. आणि ज्या दिवशी समाज प्रश्न विचारायला शिकतो, त्या दिवशी त्याच्या मुक्तीचा प्रवास सुरू होतो.

भाग ३
देव आणि दलाली व्यवस्था

३.१ देव – श्रद्धेचा की व्यवसायाचा?

मानवी इतिहासातील सर्वात प्रभावशाली कल्पनांपैकी एक म्हणजे देव. हजारो वर्षांपासून माणूस देवाचा शोध घेत आहे. कधी तो देवाला आकाशात शोधतो, कधी मंदिरात, कधी प्रार्थनेत, कधी ध्यानात तर कधी स्वतःच्या मनात. जगातील प्रत्येक संस्कृतीत देवाच्या कल्पना वेगवेगळ्या असल्या तरी एक गोष्ट समान दिसते — माणूस जेव्हा असहाय्य होतो, जेव्हा त्याला स्वतःच्या मर्यादा जाणवतात, तेव्हा तो एखाद्या मोठ्या शक्तीकडे आशेने पाहू लागतो.

“बाप नाचतो देवापुढे , आई करते आरती
काय संस्कार होतील , मुलाबाळांवरती !”

मुळात देव ही कल्पना भीतीतून जन्मलेली नव्हती. ती आशेतून जन्मली होती. अंधारात प्रकाश शोधण्याचा प्रयत्न होती. दुःखात आधार शोधण्याची धडपड होती. निसर्गाच्या अफाट शक्तीसमोर उभ्या असलेल्या मानवाने स्वतःपेक्षा मोठ्या शक्तीची कल्पना केली आणि त्या कल्पनेतून श्रद्धेचा जन्म झाला. पण इतिहास सांगतो की जिथे श्रद्धा असते तिथे अनेकदा व्यापारही जन्म घेतो. देवाची कल्पना लोकांच्या मनात निर्माण झाली, पण कालांतराने काही लोकांनी देवाभोवती व्यवस्था उभी केली. पुढे ती व्यवस्था संस्थांमध्ये बदलली. संस्थांभोवती नियम आले. नियमांभोवती विशेषाधिकार आले. आणि हळूहळू श्रद्धेभोवती व्यवहाराचं जाळं विणलं गेलं.

आज आपण अनेकदा एक विचित्र विरोधाभास पाहतो. एका बाजूला सांगितलं जातं की देव सर्वांचा आहे. तो गरीब-श्रीमंत, स्त्री-पुरुष, जाती-धर्म यांच्यात भेद करत नाही. पण दुसऱ्या बाजूला त्याच देवाच्या नावाने

उभ्या राहिलेल्या व्यवस्थांमध्ये भेद स्पष्टपणे दिसून येतात. कुणाला विशेष दर्शन, कुणाला विशेष पूजा, कुणाला विशेष प्रवेश, तर कुणाला तासन्तास प्रतीक्षा. देव समानतेचा असतो, पण त्याच्याभोवतीची व्यवस्था अनेकदा विषमतेची असते.

प्रश्न देवाचा नाही. प्रश्न देवाच्या नावाने उभ्या राहिलेल्या व्यवस्थेचा आहे. जर देव सर्वज्ञ असेल, तर त्याच्यापर्यंत पोहोचण्यासाठी मध्यस्थाची गरज का असावी? जर देवाला भक्ताच्या मनातील भावना समजत असतील, तर त्याला महागड्या विधींची आवश्यकता का असावी? जर देव न्यायी असेल, तर पैशाने केलेल्या पूजेला अधिक महत्त्व का मिळावं?

हे प्रश्न विचारले की अनेकांना अस्वस्थ वाटतं. कारण शतकानुशतकं लोकांना प्रश्न विचारण्यापेक्षा मान डोलवायला शिकवलं गेलं आहे. श्रद्धा आणि प्रश्न यांना अनेकदा एकमेकांचे शत्रू म्हणून उभं केलं गेलं. पण वास्तव तसं नाही. प्रश्न विचारणं म्हणजे श्रद्धेचा अपमान नाही. उलट, प्रश्न विचारणं म्हणजे श्रद्धेभोवती निर्माण झालेल्या धुक्याला दूर करण्याचा प्रयत्न आहे. इतिहासात अनेक सुधारकांनी याच गोष्टीकडे लक्ष वेधलं. कबीरांनी देव शोधण्यासाठी मंदिर-मशीदींच्या भिंतींपलीकडे पाहायला सांगितलं. महात्मा फुल्यांनी धर्माच्या नावाखाली चालणाऱ्या शोषणाला प्रश्न विचारला. शाहू महाराजांनी धार्मिक विशेषाधिकारांना आव्हान दिलं. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी धर्म आणि अंधश्रद्धा यांच्यातील फरक स्पष्ट केला. त्यांनी सांगितलं की माणसाच्या मुक्तीसाठी विचार आवश्यक आहे; आंधळं अनुकरण नाही. तथागत बुद्धांनी तर याहूनही पुढे जाऊन स्पष्ट सांगितलं की कोणतीही गोष्ट केवळ परंपरा आहे म्हणून स्वीकारू नका. कोणीतरी मोठा माणूस सांगतो म्हणून स्वीकारू नका. स्वतः तपासा, स्वतः विचार करा, स्वतः

अनुभव घ्या आणि मगच सत्य स्वीकारा. हा संदेश फक्त धार्मिक नव्हता; तो संपूर्ण मानवी जीवनासाठी होता.

आजच्या काळात विज्ञानाने मानवाला अविश्वसनीय प्रगती दिली आहे. माणूस चंद्रावर पोहोचला, मंगळावर यान पाठवलं, अवघड रोगांवर उपचार शोधले, कृत्रिम बुद्धिमत्ता निर्माण केली. पण याच समाजात अजूनही लोक भीतीच्या नावाने पैसा खर्च करतात, चमत्कारांच्या मागे धावतात आणि स्वतःच्या विवेकापेक्षा दुसऱ्यांच्या दाव्यांवर अधिक विश्वास ठेवतात. याचा अर्थ श्रद्धा चुकीची आहे असं नाही. श्रद्धा ही वैयक्तिक बाब आहे. पण श्रद्धेच्या नावाने उभ्या राहिलेल्या दलाली व्यवस्थेची चिकित्सा करणं आवश्यक आहे. कारण देवाची गरज माणसाला असू शकते. पण देवाला दलालांची गरज नसते. माणसाला आशेची गरज असू शकते. पण आशेच्या नावाने चालणाऱ्या व्यापाराला प्रश्न विचारणंही तितकंच आवश्यक असतं. या अध्यायाचा उद्देश कोणाच्या वैयक्तिक श्रद्धेवर प्रहार करणं नाही. उद्देश आहे श्रद्धेच्या नावाने उभ्या राहिलेल्या व्यवसायाचं स्वरूप समजून घेणं. कारण ज्या क्षणी श्रद्धा बाजारात बदलते, त्या क्षणी देव मागे पडतो आणि व्यवहार पुढे येतो आणि जिथे व्यवहार पुढे येतो, तिथे सत्य शोधणं अधिक आवश्यक बनतं.

३.२ नवस आणि व्यवहार

मानवाच्या श्रद्धेचा सर्वात भावनिक भाग कोणता असेल, तर तो नवस असू शकतो. संकटात सापडलेला माणूस, दुःखाने ग्रासलेला माणूस किंवा एखाद्या मोठ्या अपेक्षेने जगणारा माणूस अनेकदा देवासमोर उभा राहतो आणि मनोमन एक करार करतो. "माझं हे काम झालं तर मी नारळ फोडेन", "मुलाला नोकरी लागली तर सोन्याचा मुकुट अर्पण करेन", "परीक्षेत पास झालो तर पायी चालत दर्शनाला येईन", "व्यवसाय चालू लागला तर महाप्रसाद देईन". अशा प्रकारच्या असंख्य प्रतिज्ञा आपल्या समाजात रोज घडत असतात.

पहिल्या नजरेला यात काही चुकीचं वाटत नाही. कारण हा विषय श्रद्धेशी जोडलेला आहे. पण थोडं खोलवर विचार केल्यावर एक वेगळाच प्रश्न उभा राहतो. नवस म्हणजे नेमकं काय? तो श्रद्धेचा भाग आहे की देवाशी केलेला व्यवहार?

व्यवहारामध्ये नेहमी दोन बाजू असतात. एक देणारा आणि एक घेणारा. एखादी गोष्ट मिळावी म्हणून दुसऱ्या बदल्यात काहीतरी देण्याचं आश्वासन दिलं जातं. बाजारात वस्तू विकत घेताना जसं होतं, तसंच काहीसं नवसाच्या संकल्पनेतही दिसून येतं. फक्त इथे बाजारातील व्यापाऱ्याच्या जागी देवाची प्रतिमा उभी राहते. जर एखाद्या विद्यार्थ्याला परीक्षेत यश मिळालं, तर त्यामागे त्याचा अभ्यास, मेहनत, शिस्त आणि तयारी कारणीभूत असते. पण अनेकदा यशाचं श्रेय नवसाला दिलं जातं. त्याचप्रमाणे एखाद्या व्यक्तीला नोकरी मिळाली, व्यवसायात प्रगती झाली किंवा आजारातून आराम मिळाला, तर त्यामागील वास्तविक

कारणांचा विचार करण्याऐवजी लोक नवस पूर्ण करण्यासाठी धाव घेतात.

इथे एक महत्त्वाचा प्रश्न निर्माण होतो. जर नवसामुळेच यश मिळत असेल, तर ज्यांनी नवस केला नाही अशा लाखो लोकांना यश कसं मिळतं? आणि ज्यांनी नवस केला, त्यांच्यापैकी अनेकांना अपयश का येतं? वास्तव हे आहे की जीवनातील यश आणि अपयश हे आपल्या निर्णयांवर, प्रयत्नांवर, परिस्थितींवर आणि अनेकदा निव्वळ योगायोगांवर अवलंबून असतं. ते कोणत्याही अदृश्य करारावर चालत नाही. नवसाची संकल्पना समाजात इतकी खोलवर रुजली आहे की अनेक लोक देवाकडे मागणं करणं हेच श्रद्धेचं स्वरूप समजू लागतात. देव म्हणजे इच्छा पूर्ण करणारी यंत्रणा आणि नवस म्हणजे त्याचं शुल्क, अशी मानसिकता नकळत तयार होते. मग देवाला प्रार्थना केली जात नाही; मागण्या केल्या जातात. कृतज्ञता व्यक्त केली जात नाही; सौदे केले जातात. यामुळे श्रद्धेचं स्वरूप बदलतं. ती आत्मपरीक्षणाची, नैतिकतेची आणि माणुसकीची प्रक्रिया राहात नाही. तिचं रूपांतर अपेक्षांच्या बाजारात होतं. देवाला नारळ, सोने, पैसे, प्रसाद किंवा इतर वस्तू अर्पण करण्याची तयारी असते; पण त्याच वेळी अनेक गरजू माणसं मदतीच्या प्रतीक्षेत असतात. हा विरोधाभास लक्षात घेतला पाहिजे.

समजा एखाद्या व्यक्तीने नवस केला की नोकरी लागली तर मंदिरात पन्नास हजार रुपये देईन. नोकरी लागल्यानंतर तो नवस पूर्ण करतो. हा त्याचा वैयक्तिक निर्णय असू शकतो. पण त्याच पैशातून एखाद्या गरीब विद्यार्थ्याचं शिक्षण झालं असतं, एखाद्या रुग्णाला औषधं मिळाली असती किंवा एखाद्या गरजू कुटुंबाला मदत झाली असती, तर त्याचा

समाजावर अधिक सकारात्मक परिणाम झाला नसता का? हा प्रश्न विचारण्यास कोणतीही बंदी नसावी.

तथागत बुद्धांनी माणसाला कर्माचं महत्त्व सांगितलं. त्यांनी सांगितलं की जीवनातील बदल हे आपल्या कृतींमधून घडतात. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनीही माणसाला स्वतःच्या सामर्थ्यावर विश्वास ठेवण्याचा संदेश दिला. या विचारांमध्ये एक समान धागा दिसतो — मुक्ती बाहेरून येत नाही; ती माणसाच्या कृतीतून निर्माण होते. याचा अर्थ नवस करणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीची श्रद्धा चुकीची आहे असं नाही. प्रश्न श्रद्धेचा नसून मानसिकतेचा आहे. जर नवस माणसाला नैतिकदृष्ट्या अधिक चांगलं बनवत असेल, तर त्याला एक अर्थ असू शकतो. पण जर नवस हा देवाशी केलेला सौदा बनत असेल, तर त्याचा पुनर्विचार होणं आवश्यक आहे. कारण श्रद्धा आणि व्यवहार यांच्यात एक मूलभूत फरक असतो. श्रद्धा निस्वार्थ असते. व्यवहार नेहमी मोबदला शोधतो. आणि ज्या क्षणी श्रद्धेच्या जागी मोबदल्याची अपेक्षा उभी राहते, त्या क्षणी देव मागे पडतो आणि बाजार पुढे येतो. म्हणूनच नवसाकडे केवळ परंपरा म्हणून नव्हे, तर विचाराच्या दृष्टीने पाहण्याची गरज आहे. कारण प्रश्न हा नाही की नवस पूर्ण केला की नाही. प्रश्न हा आहे की आपण देवाशी संवाद साधतोय की व्यवहार करतोय.

३.३ कंदुरी आणि बळीची संस्कृती

मानवी इतिहासात देवाला प्रसन्न करण्यासाठी विविध प्रकारचे विधी निर्माण झाले. काही ठिकाणी प्रार्थना करण्यात आली, काही ठिकाणी ध्यान करण्यात आलं, तर काही ठिकाणी अर्पण आणि बलिदानाच्या प्रथा निर्माण झाल्या. काळाच्या ओघात या प्रथांनी इतकं खोलवर मूळ धरलं की अनेक समाजांमध्ये देव आणि बळी यांचं नातं नैसर्गिक मानलं जाऊ लागलं. आजही भारताच्या विविध भागांमध्ये कंदुरी, नवसाच्या नावाने बकऱ्यांचा बळी, कोंबड्यांचा बळी किंवा इतर प्राण्यांच्या हत्या केल्या जातात. यामागे असा समज असतो की देव किंवा दैवी शक्ती प्रसन्न होईल, संकट दूर होईल, नवस पूर्ण होईल किंवा इच्छित फल मिळेल. पण या संकल्पनेकडे शांतपणे पाहिलं तर एक मूलभूत प्रश्न उभा राहतो. जर देव दयाळू असेल, तर त्याला रक्ताची गरज का असावी? जर देव करुणामय असेल, तर एखाद्या निष्पाप जीवाचा जीव घेऊन त्याला आनंद का मिळावा? आणि जर देव न्यायी असेल, तर एका जीवाच्या मृत्यूच्या बदल्यात दुसऱ्याला आशीर्वाद देणं हा न्याय कसा ठरू शकतो?

हे प्रश्न अनेकदा विचारले जात नाहीत. कारण परंपरा इतकी जुनी असते की तिच्याकडे प्रश्न विचारण्याची हिंमतच अनेक लोक करत नाहीत. "पूर्वीपासून चालत आलं आहे" हेच तिचं सर्वात मोठं समर्थन बनतं. पण इतिहासात अनेक गोष्टी पूर्वीपासून चालत आल्या होत्या. अस्पृश्यता चालत आली होती. स्त्रीदास्य चालत आलं होतं. जातिभेद चालत आला होता. केवळ एखादी गोष्ट जुनी आहे म्हणून ती योग्य ठरत नाही. कंदुरी आणि बळीच्या प्रथांमध्ये सर्वात मोठा विरोधाभास असा आहे की माणूस

स्वतःच्या सुखासाठी दुसऱ्या जीवाचं दुःख स्वीकारतो. एखाद्या व्यक्तीला मुलगा व्हावा, व्यवसाय वाढावा, आजार दूर व्हावा किंवा संकट टळावं म्हणून एका प्राण्याचा बळी दिला जातो. जणू देवासमोर एक सौदा मांडला जातो — माझी इच्छा पूर्ण कर, त्याच्या बदल्यात मी एका जीवाचा बळी देतो. या मानसिकतेकडे नीट पाहिलं तर ती करुणेपेक्षा स्वार्थाच्या जवळ दिसते. कल्पना करा, एखादा माणूस म्हणतो की देवाला आनंद मिळावा म्हणून मी बकऱ्याचा बळी देतो. मग त्याच तर्कानुसार सर्वात प्रिय गोष्ट अर्पण करायला हवी ना? पण तसं होत नाही. कारण प्रत्यक्षात बळी दिला जातो तो नेहमी दुर्बलाचा. ज्याला स्वतःचा बचाव करता येत नाही अशा जीवाचा. यातून एक महत्त्वाची गोष्ट लक्षात येते — बळी हा देवाचा प्रश्न नसून मानवी मानसिकतेचा प्रश्न आहे.

तथागत बुद्धांनी याच ठिकाणी करुणेचा मार्ग दिला. त्यांच्या शिकवणीत कोणत्याही जीवावर अनावश्यक हिंसा करण्याला स्थान नाही. त्यांनी स्पष्ट सांगितलं की प्रत्येक जीव दुःख टाळू इच्छितो आणि सुख शोधू इच्छितो. म्हणून दुसऱ्याच्या वेदनेवर स्वतःचं कल्याण उभं करणं हा मुक्तीचा मार्ग असू शकत नाही. आज अनेक लोक कंदुरी करतात आणि त्यांना वाटतं की त्यामुळे त्यांची इच्छा पूर्ण झाली. पण त्याच वेळी जगभरातील कोट्यवधी लोक कोणतीही कंदुरी न करता सुखी जीवन जगतात. लाखो लोक कोणताही बळी न देता व्यवसाय उभे करतात. लाखो विद्यार्थ्यांना कोणत्याही नवसाच्या बकऱ्याशिवाय शिक्षणात यश मिळतं. यावरून स्पष्ट होतं की यशाचं कारण कंदुरी नसून प्रयत्न, परिस्थिती आणि कृती असतात. या प्रथांचा आणखी एक सामाजिक पैलू आहे. अनेक गरीब कुटुंबं नवसाच्या नावाने कर्ज काढून कंदुरी

करतात. स्वतःच्या घरात आर्थिक अडचणी असतानाही समाजाच्या दबावामुळे खर्च करतात. परिणामी श्रद्धेच्या नावाने नवीन ओझं निर्माण होतं. ज्यामुळे लाभ होतो तो देवाला नाही, तर त्या परंपरेभोवती निर्माण झालेल्या सामाजिक व्यवस्थेला.

म्हणूनच कंदुरी आणि बळीच्या प्रथांकडे नव्याने पाहण्याची गरज आहे. प्रश्न श्रद्धेचा नाही. प्रश्न असा आहे की कोणत्याही दैवी शक्तीला प्रसन्न करण्यासाठी हिंसा आवश्यक आहे का? कोणत्याही देवाला आनंद देण्यासाठी एखाद्या निष्पाप जीवाचा मृत्यू आवश्यक आहे का? जर उत्तर "नाही" असेल, तर मग या परंपरांचा पुनर्विचार होणं आवश्यक ठरतं. कारण करुणा आणि हिंसा एकाच वेळी टिकू शकत नाहीत. आणि जिथे करुणा संपते, तिथे अध्यात्म उरत नाही — फक्त विधी उरतात.

३.४ धागे, ताईत आणि भीतीची विक्री

माणूस जेव्हा घाबरतो, तेव्हा तो सुरक्षितता शोधतो. ही सुरक्षितता कधी ज्ञानात सापडते, कधी अनुभवात, कधी विज्ञानात; पण अनेकदा ती एखाद्या वस्तूमध्ये शोधली जाते. याच मानसिकतेतून धागे, दोरे, ताईत, गंडे, कवच आणि विविध प्रकारच्या तथाकथित संरक्षणात्मक वस्तूंचा जन्म झाला.

आज आपल्या समाजात लाखो लोकांच्या हातात काळे धागे, लाल धागे, विविध रंगांचे दोरे, ताईत किंवा गंडे दिसतात. काही जण ते दृष्ट लागू नये म्हणून बांधतात. काही ग्रहदोष दूर करण्यासाठी. काही वाईट शक्तींपासून संरक्षणासाठी. काही यश मिळावं म्हणून. काही आजार टाळण्यासाठी.

या सर्व गोष्टींच्या मागे एकच भावना कार्यरत असते — भीती. माणसाला वाटतं की त्याच्या आयुष्यात काहीतरी वाईट घडू शकतं आणि त्या वाईट गोष्टीपासून संरक्षण मिळवण्यासाठी त्याला एखाद्या अदृश्य शक्तीची गरज आहे. मग तो स्वतःच्या कृतींपेक्षा एका धाग्यावर अधिक विश्वास ठेवू लागतो. पण इथे एक साधा प्रश्न विचारायला हवा. जर एखादा काळा धागा खरंच संकट थांबवू शकत असेल, तर जगातील सर्व रुग्णालयं बंद व्हायला हवीत. जर ताईतामुळे अपघात टळत असतील, तर हेल्मेट, सीटबेल्ट आणि वाहतुकीचे नियम यांची गरज उरायला नको. जर गंड्यामुळे नशीब बदलत असेल, तर शिक्षण, मेहनत आणि कौशल्य यांचं महत्त्वच संपून जाईल. पण वास्तव तसं नाही. धागा बांधणाऱ्यांनाही आजार होतात. ताईत घालणाऱ्यांनाही अपघात होतात. गंडे बांधणाऱ्यांनाही अपयश येतं. कारण जीवनाचे नियम धाग्यांनी चालत नाहीत. ते वास्तवाने चालतात. या प्रथांचा इतिहास पाहिला तर काही ठिकाणी त्यामागे सामाजिक किंवा मानसिक कारणं सापडतात. एखादा धागा हा ओळखीचं चिन्ह असू शकतो. एखादा ताईत भावनिक आधार असू शकतो. एखाद्या समूहाशी जोडलेपणाची भावना निर्माण करू शकतो. पण जेव्हा त्यांना अलौकिक शक्ती दिली जाते, तेव्हा समस्या सुरू होते.

माणूस स्वतःच्या जबाबदाऱ्यांपासून दूर जाऊ लागतो. आरोग्याची काळजी घेण्याऐवजी ताईतावर विश्वास ठेवला जातो. अभ्यास करण्याऐवजी गंड्यावर विश्वास ठेवला जातो. समस्या सोडवण्याऐवजी धागा बांधला जातो. यामुळे भीती कमी होत नाही; फक्त तिचं स्वरूप बदलतं.

अनेकदा या भीतीभोवती संपूर्ण बाजार उभा राहतो. अमुक ताईत विशेष शक्तीचा आहे, तमुक कवच ग्रहदोष दूर करतो, अमुक धागा बांधल्याने शत्रूंचा नाश होतो, तमुक गंडा धनप्राप्ती करून देतो अशा दाव्यांनी लोकांना आकर्षित केलं जातं. आणि जेवढी भीती मोठी, तेवढा या वस्तूंचा बाजार मोठा होत जातो.

गंमत म्हणजे हे दावे करणारे लोक स्वतःही त्यांच्या आयुष्यातील सर्व समस्या या वस्तूंनी सोडवू शकलेले दिसत नाहीत. तरीही त्यांच्या दाव्यांवर विश्वास ठेवणाऱ्यांची संख्या कमी होत नाही. कारण भीतीला तर्कापेक्षा आश्वासन अधिक आवडतं. याठिकाणी एक महत्त्वाचा फरक समजून घ्यायला हवा. एखादी वस्तू भावनिक प्रतीक म्हणून ठेवणं आणि त्या वस्तूमध्ये अलौकिक शक्ती आहे असा विश्वास ठेवणं या दोन वेगळ्या गोष्टी आहेत. समस्या वस्तूमध्ये नाही; समस्या त्या वस्तूभोवती निर्माण केलेल्या दाव्यांमध्ये आहे. तथागत बुद्धांनी माणसाला बाह्य वस्तूंमध्ये नव्हे, तर स्वतःच्या प्रज्ञेमध्ये आश्रय शोधायला सांगितलं. त्यांनी कोणत्याही ताईत, कवच किंवा गंड्याला मुक्तीचा मार्ग मानलं नाही. कारण त्यांना माहीत होतं की भीतीचा पराभव धाग्याने होत नाही; तो समजुतीने होतो. आज जर एखादा माणूस हातात धागा न बांधता जगत असेल, तर त्याच्या आयुष्यात काही अलौकिक संकट कोसळत नाही. लाखो लोक कोणताही ताईत न घालता यशस्वी आयुष्य जगतात. कारण त्यांचं संरक्षण धागा करत नाही; त्यांचं ज्ञान, त्यांची सावधगिरी, त्यांची मेहनत आणि त्यांचा विवेक त्यांचं संरक्षण करतो.

म्हणूनच धागे, ताईत आणि गंडे यांच्याकडे पाहताना एक प्रश्न कायम लक्षात ठेवला पाहिजे — आपण सुरक्षा शोधतोय की भीती विकणाऱ्यांच्या बाजाराला बळ देतोय? कारण ज्या दिवशी माणूस

स्वतःच्या विवेकावर विश्वास ठेवायला शिकतो, त्या दिवशी कोणताही धागा त्याच्यापेक्षा मोठा राहत नाही.

३.५ अंगात येणं — देवी की मानसिक अवस्था?

भारतीय समाजात "अंगात येणं" ही संकल्पना अत्यंत प्रचलित आहे. गावागावांत, यात्रांमध्ये, जत्रांमध्ये, देवस्थानांमध्ये आणि अनेक धार्मिक कार्यक्रमांमध्ये अशी दृश्यं पाहायला मिळतात की एखादी व्यक्ती अचानक थरथरू लागते, मोठ्याने ओरडू लागते, स्वतःवरचा ताबा सुटल्यासारखी वागू लागते आणि उपस्थित लोक लगेच निष्कर्ष काढतात — "देवी आली", "देव अंगात आला", "आत्मा बोलतोय" किंवा "दैवी शक्ती प्रकट झाली आहे." अशा प्रसंगांकडे पाहताना सर्वप्रथम एक गोष्ट लक्षात घेतली पाहिजे. कोणत्याही व्यक्तीची टिंगल किंवा अवहेलना करणं हा या चर्चेचा उद्देश नाही. कारण अनेकदा अशा घटना घडवणारी व्यक्ती स्वतः फसवणूक करत असतेच असं नाही. अनेक वेळा ती स्वतः एका मानसिक, भावनिक किंवा सामाजिक प्रक्रियेचा भाग असते.

म्हणून या विषयाकडे उपहासाने नव्हे, तर समजून घेण्याच्या दृष्टिकोनातून पाहणं आवश्यक आहे. समाजात अंगात येणाऱ्या बहुतेक घटना विशिष्ट वातावरणातच का घडतात, हा प्रश्न विचारला तर अनेक गोष्टी स्पष्ट होऊ लागतात. मोठा आवाज, ढोल-ताशे, सततचा धार्मिक गजर, भावनिक वातावरण, लोकांची अपेक्षा, श्रद्धेचा प्रभाव आणि सामूहिक मानसिकता यांचा त्या प्रसंगांवर मोठा परिणाम होत असतो.

व्यक्ती अशा वातावरणात इतकी भावनिक होते की तिच्या वर्तनात अचानक बदल दिसू शकतो. मानसशास्त्रात अशा अनेक घटनांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. काही वेळा तीव्र भावनिक दडपण, दीर्घकाळ साचलेला ताण, भीती, अपराधीपणा, सामाजिक दडपशाही किंवा मानसिक आरोग्याशी संबंधित समस्या यांमुळे व्यक्तीचं वर्तन असामान्य दिसू शकतं. काही प्रकरणांमध्ये ते dissociative states, conversion disorders किंवा सामूहिक मानसशास्त्रीय परिणामांशी संबंधित असल्याचं आढळून आलं आहे. पण समाज अनेकदा या कारणांचा शोध घेत नाही. तो थेट अलौकिक निष्कर्षापर्यंत पोहोचतो.

विशेष म्हणजे "देवी येणं" किंवा "देव अंगात येणं" याला नेहमीच विशिष्ट सांस्कृतिक स्वरूप असतं. एका प्रदेशात व्यक्ती एखाद्या देवीच्या नावाने बोलते. दुसऱ्या प्रदेशात दुसऱ्या देवतेच्या नावाने. वेगवेगळ्या धर्मांमध्ये त्या अनुभवांची रूपं वेगवेगळी असतात. जर ही घटना खरोखरच एखाद्या सार्वत्रिक दैवी शक्तीची असती, तर तिचं स्वरूप सर्वत्र सारखं दिसायला हवं होतं. पण वास्तव तसं दिसत नाही.

आणखी एक निरीक्षण लक्षात घेण्यासारखं आहे. समाजातील सर्वसामान्य, आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल किंवा सामाजिकदृष्ट्या दडपल्या गेलेल्या घटकांमध्ये अशा घटना अधिक प्रमाणात दिसतात. अनेक स्त्रिया, ज्यांना स्वतःची मतं मांडण्याची संधी मिळत नाही, ज्यांच्या भावना सतत दाबल्या जातात, अशा वातावरणात अचानक "देवी अंगात येणं" या माध्यमातून स्वतःचा आवाज व्यक्त करताना दिसतात. त्यामुळे काही समाजशास्त्रज्ञ या घटनांकडे केवळ धार्मिक नव्हे तर सामाजिक आणि मानसिक दृष्टिकोनातूनही पाहतात.

इथे एक महत्त्वाचा प्रश्न विचारला पाहिजे. जर खरोखरच एखादी दैवी शक्ती अंगात येत असेल, तर ती नेहमी विशिष्ट धार्मिक वातावरणातच का प्रकट होते? ती रुग्णालयातील ऑपरेशन थिएटरमध्ये का दिसत नाही? विज्ञान प्रयोगशाळेत का दिसत नाही? विमान उडवणाऱ्या वैमानिकाच्या अंगात का येत नाही? किंवा संसदेत बसलेल्या सत्ताधाऱ्यांच्या अंगात का येत नाही? हे प्रश्न विचारले की अनेकदा उत्तरांपेक्षा भावना पुढे येतात. पण प्रश्न विचारणं आवश्यक आहे. कारण अनेक दुर्दैवी घटना अशा घडल्या आहेत की ज्या व्यक्तीला प्रत्यक्षात वैद्यकीय उपचारांची गरज होती, तिला भूतबाधा किंवा देवीचं अंगात येणं समजून झाडफुंक, उतारे किंवा मांत्रिकांकडे नेण्यात आलं. परिणामी योग्य उपचार मिळण्यास उशीर झाला आणि परिस्थिती अधिक गंभीर बनली.

आज मानसिक आरोग्य विज्ञानाने मोठी प्रगती केली आहे. नैराश्य, चिंता, मानसिक आघात, भावनिक ताण आणि इतर अनेक स्थितींबद्दल अधिक माहिती उपलब्ध आहे. त्यामुळे कोणतीही असामान्य घटना घडली की सर्वप्रथम तिच्याकडे वैद्यकीय आणि मानसशास्त्रीय दृष्टीने पाहणं आवश्यक आहे. याचा अर्थ प्रत्येक अनुभव खोटा आहे असं म्हणणं नाही. याचा अर्थ एवढाच की कोणताही निष्कर्ष काढण्यापूर्वी वास्तव कारणांचा शोध घेणं आवश्यक आहे. तथागत बुद्धांनी लोकांना भीतीपेक्षा निरीक्षणावर विश्वास ठेवायला शिकवलं. त्यांनी सांगितलं की कोणतीही गोष्ट आंधळेपणाने स्वीकारू नका. तिचं परीक्षण करा. तिचा अनुभव तपासा. कारण शोधा.

अंगात येणं या विषयाकडेही याच दृष्टिकोनातून पाहण्याची गरज आहे. कारण ज्या ठिकाणी डॉक्टर हवा असतो, तिथे देवी शोधली गेली तर

माणूस उपचारापासून दूर जातो. ज्या ठिकाणी समुपदेशन हवं असतं, तिथे चमत्कार शोधला गेला तर समस्या कायम राहते. आणि ज्या ठिकाणी विज्ञान उत्तर देऊ शकतं, तिथे अंधश्रद्धा उत्तर देत असल्याचा दावा करू लागली की माणूस सत्यापासून दूर जाऊ लागतो. म्हणून प्रश्न असा नाही की अंगात येतं की नाही. प्रश्न असा आहे की आपण त्या घटनेकडे भीतीने पाहतो की विवेकाने. कारण विवेकाने विचारलेला एक प्रश्न अनेकदा हजारो वर्षांच्या अंधश्रद्धेपेक्षा अधिक शक्तिशाली असतो.

गाडगे बाबा सुद्धा सांगतात कि देव मंदिरात नसतो ना कुणाच्या अंगात नसतो मंदिरात असते ते फक्त पुजाराचे पोट अरे देव हा "देव रंजल्या-गांजल्यांमध्ये आणि दीनदुबळ्यांच्या सेवेत असतो."

३.६ चमत्कारी बाबा आणि बुवाबाजी

मानवाला आशा हवी असते. संकटात सापडलेला माणूस आधार शोधतो. आजारपण, आर्थिक अडचणी, कौटुंबिक समस्या, अपयश, बेरोजगारी किंवा वैयक्तिक दुःख यांसारख्या प्रसंगांमध्ये माणूस अनेकदा विवेकापेक्षा आश्वासनाच्या जवळ जातो. आणि नेमकं इथूनच चमत्कारी बाबा, बुवा, स्वयंघोषित गुरू आणि तथाकथित दैवी शक्तीधारक लोकांचा जन्म होतो.

समाजात अशा अनेक व्यक्ती दिसतात ज्या स्वतःला विशेष शक्ती प्राप्त झाल्याचा दावा करतात. कुणी हात लावून रोग बरे करण्याचं आश्वासन देतं. कुणी भविष्य सांगतं. कुणी चमत्कार दाखवतं. कुणी भूतबाधा काढण्याचा दावा करतं. कुणी देवाशी थेट संवाद असल्याचं सांगतं.

आणि आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे या दाव्यांवर विश्वास ठेवणाऱ्यांची संख्या कमी नसते.

यामागचं कारण केवळ अज्ञान नसतं. यामागे मानवी मानसशास्त्र काम करत असतं. जेव्हा एखादी व्यक्ती संकटात असते, तेव्हा तिला उपायापेक्षा आश्वासन अधिक आकर्षक वाटू लागतं. डॉक्टर उपचार देतो, पण तो हमी देत नाही. शिक्षक मार्ग दाखवतो, पण यशाची खात्री देत नाही. विज्ञान प्रश्न विचारतं, प्रयोग करतं आणि पुरावे मागतं. पण चमत्कारी बाबा थेट उत्तर देतो. तो म्हणतो, "तुझं काम होईल." "तुझा आजार बरा होईल." "तुझं नशीब बदलेल." "तुझ्यावरची बाधा दूर होईल. "माणसाला निश्चितता आवडते. म्हणून तो अनेकदा पुराव्यापेक्षा आश्वासनावर विश्वास ठेवतो.

इतिहासात पाहिलं तर अशा चमत्कारांचा भांडाफोड अनेक वेळा झाला आहे. हातातून भस्म काढणं, हवेतून वस्तू निर्माण करणं, चमत्कारी उपचार करणं, दैवी संदेश देणं यांसारख्या अनेक गोष्टींची तपासणी झाल्यावर त्या साध्या हातचलाखी, मानसशास्त्रीय प्रभाव किंवा नियोजित फसवणूक असल्याचं आढळून आलं आहे. तरीही या प्रकारांचं आकर्षण संपलेलं नाही.

कारण चमत्कार हे तर्कावर नाही, तर भावनांवर जगतात. जेव्हा एखादा बाबा हजार लोकांसमोर उभा राहून एखाद्या व्यक्तीची समस्या ओळखल्याचा दावा करतो, तेव्हा लोक प्रभावित होतात. पण अनेकदा अशा गोष्टींमध्ये आधीच माहिती गोळा केलेली असते, सामान्य स्वरूपाची विधानं वापरली जातात किंवा मानसशास्त्रीय तंत्रांचा वापर

केला जातो. या प्रक्रियेला आधुनिक मानसशास्त्रात cold reading आणि suggestion यांसारख्या संकल्पनांद्वारे समजावलं जातं.

अनेकदा लोक म्हणतात, "मी स्वतः पाहिलं आहे. बाबा बरोबर सांगत होते." पण प्रत्यक्षात मानवी स्मरणशक्ती अत्यंत निवडक असते. ज्या गोष्टी जुळतात त्या लक्षात राहतात. ज्या गोष्टी चुकीच्या ठरतात त्या विसरल्या जातात. त्यामुळे चमत्काराचा भास अधिक मजबूत होत जातो. याहून गंभीर बाब म्हणजे अनेक वेळा आजारी व्यक्तींना वैद्यकीय उपचारांऐवजी बुवांकडे नेलं जातं. कर्करोग, अपस्मार, मानसिक आजार, नैराश्य किंवा इतर गंभीर समस्या असलेल्या लोकांना चमत्कारिक उपायांवर अवलंबून राहण्यास सांगितलं जातं. परिणामी उपचार उशिरा सुरू होतात आणि रुग्णाचं नुकसान होतं. हा प्रश्न केवळ श्रद्धेचा राहत नाही. तो मानवी जीवनाचा प्रश्न बनतो.

डॉ. नरेंद्र दाभोलकर यांनी आपल्या आयुष्याचा मोठा भाग अशा प्रकारच्या अंधश्रद्धांविरुद्ध जनजागृती करण्यात घालवला. त्यांनी दाखवून दिलं की तथाकथित चमत्कारांमागे अनेकदा साधी युक्ती, हातचलाखी किंवा मानसिक प्रभाव असतो. त्यांचा संघर्ष व्यक्तीविरोधात नव्हता; तो फसवणुकीविरोधात होता.

याच ठिकाणी एक मूलभूत प्रश्न विचारायला हवा. जर एखाद्या बाबाकडे खरोखरच अलौकिक शक्ती असेल, तर तो जगातील सर्व रुग्णालयं रिकामी का करत नाही? तो दुष्काळ संपवू शकत नाही का? तो गरिबी नष्ट करू शकत नाही का? तो स्वतःचं भविष्य अचूक का सांगू शकत नाही? हे प्रश्न कठोर वाटू शकतात. पण सत्याचा शोध घेताना कठोर प्रश्न विचारावेच लागतात. कारण इतिहासात प्रत्येक फसवणुकीने स्वतःला

चमत्काराचं रूप दिलं आहे. आणि प्रत्येक चमत्काराने लोकांना प्रश्न विचारू नका असंच सांगितलं आहे. तथागत बुद्धांनी याच्या नेमकं उलट सांगितलं. त्यांनी लोकांना विचार करण्यास, तपासण्यास आणि अनुभवातून सत्य पडताळून पाहण्यास सांगितलं. त्यांनी अंधश्रद्धेपेक्षा प्रज्ञेला महत्त्व दिलं. कारण त्यांना माहीत होतं की माणसाची खरी शक्ती चमत्कारांमध्ये नसते; ती विचारांमध्ये असते.

म्हणूनच चमत्कारी बाबा आणि बुवाबाजीकडे पाहताना व्यक्तीवर नव्हे, तर दाव्यावर लक्ष केंद्रित केलं पाहिजे. कोणताही दावा पुराव्याशिवाय स्वीकारला जाऊ नये. कारण श्रद्धा ही वैयक्तिक असू शकते, पण सत्याला पुराव्याची गरज असते.

आणि जिथे पुरावा संपतो, तिथूनच अनेकदा बुवाबाजीची सुरुवात होते.

३.७ कर्मकांडांचा बाजार

मानवाच्या जीवनात काही क्षण अत्यंत महत्त्वाचे मानले जातात. जन्म, नामकरण, शिक्षण, विवाह, गृहप्रवेश, व्यवसायाची सुरुवात आणि मृत्यू. या प्रत्येक टप्प्यावर समाजाने विविध परंपरा निर्माण केल्या. सुरुवातीला या परंपरांचा उद्देश सामूहिक सहभाग, सामाजिक एकता आणि भावनिक आधार हा असू शकतो. परंतु कालांतराने अनेक ठिकाणी या परंपरांचं रूपांतर कर्मकांडांच्या बाजारात झालं.

आज एखाद्या व्यक्तीच्या आयुष्यातील कोणताही महत्त्वाचा प्रसंग घ्या. घर बांधलं तर वास्तुशांती. नवीन दुकान सुरू केलं तर पूजा. वाहन घेतलं तर पूजा. व्यवसाय सुरू केला तर पूजा. मुलाचा वाढदिवस असो किंवा लग्न, प्रत्येक ठिकाणी एखादं कर्मकांड अनिवार्य असल्यासारखं मांडलं

जातं. इतकाच काय जर एखादा व्यक्ती कुठे बाहेर फिरून आल किंवा कोणती धार्मिक स्थळे पाहून आला तरी कार्मानाद केले जातात

विशेष म्हणजे या कर्मकांडांभोवती एक भीती निर्माण केली जाते. "हे केलं नाही तर अडचणी येतील." "असं केलं नाही तर अशुभ होईल." "विधी अपूर्ण राहिला तर संकट येईल." अशा प्रकारच्या वाक्यांनी लोकांच्या मनात असुरक्षितता निर्माण केली जाते. आणि जिथे भीती निर्माण होते, तिथे बाजार आपोआप उभा राहतो.

उदाहरणार्थ, गृहप्रवेशाचा विचार करू. नवीन घरात प्रवेश करण्यापूर्वी अनेक ठिकाणी विविध विधी केले जातात. काही लोक ते श्रद्धेने करतात. त्यात गैर काही नाही. पण जेव्हा असा दावा केला जातो की अमुक मंत्राशिवाय घरात सुख येणार नाही किंवा विशिष्ट पूजा केल्याशिवाय संकट दूर होणार नाही, तेव्हा प्रश्न विचारणं आवश्यक ठरतं. एखादं घर आनंदी होण्यामागे कारण काय असतं? घरातील परस्पर प्रेम, आदर, संवाद, आर्थिक शिस्त आणि सहकार्य. की काही तास चाललेला विधी? जर विधीमुळेच घर सुखी होत असतं, तर जगातील सर्व घरं आनंदी असायला हवी होती. वास्तव मात्र तसं दिसत नाही.

त्याचप्रमाणे विवाहाच्या प्रसंगी अनेक कर्मकांड केली जातात. त्यापैकी काही सांस्कृतिक परंपरेचा भाग असू शकतात. पण जेव्हा विवाहाचं यश मंत्रांशी जोडून पाहिलं जातं, तेव्हा वास्तव दुर्लक्षित केलं जातं. विवाह टिकवून ठेवतात ते परस्पर विश्वास, समजूतदारपणा, संयम आणि संवाद. कोणताही मंत्र त्यांची जागा घेऊ शकत नाही.

कर्मकांडांच्या बाजाराचा आणखी एक पैलू म्हणजे दक्षिणा. इतिहासात ज्ञान देणाऱ्याचा सन्मान करण्यासाठी दक्षिणेची संकल्पना निर्माण झाली

असावी. पण अनेक ठिकाणी तिचं रूपांतर निश्चित शुल्क, अपेक्षित देणगी आणि सामाजिक दबावात झालेलं दिसतं. अनेक गरीब कुटुंबं कर्ज काढून धार्मिक विधी करतात, कारण त्यांना वाटतं की ते न केल्यास समाजात त्यांची बदनामी होईल किंवा काही अनर्थ घडेल.

इथेच कर्मकांडाचं स्वरूप बदलतं. ते श्रद्धेचं राहत नाही. ते सामाजिक बंधन बनतं. काही लोक म्हणतात की कर्मकांडांमुळे मानसिक समाधान मिळतं. या विधानात काही प्रमाणात तथ्य असू शकतं. कोणतीही सांस्कृतिक कृती माणसाला भावनिक आधार देऊ शकते. पण मानसिक समाधान आणि अलौकिक परिणाम या दोन वेगळ्या गोष्टी आहेत. समस्या तेव्हा निर्माण होते जेव्हा लोकांना सांगितलं जातं की विशिष्ट विधी न केल्यास जीवनात संकटं येतील.

कारण अशा दाव्यांना पुरावा नसतो. गंमत म्हणजे कर्मकांडांची संख्या काळानुसार कमी होण्याऐवजी वाढताना दिसते. प्रत्येक समस्येसाठी नवा विधी, प्रत्येक भीतीसाठी नवी पूजा आणि प्रत्येक इच्छेसाठी नवा उपाय तयार होत राहतो. त्यामुळे श्रद्धेपेक्षा व्यवहार अधिक मोठा होत जातो. इतिहासातील अनेक महान विचारवंतांनी याच प्रवृत्तीवर टीका केली. महात्मा फुले, शाहू महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि डॉ. नरेंद्र दाभोलकर यांसारख्या विचारवंतांनी माणसाला विचार करण्याचं आवाहन केलं. त्यांनी सांगितलं की कोणतीही गोष्ट केवळ परंपरा आहे म्हणून स्वीकारू नका. तिचा हेतू समजून घ्या. तिचं परिणामकारकत्व तपासा. आणि मग निर्णय घ्या. तथागत बुद्धांनी तर याहूनही पुढे जाऊन स्पष्ट सांगितलं की मुक्ती विधींमधून मिळत नाही. ती प्रज्ञेतून, शीलातून आणि करुणेतून मिळते. त्यांनी माणसाच्या नैतिक आचरणाला महत्त्व दिलं; कर्मकांडांना नाही.

म्हणूनच कर्मकांडांकडे पाहताना एक महत्त्वाचा प्रश्न विचारला पाहिजे. आपण एखादी कृती समजून करतोय का? की भीतीपोटी करतोय? जर ती कृती माणुसकी वाढवत असेल, विचार वाढवत असेल आणि समाजात सकारात्मक बदल घडवत असेल, तर तिचं स्वागत केलं जाऊ शकतं. पण जर ती कृती केवळ भीती निर्माण करून पैसा, नियंत्रण आणि अवलंबित्व वाढवत असेल, तर तिची चिकित्सा झाली पाहिजे. कारण श्रद्धा माणसाला मुक्त करते. पण कर्मकांडांचा बाजार अनेकदा त्याला नव्या साखळ्यांमध्ये अडकवतो.

३.८ देवाला पैसा लागतो, माणसाला नाही?

मानवी इतिहासातील सर्वात मोठ्या विरोधाभासांपैकी एक विरोधाभास जर शोधायचा असेल, तर तो श्रद्धा आणि वास्तव यांच्यामध्ये दिसून येतो. एका बाजूला समाजात लाखो लोक गरिबी, बेरोजगारी, उपासमार, शिक्षणाचा अभाव आणि आरोग्याच्या समस्यांशी झुंज देत असतात. दुसऱ्या बाजूला देवाच्या नावाने कोट्यवधी रुपयांची देणगी, सोन्याचे मुकुट, चांदीचे दरवाजे, हिरेजडित अलंकार आणि भव्य धार्मिक खर्च होताना दिसतो.

हा प्रश्न पैशाचा नाही. हा प्रश्न प्राधान्यक्रमाचा आहे. समाजातील अनेक कुटुंबं मुलांच्या शिक्षणासाठी पैसे जमवताना अडचणीत असतात. एखाद्या रुग्णाला उपचारासाठी निधी मिळत नाही. एखादा विद्यार्थी फी भरू शकत नाही. एखाद्या शेतकऱ्याला कर्जाचा भार सहन करावा लागतो. पण त्याच समाजात लाखो रुपयांच्या पूजा, अभिषेक, नवस आणि धार्मिक सोहळ्यांसाठी पैसा सहज उपलब्ध होतो. याठिकाणी एक

साधा प्रश्न विचारला पाहिजे. जर देव सर्वशक्तिमान असेल, तर त्याला सोन्याची गरज का असावी? जर देव विश्वाचा निर्माता असेल, तर त्याला चांदीचे दरवाजे का लागावेत? जर देवाला भक्ताच्या मनातील भावना महत्त्वाच्या असतील, तर त्याला महागड्या अर्पणांची आवश्यकता का असावी? अर्थात, प्रत्येक व्यक्तीला स्वतःच्या पैशाचा वापर कसा करायचा याचा अधिकार आहे. प्रश्न हा अधिकाराचा नाही. प्रश्न आहे — आपण कोणत्या मूल्यांना महत्त्व देतो?

इतिहासात अनेक धार्मिक स्थळांनी समाजकार्यात योगदान दिलं आहे. काही ठिकाणी शिक्षण, आरोग्य आणि मदतकार्यही होतं. हे वास्तव मान्य करावंच लागेल. पण त्याचबरोबर दुसरं वास्तवही आहे. अनेकदा श्रद्धेच्या नावाने असा खर्च केला जातो ज्याचा समाजाच्या प्रत्यक्ष कल्याणाशी फारसा संबंध नसतो. कल्पना करा की एखाद्या मंदिरात सोन्याचा मुकुट अर्पण करण्यासाठी लाखो रुपये खर्च केले जातात. त्याच रकमेने कित्येक विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती मिळू शकते. कित्येक रुग्णांना उपचार मिळू शकतात. कित्येक कुटुंबांना अन्न आणि निवारा मिळू शकतो.मग अधिक पवित्र काय? सोन्याचा मुकुट? की एखाद्या माणसाचं वाचलेलं आयुष्य? हा प्रश्न प्रत्येकाने स्वतःला विचारला पाहिजे.

गंमत म्हणजे अनेकदा देवाच्या नावाने खर्च करणारा माणूस स्वतःच्या आसपासच्या दुःखाकडे दुर्लक्ष करतो. मंदिरात हजारो रुपये देणारा माणूस रस्त्यावरच्या भुकेल्या मुलाकडे पाहत नाही. नवस पूर्ण करण्यासाठी मोठी रक्कम खर्च करणारा माणूस शेजारच्या गरजू विद्यार्थ्याला मदत करत नाही. याचा अर्थ असा नाही की प्रत्येक देणगी चुकीची आहे. पण समाजाने स्वतःला विचारलं पाहिजे की आपल्या

करुणेचा केंद्रबिंदू कुठे आहे. तथागत बुद्धांनी करुणेला सर्वोच्च स्थान दिलं. त्यांच्या शिकवणीत दगडापेक्षा माणूस मोठा आहे. मूर्तीपेक्षा दुःख भोगणारा जीव मोठा आहे. विधीपेक्षा करुणा मोठी आहे. त्यांनी लोकांना सांगितलं की दुसऱ्याच्या दुःखाकडे डोळेझाक करून मुक्ती मिळत नाही. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनीही धर्माचा अर्थ नैतिकतेमध्ये शोधला. त्यांच्या दृष्टीने धर्माचा उद्देश माणसाला उन्नत करणं होता, त्याला अंधश्रद्धा आणि शोषणाच्या जाळ्यात अडकवणं नव्हता. त्यांनी वारंवार माणसाला केंद्रस्थानी ठेवण्याचा आग्रह धरला. आज आपण स्वतःला एक प्रश्न विचारायला हवा. जर एखाद्या देवाला प्रसन्न करण्यासाठी पैसा खर्च करावा लागत असेल, पण एखाद्या गरजू माणसाला मदत करण्यासाठी आपल्याला वेळ नसत असेल, तर आपल्या मूल्यव्यवस्थेत काहीतरी चुकत नाही का?

कारण देवाच्या नावाने उभ्या राहिलेल्या अनेक व्यवस्थांमध्ये पैसा सहज वाहतो. पण माणसाच्या दुःखाकडे अनेकदा दुर्लक्ष केलं जातं. ही टीका श्रद्धेवर नाही. ही टीका त्या मानसिकतेवर आहे जी दगडाला सोनं चढवते पण जिवंत माणसाच्या वेदनेकडे दुर्लक्ष करते. खरं अध्यात्म मंदिराच्या भिंतींमध्ये बंदिस्त नसतं. ते माणसाच्या वागण्यात दिसतं. ते करुणेत दिसतं. ते न्यायात दिसतं. ते समानतेत दिसतं. आणि म्हणूनच या भागाचा शेवट एका प्रश्नाने करावासा वाटतो —

जर तुमच्यासमोर दोन पर्याय असतील, एका बाजूला देवाच्या नावाने सोन्याचा मुकुट अर्पण करणं आणि दुसऱ्या बाजूला एखाद्या गरजू माणसाचं आयुष्य थोडंसं सुसह्य करणं, तर अधिक पवित्र कृती कोणती ठरेल? --> या प्रश्नाचं उत्तर प्रत्येकाने स्वतः शोधावं. कारण श्रद्धेची खरी परीक्षा मंदिरात होत नाही. ती माणसामाणसांमध्ये होते.

भाग ३ समाप्ती: श्रद्धा, प्रश्न आणि मुक्ती

या भागात आपण देवाच्या अस्तित्वाचा प्रश्न विचारला नाही. कारण देव आहे की नाही, हा प्रत्येक व्यक्तीच्या वैयक्तिक श्रद्धेचा विषय आहे. या पुस्तकाचा हेतू कोणाच्या श्रद्धेवर प्रहार करणं नाही. पण श्रद्धेच्या नावाने उभ्या राहिलेल्या व्यवस्थेची चिकित्सा करणं आवश्यक आहे.

मानवाने देवाची निर्मिती आशेसाठी केली होती. दुःखात आधार मिळावा, संकटात धीर मिळावा आणि जीवनाला नैतिक दिशा मिळावी म्हणून देवाची कल्पना जन्माला आली. परंतु इतिहासाच्या प्रवासात या कल्पनेभोवती अनेक स्तर तयार झाले. श्रद्धेभोवती विधी निर्माण झाले. विधींभोवती विशेषाधिकार निर्माण झाले. विशेषाधिकारांभोवती पैसा जमा झाला. आणि हळूहळू देवापेक्षा देवाच्या नावाने उभा राहिलेला बाजार मोठा होत गेला.

नवसाच्या माध्यमातून देवाशी व्यवहार करण्यात आला. कंदुरी आणि बळीच्या माध्यमातून निष्पाप जीवांच्या वेदनेला पवित्रतेचं स्वरूप देण्यात आलं. धागे, ताईत आणि गंड्यांच्या माध्यमातून भीती विकली गेली. अंगात येणं, देवी येणं आणि दैवी शक्तींचे दावे यांद्वारे मानसिक आणि सामाजिक घटनांना अलौकिक रंग देण्यात आला. चमत्कारी बाबा आणि बुवांच्या माध्यमातून लोकांच्या असहायतेचा फायदा घेण्यात आला. कर्मकांडांच्या नावाने असंख्य विधी निर्माण झाले आणि श्रद्धेभोवती एक आर्थिक व्यवस्था उभी राहिली.

या सगळ्या प्रवासात एक गोष्ट मात्र सतत घडत राहिली — माणूस मागे पडत गेला. देवासाठी सोन्याचे मुकुट तयार झाले, पण अनेक मुलांना शिक्षण मिळालं नाही. देवासाठी लाखो रुपयांचे अभिषेक झाले, पण

अनेक रुग्णांना औषधं मिळाली नाहीत. देवासाठी भव्य सोहळे झाले, पण अनेक कुटुंबं गरिबीत जगत राहिली. याचा अर्थ असा नाही की श्रद्धा चुकीची आहे. चुकीची आहे ती मानसिकता जी माणसापेक्षा वस्तूला मोठं मानते. चुकीची आहे ती व्यवस्था जी प्रश्न विचारणाऱ्याला दोषी ठरवते. चुकीची आहे ती भीती जी विवेकाला गप्प बसवते.

इतिहासातील सर्व महान विचारवंतांनी याच ठिकाणी बंड केलं. कबीरांनी धर्माच्या नावाने चालणाऱ्या दांभिकतेवर प्रहार केला. महात्मा फुल्यांनी अज्ञान आणि शोषणाच्या मुळावर घाव घातला. शाहू महाराजांनी विशेषाधिकारांना आव्हान दिलं. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी माणसाला विचार करण्याचं धैर्य दिलं. डॉ. नरेंद्र दाभोलकरांनी अंधश्रद्धेच्या बाजाराला प्रश्न विचारले. आणि तथागत बुद्धांनी माणसाला सांगितलं — कोणतीही गोष्ट केवळ परंपरा आहे म्हणून स्वीकारू नका; ती विवेकाच्या कसोटीवर तपासा. याच ठिकाणी श्रद्धा आणि अंधश्रद्धा यांच्यातील सीमारेषा स्पष्ट होते. श्रद्धा प्रश्नांना घाबरत नाही. अंधश्रद्धा प्रश्नांना घाबरते. श्रद्धा माणसाला नैतिक बनवते. अंधश्रद्धा माणसाला अवलंबून बनवते. श्रद्धा करुणा शिकवते. अंधश्रद्धा भीती शिकवते. आणि म्हणूनच या भागाचा खरा निष्कर्ष देवाबद्दल नाही. तो माणसाबद्दल आहे. कारण कोणताही देव माणसापेक्षा मोठा नाही. माणसाच्या दुःखापेक्षा मोठं कोणतंही कर्मकांड नाही. माणसाच्या अश्रूपेक्षा मोठी कोणतीही पूजा नाही. आणि माणसाच्या मुक्तीपेक्षा मोठा कोणताही धर्म नाही. म्हणून श्रद्धा ठेवा किंवा ठेवू नका, हा वैयक्तिक निर्णय असू शकतो. पण कोणत्याही श्रद्धेला विवेकाची साथ असली पाहिजे. कारण विवेकाशिवाय श्रद्धा आंधळी होते. आणि आंधळी श्रद्धा शेवटी बाजारात बदलते.

भाग ४
स्त्रीदास्य आणि अंधश्रद्धा

४.१ स्त्री आणि अंधश्रद्धेचा जन्म

मानवी इतिहासातील सर्वात मोठ्या विसंगतींपैकी एक विसंगती म्हणजे स्त्रीविषयी समाजाची भूमिका. एका बाजूला स्त्रीला देवी म्हटलं गेलं. तिची पूजा करण्यात आली. तिला शक्ती, लक्ष्मी, सरस्वती आणि जननी अशी विविध विशेषणं देण्यात आली. पण दुसऱ्या बाजूला त्याच स्त्रीला निर्णय घेण्याचा अधिकार नाकारला गेला, शिक्षणापासून दूर ठेवलं गेलं, धार्मिक बंधनांमध्ये अडकवलं गेलं आणि अनेक अंधश्रद्धांच्या माध्यमातून तिच्या जीवनावर नियंत्रण ठेवण्यात आलं. हा विरोधाभास योगायोगाने निर्माण झालेला नाही. तो एका विशिष्ट सामाजिक व्यवस्थेचा परिणाम आहे.

ज्या समाजाने स्त्रीला देवी म्हटलं, त्याच समाजाने अनेक ठिकाणी तिला माणूस म्हणून समान स्थान दिलं नाही. तिच्या शरीरावर, तिच्या वागणुकीवर, तिच्या कपड्यांवर, तिच्या श्रद्धेवर आणि अगदी तिच्या अस्तित्वावरही नियम लादले गेले. हे नियम अनेकदा धर्म, परंपरा, संस्कृती आणि अंधश्रद्धा यांच्या नावाने पवित्र ठरवले गेले. स्त्रीविषयी निर्माण झालेल्या अनेक अंधश्रद्धांचा मूळ उद्देश अध्यात्मिक नव्हता. तो नियंत्रणाचा होता.

इतिहासात पितृसत्ताक व्यवस्थेला समाजावर नियंत्रण ठेवायचं होतं. त्यासाठी स्त्रीच्या स्वातंत्र्यावर मर्यादा आणणं आवश्यक मानलं गेलं. कारण जी स्त्री शिक्षित आहे, स्वतंत्र आहे आणि प्रश्न विचारते, ती सहजपणे गुलाम राहत नाही. याच उत्तम उदाहरण म्हणजे क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले. त्यामुळे तिच्याभोवती विविध धार्मिक आणि सामाजिक बंधनांचं जाळं विणलं गेलं. या बंधनांना केवळ नियम म्हणून

मांडलं असतं, तर कदाचित त्यांना विरोध झाला असता. पण जेव्हा त्यांना देव, पाप, पुण्य, शुद्धता, अशुद्धता, कुलपरंपरा आणि धार्मिक कर्तव्य यांच्याशी जोडण्यात आलं, तेव्हा त्यांना प्रश्न विचारणं कठीण बनलं. स्त्रीला सांगितलं गेलं की तिचं कर्तव्य म्हणजे त्याग. तिचं सौंदर्य म्हणजे सहनशीलता. तिचं पुण्य म्हणजे आज्ञाधारकपणा. आणि तिची प्रतिष्ठा म्हणजे स्वतःच्या इच्छांचा त्याग. या संकल्पना इतक्या खोलवर रुजवल्या गेल्या की अनेक स्त्रियांनीसुद्धा त्यांना नैसर्गिक मानायला सुरुवात केली. पण एक प्रश्न विचारला पाहिजे. जर स्त्री देवी आहे, तर तिला पुरुषाइतकं स्वातंत्र्य का नाही? जर स्त्री शक्तीचं प्रतीक आहे, तर तिच्या निर्णयांवर नियंत्रण का ठेवलं जातं? जर स्त्रीला पूजलं जातं, तर तिच्यावर अन्याय का होतो?

या प्रश्नांची उत्तरं शोधली की लक्षात येतं की समाजाने अनेकदा स्त्रीची पूजा केली, पण तिचा सन्मान केला नाही. तिच्यासाठी मंदिरे बांधली, पण तिला समानता दिली नाही. तिच्या नावाने आरत्या लिहिल्या, पण तिच्या अधिकारांवर बंधनं घातली. अंधश्रद्धा ही या प्रक्रियेतील एक प्रभावी साधन ठरली. स्त्रीच्या शरीराला अशुद्ध ठरवण्यात आलं. तिच्या वैवाहिक स्थितीला तिच्या सन्मानाशी जोडण्यात आलं. तिच्या अस्तित्वाला पुरुषाच्या अस्तित्वावर अवलंबून बनवण्यात आलं. आणि या सगळ्याला धर्म, संस्कृती आणि परंपरेचं संरक्षण देण्यात आलं. म्हणूनच या भागाचा विषय केवळ अंधश्रद्धा नाही. हा विषय स्त्रीच्या स्वातंत्र्याचा आहे. हा विषय समानतेचा आहे. हा विषय माणूस म्हणून तिच्या अस्तित्वाचा आहे. कारण स्त्रीविरोधी अंधश्रद्धा समजून घेतल्याशिवाय स्त्रीमुक्तीचा इतिहास समजत नाही. आणि स्त्रीमुक्ती

समजल्याशिवाय समाजमुक्ती पूर्ण होत नाही. कारण समजाचीच काय देशाची प्रगती मोजण्याच मोजमाप म्हणजे तेथील स्त्रियांची प्रगती होय.

या भागात आपण अशाच काही प्रथा, समजुती आणि अंधश्रद्धांचा विचार करणार आहोत ज्या शतकानुशतकं स्त्रीभोवती विणल्या गेल्या. त्या कुठून आल्या, त्या कशा टिकून राहिल्या आणि त्यांचा परिणाम काय झाला, याचा शोध घेणार आहोत. कारण स्त्रीला देवी बनवण्यापेक्षा तिला माणूस म्हणून स्वीकारणं अधिक आवश्यक आहे. आणि कदाचित अधिक क्रांतिकारीही.

४.२ मासिक पाळी – अपवित्रता की जीवशास्त्र?

मानवी समाजातील सर्वात मोठ्या विसंगतींपैकी एक विसंगती म्हणजे स्त्रीच्या शरीराकडे पाहण्याची दृष्टी. ज्या प्रक्रियेमुळे मानवजातीचा जन्म शक्य होतो, ज्या प्रक्रियेशिवाय कोणत्याही समाजाचं अस्तित्व टिकू शकत नाही, त्याच प्रक्रियेला शतकानुशतकं अशुद्ध, अपवित्र आणि लपवण्यासारखी गोष्ट म्हणून सादर करण्यात आलं. मासिक पाळी हा स्त्रीच्या शरीराचा एक नैसर्गिक जैविक भाग आहे. तो कोणताही रोग नाही, शाप नाही किंवा दैवी शिक्षा नाही. तो स्त्रीच्या प्रजनन व्यवस्थेचा नैसर्गिक आणि आवश्यक घटक आहे. तरीही अनेक समाजांमध्ये आजही मासिक पाळीकडे भीती, गैरसमज आणि अंधश्रद्धेच्या नजरेने पाहिलं जातं. लहान वयापासून अनेक मुलींना सांगितलं जातं की पाळीच्या काळात त्या अपवित्र असतात. त्यांना देवघरात जाण्याची परवानगी नसते. काही घरांमध्ये स्वयंपाकघरात जाण्यास मनाई केली

जाते. काही ठिकाणी विशिष्ट वस्तूंना हात लावण्यास बंदी असते. काही ठिकाणी तर स्त्रियांना वेगळं बसवलं जातं, वेगळं झोपवलं जातं आणि समाजापासून काही काळ दूर ठेवलं जातं. या सर्व प्रथांमध्ये एक समान गोष्ट दिसून येते — स्त्रीच्या शरीराला संशयाच्या नजरेने पाहणं.

वास्तविक पाहता मासिक पाळी ही पूर्णपणे जैविक प्रक्रिया आहे. दर महिन्याला स्त्रीचं शरीर संभाव्य गर्भधारणेसाठी स्वतःची तयारी करतं. गर्भधारणा झाली नाही तर गर्भाशयाच्या आतील अस्तर शरीरातून बाहेर टाकलं जातं. विज्ञानाने या प्रक्रियेचा सखोल अभ्यास केला आहे आणि त्यामध्ये कोणताही अलौकिक, अपवित्र किंवा दैवी घटक असल्याचं आढळलेलं नाही. ती शरीराची एक सामान्य शारीरिक क्रिया आहे, अगदी श्वास घेण्याइतकी नैसर्गिक. मग प्रश्न असा निर्माण होतो की या नैसर्गिक प्रक्रियेला अपवित्रतेचं स्वरूप का देण्यात आलं? याचं उत्तर सामाजिक इतिहासात सापडतं. अनेक पितृसत्ताक समाजांनी स्त्रीच्या शरीराला नियंत्रित करण्याचा प्रयत्न केला. तिच्या जैविक प्रक्रियांभोवती नियम तयार करण्यात आले. त्या नियमांना धार्मिक आणि सांस्कृतिक स्वरूप देण्यात आलं. परिणामी अनेक स्त्रियांनी या बंधनांना नैसर्गिक समजायला सुरुवात केली.

मासिक पाळीच्या काळात मंदिरात प्रवेशबंदी हा त्याचाच एक भाग आहे. अनेकदा असा युक्तिवाद केला जातो की पाळीच्या काळात स्त्री अशुद्ध असते आणि म्हणून तिला धार्मिक स्थळांमध्ये प्रवेश देऊ नये. पण इथे एक मूलभूत प्रश्न विचारायला हवा. जर देवानेच स्त्रीची निर्मिती केली असेल आणि तिच्या शरीराला ही जैविक प्रक्रिया दिली असेल, तर त्या प्रक्रियेमुळे ती देवासाठी अपवित्र कशी ठरते? जर देव सर्वांचा असेल, तर त्याच्या दारात स्त्रीच्या शरीराच्या नैसर्गिक अवस्थेच्या आधारावर

भेदभाव का असावा? इतिहासात अनेक अशा प्रथा निर्माण झाल्या ज्यांना सुरुवातीला धार्मिक मान्यता देण्यात आली, पण नंतर त्या अन्यायकारक असल्याचं स्पष्ट झालं. अस्पृश्यता, स्त्रीशिक्षणावरील बंदी आणि अनेक सामाजिक भेदभाव याच प्रकारचे होते. म्हणून एखादी गोष्ट जुनी आहे किंवा धार्मिक आहे म्हणून ती न्याय्य ठरत नाही. ती मानवी प्रतिष्ठा, समानता आणि विवेकाच्या कसोटीवर तपासली गेली पाहिजे. मासिक पाळीबाबतच्या अंधश्रद्धांचा आणखी एक गंभीर परिणाम म्हणजे मुलींच्या मानसिक आरोग्यावर होणारा प्रभाव. अनेक मुलींना त्यांच्या शरीराविषयी लाज वाटायला शिकवलं जातं. नैसर्गिक प्रक्रियेविषयी अपराधीपणा निर्माण केला जातो. परिणामी शरीराविषयी सकारात्मक दृष्टी निर्माण होण्याऐवजी भीती आणि संकोच निर्माण होतो. काही ठिकाणी तर या विषयावर उघडपणे बोलण्यालाही मनाई असते, ज्यामुळे आरोग्यविषयक समस्या वाढू शकतात.

विज्ञान आपल्याला वेगळा मार्ग दाखवतं. विज्ञान सांगतं की मासिक पाळी ही आरोग्यदायी जैविक प्रक्रिया आहे. स्वच्छता, पोषण आणि आरोग्याची काळजी घेणं महत्त्वाचं आहे. पण अपवित्रता, पाप किंवा दैवी राग यांचा तिच्याशी कोणताही संबंध नाही. आज जगभरातील कोट्यवधी स्त्रिया शिक्षण घेतात, संशोधन करतात, उद्योग चालवतात, न्यायदान करतात, अंतराळात जातात आणि समाजाचं नेतृत्व करतात. त्यांच्या क्षमतेवर मासिक पाळीचा परिणाम होत नाही. मग त्यांच्या सन्मानावर आणि अधिकारांवर त्याचा परिणाम का व्हावा? खरं पाहता ज्या प्रक्रियेमुळे प्रत्येक मानव या जगात जन्माला येतो, त्याच प्रक्रियेला अपवित्र म्हणणं ही अज्ञानाची परिसीमा आहे. कारण त्या प्रक्रियेविना कोणताही समाज, कोणतीही संस्कृती आणि कोणताही धर्म अस्तित्वात

राहू शकत नाही. त्यामुळे प्रश्न मासिक पाळीचा नाही. प्रश्न आहे त्या दृष्टीकोनाचा जो स्त्रीच्या शरीराकडे अजूनही भीती, नियंत्रण आणि अंधश्रद्धेच्या नजरेने पाहतो.

स्त्रीला तिच्या जैविक प्रक्रियेमुळे कमी लेखणारा समाज प्रत्यक्षात स्त्रीला नाही, तर स्वतःच्या समजुतीलाच कमी लेखत असतो. आणि म्हणूनच मासिक पाळीकडे अपवित्रतेच्या नव्हे, तर विज्ञान, आरोग्य आणि मानवी प्रतिष्ठेच्या नजरेने पाहणं ही काळाची गरज आहे.

४.३ विधवा – पती मेला, शिक्षा पत्नीला

मानवी समाजाच्या इतिहासात अनेक अन्याय परंपरेच्या नावाने पवित्र ठरवले गेले. त्यापैकी सर्वात वेदनादायक अन्याय जर कोणता असेल, तर तो विधवा स्त्रियांच्या आयुष्याशी संबंधित आहे. एखाद्या स्त्रीचा पती मृत्यूमुखी पडतो, हा तिच्या आयुष्यातील अत्यंत दुःखद प्रसंग असतो. ती भावनिक, मानसिक आणि अनेकदा आर्थिक धक्क्यातून जात असते. अशा वेळी तिला आधार, सहानुभूती आणि साथ मिळायला हवी. पण इतिहासात अनेकदा याच्या अगदी उलट घडलं. दुःख आधीच तिच्या वाट्याला आलं होतं, पण समाजाने त्या दुःखावर आणखी शिक्षा लादली. अनेक भागांमध्ये विधवा स्त्रीचं कुंकू पुसलं जातं. तिचे दागिने काढून घेतले जातात. रंगीत कपडे घालण्यावर बंदी घातली जाते. काही ठिकाणी तिला पांढरी साडी घालण्यास भाग पाडलं जातं. शुभकार्यांपासून दूर ठेवलं जातं. लग्नसमारंभ, धार्मिक विधी किंवा इतर आनंदाच्या प्रसंगांमध्ये तिची उपस्थिती अशुभ मानली जाते. जणू काही तिच्या पतीच्या मृत्यूला ती स्वतः जबाबदार आहे.या प्रथांचा विचार केला

तर एक अस्वस्थ करणारा प्रश्न समोर येतो. पतीचा मृत्यू हा स्त्रीच्या नियंत्रणाबाहेर असलेला प्रसंग आहे. मग त्याची शिक्षा तिलाच का दिली जाते?

याहून मोठा प्रश्न असा आहे की पुरुषाच्या बाबतीत असं का घडत नाही? एखाद्या पुरुषाची पत्नी मृत्यूमुखी पडली तर समाज त्याचं कुंकू पुसत नाही, त्याला विशिष्ट रंगाचे कपडे घालण्यास भाग पाडत नाही, त्याला शुभकार्यांपासून दूर ठेवत नाही किंवा त्याच्या उपस्थितीला अशुभ मानत नाही. तो पुन्हा विवाह करू शकतो, सामाजिक आयुष्य जगू शकतो आणि त्याच्या अस्तित्वाला कोणताही धार्मिक कलंक लावला जात नाही.

मग स्त्री आणि पुरुष यांच्यासाठी वेगळे नियम का? या प्रश्नाचं उत्तर पितृसत्ताक व्यवस्थेत सापडतं. अनेक शतकांपासून स्त्रीचं अस्तित्व तिच्या स्वतःच्या व्यक्तिमत्त्वाने नव्हे, तर पुरुषाशी असलेल्या नात्याने मोजलं गेलं. ती कोणाची मुलगी, कोणाची पत्नी किंवा कोणाची आई आहे याला महत्त्व दिलं गेलं; ती स्वतः कोण आहे याला नाही. परिणामी तिच्या वैवाहिक स्थितीला तिच्या सामाजिक सन्मानाशी जोडण्यात आलं.

विधवा प्रथांमागे अनेक अंधश्रद्धाही निर्माण करण्यात आल्या. विधवेचा स्पर्श अशुभ आहे, तिचं दर्शन अशुभ आहे, तिची उपस्थिती अपशकुन आहे अशा समजुती समाजात पसरवल्या गेल्या. पण या समजुतींना कोणताही वैज्ञानिक, नैतिक किंवा मानवी आधार नाही. त्या केवळ सामाजिक नियंत्रणाची साधनं आहेत. वास्तविक पाहता विधवा स्त्री ही अशुभ नसते; ती दुःखातून जात असलेली एक माणूस असते. तिला समाजाकडून बहिष्कार नव्हे, तर सहकार्याची गरज असते. तिच्या

कपड्यांचा रंग बदलला म्हणून तिचं दुःख कमी होत नाही. कुंकू पुसलं म्हणून वास्तव बदलत नाही. शुभकार्यांपासून दूर ठेवलं म्हणून मृत्यू परत फिरत नाही. इतिहासात अनेक समाजसुधारकांनी या अन्यायाविरुद्ध संघर्ष केला. महात्मा ज्योतिराव फुले आणि सावित्रीबाई फुले यांनी विधवांच्या शिक्षणासाठी आणि पुनर्विवाहासाठी कार्य केलं. त्यांनी समाजाला दाखवून दिलं की विधवा ही दयेची किंवा तिरस्काराची पात्र नाही; ती समान अधिकारांची पात्र आहे. पुढे अनेक सुधारणा चळवळींनी या अमानवी प्रथांना आव्हान दिलं. तरीही आजही समाजाच्या काही भागांमध्ये या समजुती पूर्णपणे नष्ट झालेल्या नाहीत. आधुनिक शिक्षण, विज्ञान आणि संविधानिक मूल्यं स्वीकारूनही अनेक लोक नकळत जुन्या अंधश्रद्धांना जिवंत ठेवतात. यामुळे स्त्रीच्या मनावर एक अदृश्य ओझं कायम राहतं.

खरं पाहता एखाद्या व्यक्तीचा सन्मान तिच्या वैवाहिक स्थितीवर अवलंबून नसावा. स्त्रीची किंमत तिच्या कपाळावरील कुंकूमुळे वाढत नाही आणि ते नसल्यामुळे कमीही होत नाही. तिचं मूल्य तिच्या विचारांमध्ये, तिच्या कर्तृत्वामध्ये आणि तिच्या माणूसपणामध्ये असतं. समाजाने जर खऱ्या अर्थाने प्रगती करायची असेल, तर विधवा या शब्दाभोवती निर्माण झालेला कलंक संपवावा लागेल. कारण पतीचा मृत्यू हा स्त्रीचा अपराध नसतो. आणि कोणत्याही अपराधाशिवाय शिक्षा देणारा समाज न्यायी असू शकत नाही.

विधवा ही अशुभ नाही. अशुभ आहे ती मानसिकता जी दुःख भोगणाऱ्या व्यक्तीला आधार देण्याऐवजी तिच्यावरच दोषारोप करते. आणि जोपर्यंत ही मानसिकता जिवंत आहे, तोपर्यंत स्त्रीमुक्तीचा प्रवास पूर्ण होऊ शकत नाही.

४.४ सवाषिण आणि विधवा

भारतीय समाजात स्त्रीच्या वैवाहिक स्थितीला जितकं महत्त्व दिलं गेलं, तितकं कदाचित तिच्या व्यक्तिमत्त्वाला, शिक्षणाला किंवा कर्तृत्वाला दिलं गेलं नाही. याचं सर्वात स्पष्ट उदाहरण म्हणजे सवाषिण आणि विधवा यांच्याविषयी समाजाची भूमिका. एका बाजूला विवाहित स्त्रीला शुभ, मंगल आणि पूजनीय मानलं जातं. दुसऱ्या बाजूला पतीचा मृत्यू झालेल्या स्त्रीकडे संशय, दया किंवा अशुभतेच्या नजरेने पाहिलं जातं. या दोन प्रतिमा एकाच समाजात, एकाच संस्कृतीत आणि अनेकदा एकाच कुटुंबात अस्तित्वात असतात.

सवाषिण स्त्रीला विविध धार्मिक आणि सामाजिक कार्यक्रमांमध्ये विशेष स्थान दिलं जातं. हळदीकुंकू असो, व्रतवैकल्य असो, धार्मिक पूजा असो किंवा विवाहसोहळे, विवाहित स्त्रीची उपस्थिती शुभ मानली जाते. तिच्या कपाळावरील कुंकू, गळ्यातील मंगळसूत्र आणि तिची वैवाहिक ओळख यांना विशेष महत्त्व दिलं जातं. जणू काही तिचं शुभत्व तिच्या स्वतःच्या अस्तित्वात नसून तिच्या पतीच्या अस्तित्वात आहे. याच्या उलट, विधवा स्त्रीला अनेक ठिकाणी त्याच कार्यक्रमांपासून दूर ठेवलं जातं. काही ठिकाणी तिला पूजा करण्याची परवानगी नसते. काही ठिकाणी तिच्या उपस्थितीला अपशकुन मानलं जातं. काही कुटुंबांमध्ये तर आजही आनंदाच्या प्रसंगांमध्ये तिचा सहभाग मर्यादित ठेवला जातो. ही केवळ सामाजिक प्रथा नाही; हा एक खोलवर रुजलेला मानसिक भेदभाव आहे.

या परिस्थितीकडे पाहताना एक मूलभूत प्रश्न विचारला पाहिजे. एखाद्या स्त्रीची किंमत तिच्या व्यक्तिमत्त्वाने ठरते की तिच्या पतीच्या

अस्तित्वाने? जर एखादी स्त्री शिक्षित असेल, कर्तृत्ववान असेल, प्रामाणिक असेल, संवेदनशील असेल आणि समाजासाठी योगदान देत असेल, तर तिच्या पतीच्या मृत्यूमुळे तिचं मूल्य अचानक कमी कसं होऊ शकतं? आणि जर तिचं मूल्य कमी होत नसेल, तर तिच्याकडे पाहण्याची समाजाची दृष्टी का बदलते? या प्रश्नांची उत्तरं अंधश्रद्धा आणि पितृसत्ताक व्यवस्थेच्या संगमात सापडतात. शतकानुशतकं स्त्रीला स्वतंत्र व्यक्ती म्हणून न पाहता पुरुषाशी जोडलेल्या ओळखीच्या रूपात पाहिलं गेलं. तिचं अस्तित्व तिच्या पतीच्या अस्तित्वाशी जोडण्यात आलं. त्यामुळे पती जिवंत असेल तर ती शुभ, आणि पती नसेल तर ती अशुभ अशी एक अमानवी विभागणी निर्माण झाली.

वास्तविक पाहता शुभ आणि अशुभ या संकल्पनांचा कोणताही वैज्ञानिक आधार नाही. एखाद्या स्त्रीच्या कपाळावर कुंकू आहे की नाही, यावर कोणत्याही कार्यक्रमाचं यश किंवा अपयश अवलंबून नसतं. लग्न यशस्वी होण्यामागे समजूतदारपणा असतो, पूजा करणाऱ्या स्त्रीची वैवाहिक स्थिती नाही. घरात आनंद राहण्यामागे प्रेम आणि संवाद असतो, हळदीकुंकूच्या कार्यक्रमाला कोण उपस्थित होतं याचा त्याच्याशी संबंध नसतो.

इतिहासात अशा अनेक स्त्रिया होऊन गेल्या ज्यांनी समाजासाठी महान कार्य केलं. त्यांचं कर्तृत्व त्यांच्या वैवाहिक स्थितीवर अवलंबून नव्हतं. त्यांची ओळख त्यांच्या विचारांनी, संघर्षांनी आणि कार्याने निर्माण झाली. त्यामुळे स्त्रीच्या सन्मानाचं मोजमाप तिच्या वैवाहिक नात्याने करण्याची प्रवृत्ती ही मूलतः अन्यायकारक आहे. या भेदभावाचा सर्वात मोठा परिणाम स्त्रीच्या आत्मसन्मानावर होतो. समाज जर सतत एखाद्या स्त्रीला सांगत राहिला की तिचं महत्त्व तिच्या पतीमुळे आहे, तर नकळत

तिच्या स्वतःच्या व्यक्तिमत्त्वाचं अवमूल्यन होतं. ती स्वतःकडे स्वतंत्र व्यक्ती म्हणून पाहण्याऐवजी दुसऱ्याच्या अस्तित्वाशी जोडलेल्या ओळखीच्या रूपात पाहू लागते. आधुनिक संविधान, मानवी हक्क आणि समानतेची मूल्यं आपल्याला वेगळा मार्ग दाखवतात. त्या मूल्यांनुसार प्रत्येक व्यक्तीचं मूल्य तिच्या मानवी अस्तित्वामुळे आहे. तिची वैवाहिक स्थिती, धर्म, जात किंवा लिंग यावर नाही. म्हणूनच सवाषिण आणि विधवा यांच्यामधील कृत्रिम भेदभावाला प्रश्न विचारणं आवश्यक आहे.

कारण ज्या समाजात विवाहित स्त्रीला पूजलं जातं आणि विधवा स्त्रीला टाळलं जातं, त्या समाजाने अजूनही स्त्रीला पूर्ण माणूस म्हणून स्वीकारलेलं नसतं. स्त्रीचा सन्मान तिच्या कपाळावरील कुंकूमध्ये नसतो. तो तिच्या स्वाभिमानात असतो. आणि ज्या दिवशी समाज हे समजून घेईल, त्या दिवशी सवाषिण आणि विधवा यांच्यातील भिंत कोसळायला सुरुवात होईल.

४.५ मंगळसूत्राचा मानसिक तुरुंग

मानवी समाजात काही प्रतीकांना इतकं महत्त्व दिलं जातं की कालांतराने ती प्रतीकं वास्तवापेक्षा मोठी वाटू लागतात. मंगळसूत्र ही अशीच एक संकल्पना आहे. विवाहानंतर स्त्रीच्या गळ्यात बांधलं जाणारं मंगळसूत्र अनेकांच्या दृष्टीने प्रेम, नातं आणि वैवाहिक बंध यांचं प्रतीक मानलं जातं. एखाद्या स्त्रीला ते स्वतःच्या इच्छेने घालायचं असेल, त्यामध्ये कोणतीही समस्या नाही. प्रश्न तेव्हा निर्माण होतो जेव्हा एका प्रतीकाचं

रूपांतर सामाजिक बंधनात होतं आणि त्या बंधनाला धार्मिक पवित्रतेचं कवच दिलं जातं.

भारतीय समाजात विवाहानंतर स्त्रीने मंगळसूत्र घालणं अपेक्षित मानलं जातं. अनेक ठिकाणी ते केवळ अपेक्षित नसतं, तर अनिवार्य मानलं जातं. मंगळसूत्र नसलेली विवाहित स्त्री समाजाच्या प्रश्नांना सामोरी जाते. तिच्या वैवाहिक आयुष्याबद्दल शंका घेतली जाते. काही लोक तर तिच्या पतीच्या सुरक्षिततेशीही मंगळसूत्र जोडतात. जणू काही तिच्या गळ्यातील त्या काळ्या मण्यांमध्ये एखाद्या व्यक्तीचं आयुष्य बंदिस्त आहे.

इथेच एक साधा पण अत्यंत महत्त्वाचा प्रश्न उभा राहतो. जर मंगळसूत्र पतीच्या दीर्घायुष्याचं प्रतीक असेल, तर पतीने त्याच्या पत्नीच्या दीर्घायुष्यासाठी कोणतं प्रतीक घालावं? जर वैवाहिक नात्याची जबाबदारी दोघांची असेल, तर त्याचं चिन्ह केवळ स्त्रीच्या शरीरावरच का दिसावं?

या प्रश्नाचं उत्तर शोधताना आपल्याला पितृसत्ताक समाजरचनेकडे पाहावं लागतं. अनेक शतकांपासून स्त्रीला कुटुंबाची प्रतिष्ठा, संस्कार आणि वैवाहिक ओळख यांचं ओझं वाहण्याची जबाबदारी देण्यात आली. पुरुषाचं वैवाहिक स्थान त्याच्या वर्तनावरून ओळखलं जाऊ लागलं, तर स्त्रीचं वैवाहिक स्थान तिच्या शरीरावरील चिन्हांवरून. त्यामुळे मंगळसूत्र, कुंकू, बांगड्या आणि इतर प्रतीकं स्त्रीच्या वैयक्तिक निवडीपेक्षा सामाजिक अपेक्षा बनली.

मंगळसूत्राबाबत अनेक अंधश्रद्धाही समाजात प्रचलित आहेत. मंगळसूत्र तुटलं तर अशुभ, हरवलं तर संकट, काढलं तर पतीला धोका

अशा विविध समजुती पसरवल्या गेल्या. परंतु या समजुतींना कोणताही वैज्ञानिक आधार नाही. जगभरातील कोट्यवधी विवाहित स्त्रिया मंगळसूत्र घालत नाहीत, तरी त्यांचे संसार टिकतात, त्यांचे पती सुरक्षित राहतात आणि त्यांची कुटुंबं सुखाने जगतात. त्याचप्रमाणे मंगळसूत्र घालणाऱ्या प्रत्येक स्त्रीचं वैवाहिक आयुष्य यशस्वीच असतं, असंही वास्तव नाही.

विवाह हा दोन व्यक्तींमधील विश्वास, सन्मान, संवाद आणि प्रेम यांवर उभा असतो. कोणताही धागा, कोणतंही दागिनं किंवा कोणतंही प्रतीक त्या मूल्यांची जागा घेऊ शकत नाही. जर नात्यात विश्वास नसेल, तर सोन्याचं मंगळसूत्रही ते टिकवू शकत नाही. आणि जर विश्वास असेल, तर मंगळसूत्र नसतानाही नातं दृढ राहू शकतं.

या विषयाचा आणखी एक पैलू आहे. अनेक स्त्रिया मंगळसूत्राला प्रेमाचं किंवा भावनिक नात्याचं प्रतीक म्हणून जपतात. त्यात काहीच गैर नाही. समस्या त्या वेळी निर्माण होते जेव्हा प्रतीकाला स्वातंत्र्यापेक्षा मोठं मानलं जातं. एखादी स्त्री मंगळसूत्र घालते म्हणून ती चांगली पत्नी ठरत नाही, आणि न घातल्यामुळे वाईटही ठरत नाही. तिच्या नात्याचं मूल्य तिच्या कृतींमध्ये असतं, गळ्यातील दागिन्यात नाही.

समाजाने अनेकदा स्त्रीच्या शरीराला संदेश फलकासारखं वापरलं आहे. तिच्या कपड्यांतून, अलंकारांतून आणि बाह्य रूपातून तिची सामाजिक ओळख ठरवण्याचा प्रयत्न केला आहे. मंगळसूत्र ही त्याच प्रक्रियेचा एक भाग आहे. त्यामुळे या विषयाकडे केवळ दागिन्याच्या रूपात न पाहता सामाजिक प्रतीकाच्या रूपात पाहणं आवश्यक आहे.

खरं पाहता विवाहातील समानता ही दोघांच्या स्वातंत्र्यातून निर्माण होते. जर एखादं प्रतीक प्रेमाने, स्वेच्छेने आणि परस्पर सन्मानातून स्वीकारलं गेलं असेल, तर त्याला अर्थ आहे. पण जर ते भीती, सामाजिक दबाव किंवा अंधश्रद्धेच्या आधारावर टिकून असेल, तर त्याचा पुनर्विचार करणं गरजेचं ठरतं.

४.६ उपवास, व्रत आणि स्त्रीचा त्याग

भारतीय समाजात स्त्रीच्या त्यागाचं जितकं गौरवगान केलं गेलं, तितकं कदाचित तिच्या आनंदाचं, स्वातंत्र्याचं आणि व्यक्तिमत्त्वाचं केलं गेलं नाही. लहानपणापासून स्त्रीला शिकवलं जातं की चांगली स्त्री तीच जी स्वतःपेक्षा इतरांचा विचार करते, स्वतःच्या इच्छांपेक्षा कुटुंबाच्या अपेक्षांना महत्त्व देते आणि स्वतःच्या सुखाचा त्याग करून इतरांसाठी जगते. या मानसिकतेला धार्मिक स्वरूप देण्यासाठी अनेक व्रत, उपवास आणि परंपरा निर्माण झाल्या.

वटसावित्री, हरतालिका, तीज, करवाचौथ आणि अशा अनेक प्रथा स्त्रीच्या आयुष्याचा भाग बनल्या. या सर्व प्रथांमध्ये एक समान धागा दिसून येतो. स्त्री उपवास करते, स्त्री प्रार्थना करते, स्त्री कष्ट सहन करते आणि त्याचं फळ नवऱ्याच्या दीर्घायुष्यासाठी किंवा कुटुंबाच्या कल्याणासाठी मागितलं जातं. या प्रथांकडे अनेक लोक श्रद्धेने पाहतात. पण त्यामागील सामाजिक रचना समजून घेतली तर काही महत्त्वाचे प्रश्न उभे राहतात.

जर पत्नीने नवऱ्यासाठी उपवास करावा, तर नवऱ्याने पत्नीसाठी का करू नये?

जर पत्नीच्या प्रार्थनेमुळे नवऱ्याचं आयुष्य वाढत असेल, तर नवऱ्याच्या प्रार्थनेमुळे पत्नीचं आयुष्य वाढू नये का? जर त्याग ही इतकी महान गोष्ट असेल, तर त्याची जबाबदारी नेहमी स्त्रीवरच का टाकली जाते? या प्रश्नांची उत्तरं शोधताना आपल्याला धार्मिक कथांपेक्षा सामाजिक वास्तवाकडे पाहावं लागतं. अनेक व्रतांच्या कथा अशा पद्धतीने सांगितल्या गेल्या की आदर्श स्त्री म्हणजे त्याग करणारी स्त्री, सहन करणारी स्त्री आणि स्वतःपेक्षा पतीला महत्त्व देणारी स्त्री अशी प्रतिमा निर्माण झाली. कालांतराने ही प्रतिमा इतकी मजबूत झाली की अनेक स्त्रियांना स्वतःच्या आरोग्यापेक्षा उपवास महत्त्वाचा वाटू लागला.

वास्तविक पाहता एखाद्या व्यक्तीचं आयुष्य उपवासामुळे वाढतं, याचा कोणताही वैज्ञानिक पुरावा उपलब्ध नाही. एखादी स्त्री दिवसभर उपाशी राहिली म्हणून तिच्या पतीच्या शरीरातील पेशी वेगळ्या प्रकारे काम करू लागतात, असा कोणताही जैविक नियम अस्तित्वात नाही. मानवी आरोग्य हे आहार, जीवनशैली, आनुवंशिकता, वैद्यकीय सेवा आणि पर्यावरणीय घटकांवर अवलंबून असतं. कोणाच्याही उपवासामुळे दुसऱ्याचं आयुष्य नियंत्रित होत नाही. मात्र या प्रथांचं सामाजिक महत्त्व वेगळं आहे. त्या स्त्रीला सतत हे स्मरण करून देतात की तिचं जीवन दुसऱ्याच्या जीवनाशी जोडलेलं आहे. तिचं कर्तव्य म्हणजे दुसऱ्याच्या कल्याणासाठी स्वतःचा त्याग करणं. हळूहळू ही कल्पना तिच्या मनात इतकी खोलवर रुजते की स्वतःच्या गरजांकडे लक्ष देणं तिला स्वार्थीपणासारखं वाटू लागतं. यातील सर्वात मोठी विसंगती म्हणजे समानतेचा अभाव. विवाह हा दोन व्यक्तींमधील समान नातं मानलं जातं. मग त्या नात्यातील धार्मिक जबाबदाऱ्या एकतर्फी का असाव्यात? जर दोघेही समान असतील, तर एका व्यक्तीने दुसऱ्यासाठी उपवास

करणं आणि दुसऱ्याने कोणतीही जबाबदारी न घेणं, हे समानतेच्या तत्त्वाशी विसंगत ठरतं.

काही लोक असा युक्तिवाद करतात की या प्रथा प्रेमाचं प्रतीक आहेत. प्रेमामध्ये त्याग असू शकतो, हे खरं आहे. पण प्रेम आणि कर्तव्य यांच्यात फरक असतो. एखादी गोष्ट प्रेमाने, स्वेच्छेने आणि परस्पर सन्मानातून केली जात असेल, तर ती वेगळी बाब आहे. पण जेव्हा ती सामाजिक अपेक्षा बनते, तेव्हा तिचं स्वरूप बदलतं. मग ती निवड राहत नाही; ती बंधन बनते. स्त्रीच्या आरोग्याच्या दृष्टीनेही या प्रश्नाकडे पाहणं आवश्यक आहे. अनेक स्त्रिया मधुमेह, रक्तदाब, अशक्तपणा किंवा इतर आरोग्य समस्यांमुळे त्रस्त असतात. तरीही धार्मिक दबावामुळे उपवास करतात. काही वेळा स्वतःच्या शरीराच्या गरजांकडे दुर्लक्ष करतात. हे केवळ श्रद्धेचं प्रकरण राहत नाही; ते आरोग्याचा प्रश्न बनतं.

इतिहासात स्त्रीला देवता म्हणून गौरवलं गेलं, पण त्याच वेळी तिच्यावर त्यागाची जबाबदारी लादली गेली. तिच्या सहनशीलतेला पुण्य मानलं गेलं आणि तिच्या प्रश्नांना अनेकदा अवज्ञा मानलं गेलं. परिणामी स्त्रीचा त्याग हा सद्गुण म्हणून साजरा झाला, पण तिच्या स्वातंत्र्याचा विचार दुय्यम ठरला. आधुनिक समाजात या प्रथांकडे नव्या दृष्टीने पाहण्याची गरज आहे. कोणत्याही व्यक्तीला श्रद्धा ठेवण्याचा अधिकार आहे. कोणालाही उपवास करायचा असेल तर तो त्याचा वैयक्तिक निर्णय असू शकतो. पण त्या निर्णयामागे भीती, सामाजिक दबाव किंवा स्त्री-पुरुष असमानता नसावी. तो परस्पर आदर आणि स्वातंत्र्यावर आधारित असावा.

कारण विवाहाचा पाया उपवासावर उभा नसतो. तो विश्वासावर उभा असतो. नातं त्यागामुळे टिकत नाही ते परस्पर सन्मानामुळे टिकतं. आणि ज्या समाजात स्त्रीचा त्याग गौरवला जातो पण तिच्या स्वातंत्र्याकडे दुर्लक्ष केलं जातं, त्या समाजाने अजून समानतेचा खरा अर्थ समजून घेतलेला नसतो.

४.७ मुलगा हवा – अंधश्रद्धा आणि वंश

भारतीय समाजात अनेक शतकांपासून एक कल्पना खोलवर रुजलेली आहे — घरात मुलगा असलाच पाहिजे. मुलगा म्हणजे वंशाचा दिवा, कुलदीपक, घराचा वारस आणि वृद्धापकाळाचा आधार. या कल्पनांभोवती इतक्या कथा, परंपरा आणि अंधश्रद्धा निर्माण झाल्या की अनेक कुटुंबांच्या आयुष्यावर त्याचा गंभीर परिणाम झाला. आजही अनेक ठिकाणी मुलगा होण्यासाठी नवस केले जातात, देवळांमध्ये प्रदक्षिणा घातल्या जातात, विविध व्रतं पाळली जातात, बाबाबुवांकडे धाव घेतली जाते आणि मुलगी जन्माला आल्यावर निराशा व्यक्त केली जाते. या मानसिकतेचा विचार केला तर सर्वप्रथम एक प्रश्न उभा राहतो. मुलगा इतका महत्त्वाचा का मानला गेला आणि मुलगी दुय्यम का ठरली?

याचं उत्तर समाजाच्या इतिहासात दडलं आहे. ज्या काळात संपत्ती, जमीन आणि कुटुंबाचं नाव पुढे नेण्याचा अधिकार मुख्यतः पुरुषांकडे होता, त्या काळात मुलगा हा वारस म्हणून महत्त्वाचा मानला गेला. पुढे ही सामाजिक व्यवस्था इतकी मजबूत झाली की ती जैविक वास्तवापेक्षा मोठी बनली. परिणामी मुलगा होणं हे पुण्य आणि मुलगी होणं हे नशिबाचं अपयश असल्यासारखं चित्र निर्माण झालं. याच मानसिकतेतून

अनेक अंधश्रद्धांचा जन्म झाला. अमुक देवाला नवस केला तर मुलगा होतो, अमुक व्रत केलं तर मुलगा होतो, अमुक मंदिरात गेलं तर पुत्रप्राप्ती होते, अमुक प्रसाद खाल्ला तर मुलगा जन्माला येतो अशा असंख्य समजुती समाजात पसरल्या. अनेक कुटुंबं वर्षानुवर्षं या समजुतींच्या मागे धावत राहिली. काही वेळा स्त्रीलाच दोष दिला गेला. मुलगा होत नाही म्हणून तिच्यावर मानसिक अत्याचार झाले, दुसरं लग्न करण्यात आलं किंवा तिच्या आत्मसन्मानाला धक्का पोहोचवण्यात आला.

परंतु विज्ञान या संपूर्ण कथेला एका क्षणात स्पष्ट करून टाकतं. मुलगा किंवा मुलगी जन्माला येणं हे आईवर अवलंबून नसतं. मानवी शरीरातील गुणसूत्रांच्या रचनेनुसार स्त्रीकडे XX गुणसूत्रं असतात, तर पुरुषाकडे XY गुणसूत्रं असतात. गर्भधारणेच्या वेळी पुरुषाकडून X गुणसूत्र आलं तर मुलगी जन्माला येते आणि Y गुणसूत्र आलं तर मुलगा जन्माला येतो. म्हणजेच जैविकदृष्ट्या मुलगा किंवा मुलगी होण्यामागील निर्णायक घटक पुरुषाच्या शुक्राणूंमध्ये असतो. याचा अर्थ असा की मुलगा न झाल्याबद्दल स्त्रीला दोष देणं केवळ अन्यायकारक नाही, तर वैज्ञानिकदृष्ट्याही चुकीचं आहे. तरीही समाजात ही वस्तुस्थिती अनेकदा दुर्लक्षित केली जाते. कारण प्रश्न विज्ञानाचा नसतो; प्रश्न मानसिकतेचा असतो. अनेक लोकांना मुलगा हवा असतो कारण त्यांना वाटतं की तो वंश पुढे नेईल. पण इथे पुन्हा एक प्रश्न विचारला पाहिजे. वंश म्हणजे नेमकं काय? नाव पुढे जाणं महत्त्वाचं की मूल्यं पुढे जाणं?

इतिहासात असंख्य मुलींनी आपल्या कुटुंबाचं, समाजाचं आणि देशाचं नाव उज्ज्वल केलं आहे. विज्ञान, शिक्षण, प्रशासन, क्रीडा, साहित्य, उद्योग आणि राजकारण या सर्व क्षेत्रांमध्ये महिलांनी उल्लेखनीय

कामगिरी केली आहे. त्यामुळे वंशाची प्रतिष्ठा लिंगावर अवलंबून नसते; ती व्यक्तीच्या कर्तृत्वावर अवलंबून असते. मुलगा हवा या मानसिकतेमुळे समाजाला गंभीर परिणामही भोगावे लागले. काही भागांमध्ये मुलींच्या जन्माकडे नकारात्मक दृष्टीने पाहिलं गेलं. लिंगनिवड, भ्रूणहत्या आणि स्त्रीविरोधी भेदभाव यांसारख्या समस्यांना खतपाणी मिळालं. एका अंधश्रद्धेने केवळ स्त्रीचा अपमान केला नाही, तर संपूर्ण समाजाच्या नैतिक आरोग्यालाही धक्का दिला. तथागत बुद्धांच्या शिकवणीत माणसाचं मूल्य त्याच्या जन्मावर नाही, तर त्याच्या कर्मावर ठरतं. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनीही समानतेचा विचार मांडताना स्त्री-पुरुष भेदाला ठाम विरोध केला. त्यांच्या दृष्टीने कोणताही मनुष्य जन्मामुळे श्रेष्ठ किंवा कनिष्ठ होत नाही.

आजच्या काळात मुलगा हवा या मानसिकतेकडे नव्या दृष्टीने पाहण्याची गरज आहे. मुलगा आणि मुलगी यांच्यातील भेदभाव हा केवळ सामाजिक अन्याय नाही; तो विवेकाचा पराभव आहे. कारण विज्ञान स्पष्ट उत्तर देत असताना अंधश्रद्धा अजूनही प्रश्न निर्माण करत राहते.

खरं पाहता घराचा दिवा मुलगा किंवा मुलगी नसतो. घराचा दिवा म्हणजे शिक्षण. घराचा दिवा म्हणजे संस्कार. घराचा दिवा म्हणजे माणुसकी. आणि ज्या दिवशी समाजाला हे समजेल, त्या दिवशी पुत्रप्राप्तीच्या नवसांचा बाजार आपोआप कोसळू लागेल. कारण मूल हे मूल असतं. त्याचं मूल्य त्याच्या लिंगात नसतं. ते त्याच्या माणूसपणात असतं.

४.८ मंदिर प्रवेश आणि स्त्रीची जागा

मानवाने देव निर्माण केला की देवाने मानव निर्माण केला, हा तत्त्वज्ञानाचा विषय असू शकतो. पण एक गोष्ट निश्चित आहे — कोणताही धर्म, कोणतीही संस्कृती आणि कोणतीही धार्मिक परंपरा मानवांशिवाय अस्तित्वात राहू शकत नाही. तरीही इतिहासात अनेक वेळा असं घडलं की देवाच्या नावाने उभ्या राहिलेल्या जागांमध्ये काही माणसांना प्रवेश मिळाला आणि काहींना नाकारला गेला. या नाकारलेल्या लोकांमध्ये स्त्रियांची संख्या मोठी होती.

भारतीय समाजात अनेक शतकांपासून काही धार्मिक स्थळांमध्ये स्त्रियांच्या प्रवेशावर विविध प्रकारच्या मर्यादा घालण्यात आल्या. काही ठिकाणी मासिक पाळीच्या काळात प्रवेशबंदी होती. काही ठिकाणी विशिष्ट वयोगटातील स्त्रियांना प्रवेश नव्हता. काही ठिकाणी स्त्रियांना धार्मिक विधी करण्याचा अधिकार मर्यादित होता. या सर्व नियमांचं समर्थन परंपरा, शुद्धता, धार्मिक संकेत आणि देवाची इच्छा या नावांनी करण्यात आलं. इतकंच नव्हे तर काही स्त्रियांना मंदिरात प्रवेश मिळाला पण तिच्याच देवाला नमन करण्याचा किंवा नारळ फोडण्याचा दर्जा हिसकाऊन घेतला.

पण या संपूर्ण चर्चेचा केंद्रबिंदू एकच प्रश्न आहे — जर देव सर्वांचा असेल, तर देवळं काहींचीच का? हा प्रश्न केवळ धार्मिक नाही. तो समानतेचा प्रश्न आहे. तो मानवी प्रतिष्ठेचा प्रश्न आहे. तो स्त्रीच्या अस्तित्वाचा प्रश्न आहे. स्त्रियांच्या प्रवेशबंदीचं समर्थन करताना अनेकदा असं सांगितलं जातं की ही परंपरा आहे. पण इतिहास आपल्याला शिकवतो की प्रत्येक परंपरा योग्यच असते असं नाही. एकेकाळी

अस्पृश्यताही परंपरा होती. स्त्रियांना शिक्षण नाकारणंही परंपरा होती. विधवांवर अन्याय करणंही परंपरा होती. त्यामुळे एखादी गोष्ट जुनी आहे म्हणून ती न्याय्य ठरत नाही. ती विवेक, समानता आणि मानवी हक्कांच्या कसोटीवर तपासली गेली पाहिजे.

मासिक पाळीच्या आधारावर प्रवेशबंदी हा त्यातील सर्वात चर्चेचा विषय आहे. स्त्रीच्या शरीरातील एक नैसर्गिक जैविक प्रक्रिया अपवित्र मानून तिला देवळाच्या बाहेर ठेवण्यात येतं. परंतु विज्ञान स्पष्ट सांगतं की मासिक पाळी ही शरीराची नैसर्गिक प्रक्रिया आहे. त्यात अशुद्धतेचा कोणताही प्रश्न नाही. मग अशा प्रक्रियेच्या आधारावर स्त्रीला देवापासून दूर ठेवण्याचा अधिकार कोणाला मिळतो?

जर देवानेच स्त्रीची निर्मिती केली असेल, तर तिच्या शरीराच्या नैसर्गिक अवस्थेमुळे तो तिच्यावर नाराज कसा होऊ शकतो? हा प्रश्न जितका साधा आहे, तितकाच अस्वस्थ करणारा आहे. कारण तो परंपरेच्या मुळावर प्रहार करतो. अनेक धार्मिक संस्थांनी असा दावा केला की विशिष्ट नियम देवाच्या इच्छेने निर्माण झाले आहेत. पण इतिहासात प्रत्येक सत्ताकेंद्राने आपल्या नियमांना दैवी मान्यता देण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यामुळे कोणताही नियम केवळ धार्मिक आहे म्हणून त्याचं समर्थन करता येत नाही. त्याचा परिणाम माणसांवर काय होतो, हे पाहणं अधिक महत्त्वाचं असतं.

स्त्रियांना मंदिरात प्रवेश नाकारण्यामागे अनेकदा एक अदृश्य संदेश दडलेला असतो — तू पूर्णपणे समान नाहीस. तुझ्या अस्तित्वावर काही अटी लागू होतात. तुझ्या शरीरामुळे तुला काही अधिकार कमी मिळू शकतात. ही मानसिकता केवळ मंदिरापुरती मर्यादित राहत नाही. ती

हळूहळू समाजाच्या इतर क्षेत्रांमध्येही झिरपू लागते. यामुळे स्त्रीच्या मनात स्वतःविषयी अपराधीपणा निर्माण होऊ शकतो. तिच्या शरीराविषयी लाज निर्माण होऊ शकते. आणि सर्वात महत्त्वाचं म्हणजे तिच्या समानतेच्या अधिकाराला धक्का पोहोचू शकतो. वास्तविक पाहता कोणत्याही धार्मिक स्थळाची पवित्रता दगडांमध्ये नसते. ती तिथे येणाऱ्या माणसांच्या मूल्यांमध्ये असते. जर एखादं मंदिर करुणा, समानता आणि मानवतेचा संदेश देत असेल, तर त्याची दारं सर्वांसाठी खुली असली पाहिजेत. आणि जर एखाद्या जागेची पवित्रता टिकवण्यासाठी भेदभावाची गरज लागत असेल, तर त्या पवित्रतेचाच पुनर्विचार करण्याची वेळ आलेली असते.

तथागत बुद्धांच्या धम्मामध्ये स्त्रियांना आध्यात्मिक प्रगतीचा समान अधिकार मान्य करण्यात आला. त्यांच्या दृष्टीने मुक्तीवर कोणाचंही एकाधिकार नव्हतं. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनीही समानतेचा विचार मांडताना स्त्री-पुरुष भेदाला ठाम विरोध केला. कारण त्यांना माहीत होतं की ज्या समाजात स्त्री समान नाही, तो समाज खऱ्या अर्थाने मुक्त असू शकत नाही.

आज प्रश्न मंदिर प्रवेशाचा नाही. प्रश्न आहे स्त्रीच्या स्थानाचा. तिला अजूनही बाहेर उभं ठेवायचं का? की समानतेने आत बोलवायचं? कारण देव जर खरोखरच सर्वांचा असेल, तर त्याच्या दारात भेदभावाला जागा नसावी. आणि जर भेदभाव असेल, तर तो देवाचा नाही — तो मानवी व्यवस्थेचा असतो.

भाग ४ समाप्ती

स्त्रीविषयीच्या अंधश्रद्धांचा इतिहास हा केवळ धार्मिक समजुतींचा इतिहास नाही. तो नियंत्रणाचा इतिहास आहे. स्त्रीच्या शरीरावर, तिच्या स्वातंत्र्यावर, तिच्या निवडींवर आणि तिच्या अस्तित्वावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी अनेक परंपरा निर्माण करण्यात आल्या. काहींना पवित्रतेचं नाव देण्यात आलं, काहींना संस्कृतीचं आणि काहींना धर्माचं.

मासिक पाळीला अपवित्र मानण्यात आलं. विधवेला अशुभ ठरवण्यात आलं. सवाषिणीला गौरवण्यात आलं आणि विधवेला दुय्यम मानण्यात आलं. मंगळसूत्राला स्त्रीच्या सन्मानाशी जोडण्यात आलं. उपवास आणि व्रतांच्या माध्यमातून त्यागाची जबाबदारी तिच्यावर टाकण्यात आली. मुलगा हवा या मानसिकतेने तिच्या मातृत्वालाही भेदभावाच्या चौकटीत अडकवलं. आणि मंदिरांच्या दारातही तिच्या समानतेवर प्रश्नचिन्ह उभं करण्यात आलं.

या सर्व प्रथांमध्ये एक समान धागा दिसून येतो — स्त्रीला देवी म्हणून गौरवण्यात आलं, पण माणूस म्हणून समानता देण्यात आली नाही. कदाचित म्हणूनच या भागाचा सर्वात महत्त्वाचा निष्कर्ष असा आहे की स्त्रीला देवी बनवणं सोपं आहे. तिला माणूस मानणं कठीण आहे. कारण देवीला पूजलं जातं. पण माणसाला समान हक्क द्यावे लागतात. आणि जोपर्यंत स्त्रीला पूर्ण माणूस म्हणून स्वीकारलं जात नाही, तोपर्यंत कोणतीही समानता पूर्ण होऊ शकत नाही.

भाग ५
भूत, करणी आणि मानसिक खेळ

५.१ भूताची निर्मिती

मानवी इतिहासात भीती ही नेहमीच एक प्रभावी शक्ती राहिली आहे. माणूस ज्या गोष्टी समजू शकत नव्हता, त्यांच्याभोवती त्याने कथा निर्माण केल्या. वीज का चमकते, वादळ का येतं, मृत्यूनंतर काय होतं, रात्री अंधारात विचित्र आवाज का ऐकू येतात अशा असंख्य प्रश्नांची उत्तरं त्याच्याकडे नव्हती. विज्ञान आणि आधुनिक ज्ञानव्यवस्था निर्माण होण्यापूर्वी माणूस कल्पनाशक्तीच्या आधारावर जग समजून घेण्याचा प्रयत्न करत होता. या प्रयत्नांतून अनेक मिथकं, दंतकथा आणि भुतांच्या कथा जन्माला आल्या.

आजही आपण भूत या शब्दाचा उल्लेख केला की अनेकांच्या मनात विशिष्ट चित्र उभं राहतं. अंधार, स्मशान, जुनं झाड, ओसाड वाडा, अमावस्येची रात्र किंवा एखादी निर्जन जागा. विशेष म्हणजे भुतांच्या कथा जवळजवळ नेहमी अशाच वातावरणात घडतात. कारण भूत ही केवळ अलौकिक शक्तीची कल्पना नसून ती मानवी मनातील अज्ञाताबद्दलची प्रतिक्रिया असते.

पूर्वीच्या काळात ग्रामीण भागात रस्त्यांवर प्रकाश नव्हता. जंगलं दाट होती. रात्रीचे आवाज सहज ओळखता येत नव्हते. वाऱ्याने हलणाऱ्या फांद्या, घुबडांचे आवाज, प्राण्यांची हालचाल किंवा धुक्यात तयार होणाऱ्या सावल्या या गोष्टी लोकांना समजत नसत. ज्या गोष्टीचं कारण समजत नाही, त्याला अलौकिक स्वरूप देणं हा मानवी स्वभाव आहे. त्यामुळे अनेक नैसर्गिक घटनांना भुतांच्या कथांमध्ये रूपांतर मिळालं.

यामध्ये एक मनोरंजक बाब लक्षात येते. भुतांबद्दलच्या कथा सर्व संस्कृतींमध्ये वेगवेगळ्या असतात. एका प्रदेशातील भूत दुसऱ्या प्रदेशात

वेगळ्या स्वरूपात दिसतं. एका धर्मातील आत्मा दुसऱ्या धर्मातील आत्म्यापेक्षा वेगळा असतो. यावरून स्पष्ट होतं की भुतांची प्रतिमा ही वस्तुनिष्ठ वास्तवापेक्षा सांस्कृतिक कल्पनांमधून अधिक निर्माण होते.

मानसशास्त्रही या विषयावर महत्त्वपूर्ण निरीक्षणं मांडतं. मानवी मेंदूला अपूर्ण माहिती पूर्ण करण्याची सवय असते. अंधारात एखादी अस्पष्ट सावली दिसली, तर मेंदू तिचा अर्थ शोधू लागतो. भीती आधीपासून मनात असेल, तर साधी सावलीही भूत वाटू शकते. यालाच मानसशास्त्रात perception bias म्हणतात. आपण जे पाहतो, ते नेहमी वास्तव नसतं; अनेकदा ते आपल्या अपेक्षा, भीती आणि पूर्वग्रहांनी रंगलेलं असतं.

आज विज्ञानाने विश्वाचा, पृथ्वीचा आणि मानवी मेंदूचा मोठ्या प्रमाणावर अभ्यास केला आहे. अनेक कथित भुताटकीच्या घटनांची तपासणी केल्यावर त्यामागे नैसर्गिक कारणं, पर्यावरणीय घटक, ध्वनी, प्रकाश, मानसिक अवस्था किंवा मानवी गैरसमज आढळून आले आहेत. याचा अर्थ असा नाही की प्रत्येक अनुभव खोटा असतो. याचा अर्थ एवढाच की कोणत्याही निष्कर्षापूर्वी कारणांचा शोध घेणं आवश्यक आहे.

भुतांच्या कथांचा सर्वात मोठा आधार पुरावे नसतात; त्या कथांचा आधार अनुभवांच्या गोष्टी असतात. "कोणीतरी पाहिलं", "कोणीतरी ऐकलं", "कोणीतरी सांगितलं" अशा स्वरूपातील कथनं मोठ्या प्रमाणावर आढळतात. पण जेव्हा वस्तुनिष्ठ पुरावे मागितले जातात, तेव्हा बहुतेक वेळा निश्चित उत्तरं मिळत नाहीत.

यामुळे एक महत्त्वाचा प्रश्न निर्माण होतो. भूत हे बाहेरच्या जगात जास्त असतं की आपल्या मनात? कदाचित या प्रश्नाचं उत्तरच या संपूर्ण

अध्यायाचं केंद्र आहे. कारण अंधार स्वतः भयानक नसतो. अज्ञाताबद्दलची भीती त्याला भयानक बनवते. आणि ज्या क्षणी माणूस अज्ञात गोष्टीला समजून घेण्याऐवजी तिच्यापुढे शरण जातो, त्या क्षणी अंधश्रद्धेचा जन्म होतो.

भूतांच्या कथा मानवी संस्कृतीचा भाग असू शकतात. त्या लोककथा म्हणून, साहित्य म्हणून किंवा मनोरंजन म्हणून अस्तित्वात राहू शकतात. पण जेव्हा त्या वास्तव समजून घेतल्या जातात आणि भीतीचं साधन बनतात, तेव्हा त्या माणसाच्या विचारशक्तीवर परिणाम करू लागतात.

म्हणूनच भुतांच्या प्रश्नाकडे पाहताना सर्वप्रथम विचारला पाहिजे तो प्रश्न म्हणजे — "पुरावा काय आहे?" कारण जिथे प्रश्न विचारले जातात, तिथे अंधार कमी होतो. आणि जिथे अंधार कमी होतो, तिथे भुतांपेक्षा वास्तव अधिक स्पष्ट दिसू लागतं.

५.२ भूतबाधा की मानसिक आजार?

भारतीय समाजात एखादी व्यक्ती अचानक विचित्र वागू लागली, स्वतःशी बोलू लागली, मोठ्याने ओरडू लागली, बेशुद्ध पडू लागली किंवा तिच्या वर्तनात अचानक बदल दिसू लागला की अनेकदा पहिला निष्कर्ष काढला जातो — "भूतबाधा झाली आहे." काही ठिकाणी त्याला बाधा, झपाटणं, वाईट शक्तीचा प्रभाव किंवा आत्म्याचा ताबा अशी वेगवेगळी नावं दिली जातात. पण प्रश्न असा आहे की या घटनांमागे खरंच भूत असतं का, की आपण एखाद्या वैद्यकीय किंवा मानसिक अवस्थेला चुकीचं नाव देत असतो?

हा प्रश्न अत्यंत महत्त्वाचा आहे. कारण इथे केवळ अंधश्रद्धेचा विषय नाही, तर मानवी आरोग्याचा आणि जीवनाचा प्रश्न आहे. इतिहासात अनेक काळ असा होता की मानसिक आजारांविषयी माणसाला फारशी माहिती नव्हती. एखादी व्यक्ती असामान्य वागू लागली की त्यामागील कारण समजत नसे. त्यामुळे त्याला अलौकिक स्वरूप दिलं जाई. पण आधुनिक विज्ञानाने मानवी मेंदू, मज्जासंस्था आणि मानसिक आरोग्याचा सखोल अभ्यास केला आहे. आज आपल्याला माहिती आहे की अनेक गंभीर मानसिक आणि न्यूरोलॉजिकल विकारांची लक्षणं बाहेरून पाहताना "भूतबाधा" वाटू शकतात.

उदाहरणार्थ, अपस्मार किंवा Epilepsy हा मेंदूशी संबंधित आजार आहे. या आजारामध्ये व्यक्तीला झटके येऊ शकतात, ती अचानक पडू शकते, तिच्या शरीरावरचा ताबा काही काळासाठी जाऊ शकतो. काही वेळा तिच्या हालचाली पाहून अज्ञान असलेल्या व्यक्तीला वाटू शकतं की तिच्या अंगात काहीतरी आलं आहे. पण वास्तवात ती एक वैद्यकीय अवस्था असते ज्यावर उपचार उपलब्ध आहेत.

त्याचप्रमाणे Schizophrenia सारख्या मानसिक विकारांमध्ये व्यक्तीला आवाज ऐकू येऊ शकतात, अस्तित्वात नसलेल्या गोष्टी दिसू शकतात किंवा वास्तव आणि कल्पना यामधील फरक ओळखणं कठीण जाऊ शकतं. अशा व्यक्तीला भूतबाधा झाली आहे असं समजण्याऐवजी तिला मानसिक आरोग्यतज्ज्ञांची मदत मिळणं आवश्यक असतं.

काही वेळा तीव्र नैराश्य, चिंता, मानसिक आघात किंवा दीर्घकालीन ताण यांचाही परिणाम व्यक्तीच्या वर्तनावर होऊ शकतो. घरगुती हिंसा, सामाजिक दबाव, आर्थिक अडचणी किंवा आयुष्यातील गंभीर धक्के

यांमुळे काही व्यक्ती मानसिकदृष्ट्या कोलमडून पडतात. त्यांचं वर्तन बदलतं. पण त्यांना उपचारांची गरज असते, झाडफुंकीची नाही.

दुर्दैवाची गोष्ट अशी की समाज अनेकदा आजाराला आजार म्हणून पाहत नाही. तो त्याला भूतबाधा म्हणून पाहतो. परिणामी रुग्णाला डॉक्टरकडे नेण्याऐवजी मांत्रिकाकडे नेलं जातं. औषधोपचार करण्याऐवजी झाडफुंक केली जाते. मानसोपचाराऐवजी उतारे केले जातात. काही वेळा रुग्णाला मारहाण केली जाते, उपाशी ठेवलं जातं किंवा अमानवी वागणूक दिली जाते. हे केवळ अंधश्रद्धेचं उदाहरण नाही; हा मानवी हक्कांचा प्रश्न आहे.

भारतामध्ये आणि जगभरात अशा अनेक घटना नोंदवल्या गेल्या आहेत जिथे मानसिक आजार असलेल्या व्यक्तींना भूतबाधेचं नाव देण्यात आलं. योग्य उपचार मिळाले असते तर त्यांची परिस्थिती सुधारू शकली असती. पण अंधश्रद्धेमुळे त्यांना उपचारांपासून दूर ठेवलं गेलं. त्यामुळे आजार वाढला, दुःख वाढलं आणि काही वेळा जीवितहानीही झाली. इथे एक महत्त्वाचा प्रश्न विचारायला हवा. जर भूतबाधा हीच कारणं असतील, तर मानसिक आरोग्याच्या औषधांनी अनेक रुग्णांना आराम का मिळतो? मानसोपचारांमुळे त्यांचं आयुष्य का बदलतं? आणि जगभरातील डॉक्टर, न्यूरोलॉजिस्ट आणि मानसोपचारतज्ज्ञ या समस्या यशस्वीरित्या हाताळतात कसे?

उत्तर स्पष्ट आहे. कारण अनेक वेळा समस्या भुताची नसते; ती मेंदूची, मनाची किंवा शरीराची असते. याचा अर्थ असा नाही की प्रत्येक व्यक्तीचा अनुभव खोटा आहे. प्रत्येक व्यक्तीचं दुःख खरं असतं. प्रत्येक व्यक्तीची भीती खरी असते. पण त्या भीतीचं कारण समजून घेणं

आवश्यक असतं. कारण चुकीचं कारण शोधलं तर योग्य उपाय मिळत नाही.

तथागत बुद्धांनी माणसाला निरीक्षण आणि समजुतीचा मार्ग दिला. त्यांनी अज्ञात गोष्टींचं स्पष्टीकरण भीतीमध्ये शोधू नका, असं सांगितलं. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी वैज्ञानिक दृष्टिकोन आणि विवेक यांचं महत्त्व अधोरेखित केलं. आधुनिक विज्ञानही आपल्याला हेच शिकवतं की कोणतीही घटना घडली की सर्वप्रथम तिची कारणं शोधली पाहिजेत.

आज समाजासमोर निवड आहे. एखादी व्यक्ती आजारी पडली तर तिला भूतबाधा समजायचं की रुग्ण समजायचं? तिच्याकडे भीतीने पाहायचं की सहानुभूतीने? तिला मांत्रिकाकडे न्यायचं की डॉक्टरकडे? या प्रश्नांची उत्तरं केवळ त्या व्यक्तीचं आयुष्य बदलू शकत नाहीत, तर संपूर्ण समाजाचा दृष्टिकोन बदलू शकतात. कारण भूतबाधेच्या नावाखाली अनेक वेळा जे दिसतं, ते प्रत्यक्षात भूत नसतं. ती मदतीची हाक असते. आणि त्या हाकेचं उत्तर अंधश्रद्धेत नाही, तर समजुतीत, उपचारात आणि विज्ञानात असतं.

५.३ करणी – भीतीचा उद्योग

भारतीय समाजात काही शब्द असे आहेत की ते उच्चारले जाताच लोकांच्या चेहऱ्यावर चिंता दिसू लागते. "करणी" हा त्यापैकी एक शब्द आहे. एखाद्या घरात सतत अडचणी येत असतील, व्यवसायात नुकसान होत असेल, एखादी व्यक्ती वारंवार आजारी पडत असेल किंवा कुटुंबात वाद होत असतील, तर काही लोक ताबडतोब निष्कर्ष काढतात — "कोणीतरी करणी केली आहे." हा निष्कर्ष इतक्या सहजपणे काढला

जातो की अनेकदा वास्तविक कारणांचा शोध घेण्याची गरजच लोकांना वाटत नाही.

करणीची संकल्पना नेमकी काय आहे, याचं स्पष्ट उत्तर देणं कठीण आहे. कारण तिची व्याख्या परिस्थितीनुसार बदलत राहते. काहींच्या मते ती काळी जादू असते. काहींच्या मते ती मंत्रतंत्राद्वारे दुसऱ्याचं नुकसान करण्याची पद्धत असते. काहींना वाटतं की विशिष्ट विधी, वस्तू किंवा गूढ शक्तींच्या साहाय्याने एखाद्याचं आयुष्य उद्ध्वस्त करता येतं. पण या सर्व कल्पनांमध्ये एक समान गोष्ट आहे — त्यांना आधार असतो भीतीचा, पुराव्याचा नाही.

जीवनात घडणाऱ्या प्रत्येक घटनेमागे कारणं असतात. काही वेळा ती कारणं आपल्याला लगेच समजतात. काही वेळा ती शोधण्यासाठी वेळ लागतो. पण जेव्हा एखाद्या समस्येचं खरं कारण समजत नाही, तेव्हा मानवी मनाला एक सोपं उत्तर हवं असतं. करणी ही अशाच सोप्या उत्तरांची निर्मिती आहे.

समजा एखाद्या व्यक्तीचा व्यवसाय अचानक तोट्यात गेला. त्यामागे बाजारपेठेतील बदल, चुकीचे आर्थिक निर्णय, वाढती स्पर्धा किंवा व्यवस्थापनातील त्रुटी असू शकतात. पण या सर्व कारणांचा अभ्यास करणं कठीण असतं. त्यासाठी आत्मपरीक्षण करावं लागतं. त्यामुळे काही लोकांना "कोणीतरी करणी केली" हे उत्तर अधिक सोपं वाटतं. त्याचप्रमाणे एखादा विद्यार्थी परीक्षेत नापास झाला, तर अभ्यासातील कमतरता स्वीकारण्यापेक्षा करणीचा आधार घेणं सोयीचं वाटू शकतं. एखादं नातं तुटलं, तर संवादाचा अभाव किंवा वर्तनातील चुका तपासण्याऐवजी बाह्य शक्तींना दोष देणं अधिक सोपं वाटतं. करणीची

संकल्पना लोकप्रिय होण्यामागे हेच सर्वात मोठं कारण आहे. ती माणसाला विचार करण्यापासून वाचवते. स्वतःच्या चुका स्वीकारण्यापासून वाचवते. वास्तवाचा सामना करण्यापासून वाचवते. आणि जे उत्तर मनाला तात्पुरता दिलासा देतं, ते अनेकदा सत्यापेक्षा अधिक आकर्षक वाटतं.

या संकल्पनेभोवती एक मोठा आर्थिक आणि सामाजिक उद्योगही उभा राहिलेला आहे. एकदा एखाद्या व्यक्तीला करणी झाली आहे असं पटवून दिलं की पुढचा टप्पा तयार असतो. मग त्याला विशिष्ट पूजा सांगितली जाते. काही विशेष वस्तू विकल्या जातात. ताईत, गंडे, यज्ञ, मंत्र किंवा विविध उपाय सुचवले जातात. समस्या आधी निर्माण केली जाते आणि नंतर तिचा उपाय विकला जातो. व्यवसायाच्या भाषेत याला बाजार म्हणतात; अंधश्रद्धेच्या भाषेत याला करणी निवारण म्हणतात.

गंमत म्हणजे करणीच्या दाव्यांची तपासणी केली तर त्यामागे कोणतेही पडताळून पाहता येतील असे पुरावे आढळत नाहीत. जगभरातील कोट्यवधी लोक यशस्वी होतात आणि अपयशीही होतात. आजार होतात आणि बरेही होतात. नाती टिकतात आणि तुटतात. या सर्व घटना मानवी जीवनाचा भाग आहेत. पण प्रत्येक यश किंवा अपयशामागे करणी शोधणं म्हणजे वास्तवापासून दूर जाणं होय.

मानसशास्त्र सांगतं की अनिश्चितता माणसाला अस्वस्थ करते. म्हणूनच तो स्पष्ट उत्तरांच्या शोधात असतो. "करणी झाली" हे उत्तर वैज्ञानिकदृष्ट्या चुकीचं असू शकतं, पण ते मानसिकदृष्ट्या सोयीचं असतं. कारण त्यामुळे प्रश्न संपतो. पुढे विचार करण्याची गरज राहत नाही. पण ज्या क्षणी विचार थांबतो, त्या क्षणी अंधश्रद्धेला जागा मिळते.

तथागत बुद्धांनी माणसाला कारण आणि परिणाम यांचा विचार करायला शिकवलं. कोणतीही घटना घडली की तिची कारणं शोधा, तिचं निरीक्षण करा आणि निष्कर्ष काढा, हा त्यांचा दृष्टिकोन होता. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनीही वैज्ञानिक दृष्टिकोनाचं महत्त्व अधोरेखित केलं. कारण विचार करणारा माणूस सहजपणे भीतीच्या जाळ्यात अडकत नाही.

आजही अनेक कुटुंबं करणीच्या भीतीने त्रस्त असतात. पण जर शांतपणे विचार केला, तर लक्षात येईल की करणीपेक्षा मोठी शक्ती म्हणजे मानवी कृती. मेहनत, शिक्षण, नियोजन, संवाद, आरोग्य आणि योग्य निर्णय या गोष्टी आयुष्यावर परिणाम करतात. करणीच्या कथा नाही.

म्हणूनच करणीकडे केवळ अंधश्रद्धा म्हणून पाहणं पुरेसं नाही. ती एक मानसिक प्रक्रिया आहे. ती भीतीचं रूप आहे. आणि काही लोकांसाठी ती व्यवसायाचं साधन आहे. खरं पाहता करणीची सर्वात मोठी ताकद मंत्रांमध्ये नसते. ती माणसाच्या मनात असते. आणि ज्या दिवशी माणूस स्वतःला विचारतो, "याचा पुरावा काय?", त्या दिवशी करणीची ताकद कमी होऊ लागते. कारण अंधश्रद्धा अंधारात वाढते. पण प्रश्नांचा प्रकाश पडला की तिचं साम्राज्य डळमळू लागतं.

५.४ काळी बाहुली, लिंबू आणि ताईत

भारतीय समाजात भीतीला आकार देणाऱ्या काही प्रतीकांमध्ये काळी बाहुली, लिंबू, मिरची, ताईत, गंडे आणि विविध गूढ वस्तू यांचा समावेश होतो. एखाद्या झाडाला लटकवलेली काळी बाहुली, रस्त्याच्या चौकात पडलेला कापलेला लिंबू, दारासमोर ठेवलेल्या विचित्र वस्तू किंवा हातात बांधलेला ताईत पाहिला की अनेक लोकांच्या मनात लगेच अस्वस्थता निर्माण होते. काहीजण रस्ता बदलतात, काहीजण त्या वस्तूला स्पर्श

करण्यास घाबरतात आणि काहीजण तर त्याच्या जवळून जाणंही टाळतात.

या सर्व गोष्टींचं वैशिष्ट्य एकच आहे — त्या प्रत्यक्षात जितक्या शक्तिशाली नसतात, त्यापेक्षा जास्त शक्तिशाली त्या माणसाच्या मनात बनवल्या जातात. लहानपणापासून अनेकांना सांगितलं जातं की चौकात पडलेला लिंबू ओलांडू नये. काळी बाहुली हाताळू नये. कोणीतरी टाकलेला उतारा स्पर्श करू नये. नाहीतर संकट येईल, आजार होईल किंवा काहीतरी वाईट घडेल. अशा प्रकारच्या सूचना इतक्या वेळा ऐकवल्या जातात की त्या नकळत मनाचा भाग बनतात. परिणामी व्यक्ती त्या वस्तूंना पाहून घाबरू लागते, जरी तिच्याकडे त्यामागे कोणताही तर्कसंगत पुरावा नसला तरी.

याठिकाणी एक साधा प्रश्न विचारायला हवा. जर चौकात पडलेल्या लिंबामध्ये खरंच एखाद्याचं आयुष्य बदलण्याची शक्ती असेल, तर जगातील सर्व अर्थव्यवस्था, सर्व उद्योग आणि सर्व विज्ञान निरर्थक ठरलं असतं. जर काळ्या बाहुलीने यश, अपयश, आजार किंवा मृत्यू नियंत्रित करता येत असतील, तर जगातील सर्वात शक्तिशाली लोक अर्थतज्ज्ञ, डॉक्टर, वैज्ञानिक आणि सल्लागार यांच्यावर कोट्यवधी रुपये खर्च का करतात? ते काळ्या बाहुल्या आणि लिंबांचा वापर करूनच आपलं भविष्य सुरक्षित का करत नाहीत?

उत्तर स्पष्ट आहे. कारण त्या वस्तूंमध्ये शक्ती नसते. शक्ती असते आपल्या विश्वासात आणि भीतीमध्ये. मानसशास्त्रात याला conditioning म्हणतात. एखादी गोष्ट वारंवार धोकादायक आहे असं सांगितलं गेलं, तर माणूस ती धोकादायक आहे असंच मानू लागतो. जरी

प्रत्यक्षात त्या गोष्टीत कोणताही धोका नसला तरी. म्हणूनच काही लोक लिंबू ओलांडल्यानंतर दिवसभर घाबरलेले असतात. जर त्या दिवशी एखादी छोटी अडचण आली, तर ते म्हणतात, "लिंबू ओलांडल्यामुळे झालं." पण हजारो वेळा काहीच घडलं नाही, हे त्यांना आठवत नाही.

ही मानवी मेंदूची एक सामान्य प्रवृत्ती आहे. आपण ज्या घटनांमुळे आपल्या विश्वासाला पुष्टी मिळते त्या लक्षात ठेवतो, आणि ज्या त्याला खोटं ठरवतात त्या दुर्लक्षित करतो. त्यामुळे अंधश्रद्धा टिकून राहते.

ताईत आणि गंड्यांचंही स्वरूप असंच आहे. अनेक लोक मानतात की विशिष्ट ताईत त्यांना वाईट शक्तींपासून वाचवेल, व्यवसाय वाढवेल, परीक्षा पास करेल किंवा संकट दूर करेल. काही वेळा ताईत घातल्यानंतर व्यक्तीला आत्मविश्वास वाटतो. पण आत्मविश्वास आणि अलौकिक शक्ती या दोन वेगळ्या गोष्टी आहेत. आत्मविश्वास वाढण्यामागे मानसिक कारणं असू शकतात; त्याचा अर्थ ताईतामध्ये जादुई शक्ती आहे असा होत नाही.

याच कारणामुळे अनेक वेळा ताईत घालणारी व्यक्ती यशस्वी झाली की ताईताचं श्रेय दिलं जातं, पण अपयश आलं तर ते दुर्लक्षित केलं जातं. वस्तुस्थिती अशी असते की यशामागे मेहनत, कौशल्य, संधी आणि निर्णय यांचा वाटा असतो. ताईताचा नाही. या वस्तूंच्या मागे एक मोठा आर्थिक बाजारही उभा आहे. भीती निर्माण केली जाते आणि त्यानंतर संरक्षण विकलं जातं. आधी संकटाची कल्पना दिली जाते, मग त्यावर उपाय म्हणून ताईत, कवच, विशेष वस्तू किंवा विधी विकले जातात. हा व्यापार नवाच नाही. इतिहासात प्रत्येक काळात भीती आणि उपाय यांची जोडी विकली गेली आहे. फक्त उत्पादनं बदलली आहेत.

महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे या वस्तूंचा प्रभाव वस्तूंमध्ये नसतो, तर त्यांच्याबद्दलच्या समजुतींमध्ये असतो. जर एखाद्या व्यक्तीला लिंबू पाहून भीती वाटत नसेल, तर तो लिंबू फक्त एक फळ राहतो. जर काळ्या बाहुलीला अलौकिक शक्ती दिली नाही, तर ती फक्त कापड आणि रंगांनी बनलेली वस्तू राहते. जर ताईताला चमत्कारिक शक्ती दिली नाही, तर तो फक्त धातू किंवा कागदाचा तुकडा राहतो. म्हणून प्रश्न वस्तूंचा नाही. प्रश्न त्या वस्तूंना आपण दिलेल्या अर्थाचा आहे. अंधश्रद्धा वस्तूंमध्ये राहत नाही. ती माणसाच्या मनात राहते. आणि ज्या दिवशी माणूस वस्तूकडे नव्हे, तर पुराव्याकडे पाहायला शिकतो, त्या दिवशी काळी बाहुली, लिंबू आणि ताईत यांचं गूढ संपायला सुरुवात होते. कारण वास्तवात सर्वात मोठी शक्ती कोणत्याही ताईतामध्ये नसते. ती विचार करणाऱ्या मेंदूमध्ये असते.

५.५ झाडफुंक आणि उतारा

अंधश्रद्धेच्या जगात काही शब्द इतके परिचित आहेत की त्यांचा उच्चार होताच लोकांच्या डोळ्यांसमोर एक ठराविक दृश्य उभं राहतं. धूपाचा धूर, लिंबू-मिरची, नारळ, काही मंत्र, एखादा मांत्रिक आणि त्याच्यासमोर बसलेली घाबरलेली व्यक्ती. या संपूर्ण प्रक्रियेला वेगवेगळी नावं दिली जातात — उतारा, झाडफुंक, बाधा काढणं, नजर उतरवणं किंवा वाईट शक्ती दूर करणं. नावं बदलतात, पण मूलभूत कल्पना तीच राहते. एखाद्या व्यक्तीच्या आयुष्यातील समस्या एखाद्या अदृश्य शक्तीमुळे निर्माण झाल्या आहेत आणि विशिष्ट विधींनी त्या दूर करता येतील.

ही संकल्पना इतकी व्यापक आहे की ग्रामीण भागापासून शहरी भागापर्यंत तिचे विविध प्रकार आढळतात. एखादं मूल वारंवार रडत असेल, एखादी व्यक्ती आजारी पडली असेल, व्यवसायात नुकसान होत असेल किंवा घरात सतत अडचणी येत असतील, तर काही लोक लगेच उताऱ्याचा सल्ला देतात. अनेकदा वास्तविक कारण शोधण्याआधीच अलौकिक कारण निश्चित केलं जातं.

पण या संपूर्ण प्रक्रियेकडे शांतपणे पाहिलं, तर एक महत्त्वाचा प्रश्न समोर येतो. जर जीवनातील समस्या नारळ फिरवल्याने, लिंबू कापल्याने किंवा काही मंत्र म्हणल्याने सुटत असतील, तर जगभरातील डॉक्टर, मानसोपचारतज्ज्ञ, वैज्ञानिक आणि संशोधक इतकी वर्षं अभ्यास का करत आहेत? आधुनिक वैद्यकशास्त्र, मानसशास्त्र आणि विज्ञानाची गरजच का निर्माण झाली?

उत्तर स्पष्ट आहे. कारण समस्यांचं निराकरण वास्तवातील कारणांवर काम करून होतं. विधींवर नाही. तरीही एक गोष्ट मान्य करावी लागते. काही वेळा उतारा केल्यानंतर लोकांना बरं वाटतं. यामुळे अनेकजण म्हणतात की उतारा प्रभावी असतो. पण मानसशास्त्र या अनुभवाचं वेगळं स्पष्टीकरण देतं.

जेव्हा एखादी व्यक्ती प्रचंड तणावाखाली असते, तेव्हा तिला आश्वासनाची गरज असते. कोणीतरी तिची समस्या ऐकावी, तिला आधार द्यावा आणि "आता सर्व ठीक होईल" असं सांगावं अशी तिची अपेक्षा असते. उताऱ्याच्या प्रक्रियेत हेच घडतं. व्यक्तीला असं वाटतं की तिच्यावरची वाईट शक्ती दूर झाली आहे. परिणामी तिची चिंता काही

काळासाठी कमी होते. तिचा आत्मविश्वास वाढतो. तिला हलकं वाटतं. मानसशास्त्रात यालाच placebo effect म्हणतात.

या प्रभावामध्ये उपचार वस्तूमध्ये नसतो; तो व्यक्तीच्या विश्वासामध्ये असतो. औषध नसतानाही व्यक्तीला औषध दिल्यासारखं वाटतं आणि तिच्या मनावर सकारात्मक परिणाम होतो. त्यामुळे काही प्रमाणात आराम जाणवू शकतो. पण याचा अर्थ असा होत नाही की उताऱ्याने वास्तविक समस्या दूर केली आहे.

समजा एखाद्या व्यक्तीला मधुमेह आहे. तिने उतारा केला आणि तिला मानसिकदृष्ट्या बरं वाटलं. पण तिच्या शरीरातील साखरेची पातळी त्याने नियंत्रित होत नाही. त्यासाठी वैद्यकीय उपचार आवश्यक असतात. त्याचप्रमाणे एखाद्या व्यक्तीला नैराश्य, चिंता किंवा इतर मानसिक समस्या असतील, तर तिला व्यावसायिक मदतीची गरज असते. उताऱ्यामुळे काही काळ धीर मिळू शकतो, पण तो उपचारांचा पर्याय ठरू शकत नाही.

झाडफुंकीच्या अनेक प्रकारांमध्ये व्यक्तीला घाबरवलं जातं. काही वेळा तिला सांगितलं जातं की तिच्यावर वाईट शक्ती आहे. काही वेळा तिच्या कुटुंबालाही भीती दाखवली जाते. परिणामी समस्या कमी होण्याऐवजी वाढू शकते. कारण आधीच तणावाखाली असलेल्या व्यक्तीच्या मनात आणखी भीती निर्माण होते.

इतिहासात अनेक वेळा गंभीर आजारांना भूतबाधा समजण्यात आलं. परिणामी रुग्णांना योग्य उपचार मिळाले नाहीत. काहींना शारीरिक त्रास देण्यात आला. काहींना समाजापासून दूर ठेवलं गेलं. काहींची परिस्थिती

अधिकच गंभीर झाली. त्यामुळे झाडफुंक आणि उतारा यांचा प्रश्न केवळ श्रद्धेचा नसून सार्वजनिक आरोग्याचा प्रश्न आहे.

या विषयाकडे पाहताना एक गोष्ट स्पष्टपणे समजून घ्यायला हवी. प्रत्येक समस्येचं कारण शोधणं आवश्यक असतं. जर आजार असेल तर डॉक्टरची गरज असते. मानसिक त्रास असेल तर मानसोपचारतज्ज्ञाची गरज असते. आर्थिक समस्या असेल तर नियोजनाची गरज असते. नातेसंबंधातील अडचण असेल तर संवादाची गरज असते. कोणत्याही समस्येचं समाधान तिच्या वास्तविक कारणामध्ये दडलेलं असतं.

उतारा अनेकदा त्या कारणापासून लक्ष विचलित करतो. तो प्रश्न सोडवत नाही. तो प्रश्नाचा अर्थ बदलतो. म्हणूनच ज्या समाजाला प्रगती करायची आहे, त्याने भीतीपेक्षा कारणांचा शोध घेणं शिकायला हवं. कारण वास्तव समजून घेणं कठीण असू शकतं, पण तेच मुक्तीकडे नेणारं असतं. आणि म्हणूनच एखाद्या व्यक्तीच्या हातावरून नारळ फिरवण्यापेक्षा तिच्या समस्येचं खरं कारण समजून घेणं अधिक महत्त्वाचं आहे. कारण उतारा भीती कमी करू शकतो. पण सत्य शोधण्याचं काम विचारच करू शकतो.

५.६ अघोरी, तांत्रिक आणि रहस्याचा बाजार

मानवी मनाला रहस्य नेहमीच आकर्षित करत आलं आहे. ज्या गोष्टी समजत नाहीत, त्या अधिक प्रभावी वाटतात. ज्या गोष्टींमध्ये गूढता असते, त्यांच्याभोवती लोकांच्या कल्पना अधिक वेगाने वाढतात. त्यामुळेच अघोरी, तांत्रिक, गूढ साधू, काळी विद्या, स्मशानातील साधना आणि अलौकिक शक्तींच्या कथा शतकानुशतकं लोकांच्या मनावर

प्रभाव टाकत आल्या आहेत. या कथांमध्ये भीती असते, कुतूहल असतं आणि सर्वात महत्त्वाचं म्हणजे अज्ञाताचं आकर्षण असतं.

अघोरी किंवा तांत्रिक यांची प्रतिमा सामान्यतः अशी रंगवली जाते की ते काही विशेष गुप्त शक्तींचे मालक आहेत. ते इतरांना न दिसणाऱ्या गोष्टी पाहू शकतात, भविष्य सांगू शकतात, करणी करू शकतात, करणी तोडू शकतात किंवा अदृश्य शक्तींवर नियंत्रण ठेवू शकतात. या दाव्यांमुळे अनेक लोक प्रभावित होतात. विशेषतः जेव्हा एखादी व्यक्ती संकटात असते, घाबरलेली असते किंवा जीवनातील समस्यांना सामोरी जात असते, तेव्हा तिला अशा दाव्यांवर विश्वास ठेवणं सोपं वाटू शकतं.

या संपूर्ण प्रक्रियेत एक महत्त्वाची गोष्ट घडते. व्यक्ती वास्तवातील कारणांपासून दूर जाऊ लागते. तिचं लक्ष समस्येच्या मूळ कारणावरून हटतं आणि अलौकिक स्पष्टीकरणांकडे वळतं. जर व्यवसायात नुकसान झालं असेल, तर आर्थिक कारणांचा विचार करण्याऐवजी तांत्रिकाचा सल्ला घेतला जातो. जर घरात वाद होत असतील, तर संवाद सुधारण्याऐवजी गूढ शक्तींचा शोध घेतला जातो. जर मानसिक त्रास असेल, तर उपचारांपेक्षा रहस्यमय विधींवर विश्वास ठेवला जातो.

इतिहासात पाहिलं तर अशा प्रकारच्या दाव्यांचा कोणताही विश्वसनीय वैज्ञानिक पुरावा उपलब्ध नाही. जगभरातील संशोधक, वैज्ञानिक आणि तपास यंत्रणांनी अनेक कथित अलौकिक घटनांची तपासणी केली आहे. बहुतेक वेळा त्यामागे मानसशास्त्रीय कारणं, योगायोग, गैरसमज, हातचलाखी किंवा जाणीवपूर्वक केलेली फसवणूक आढळून आली आहे. तरीही अशा दाव्यांचं आकर्षण कमी होत नाही. कारण त्यांचा आधार पुराव्यावर नसतो; तो भावनांवर असतो.

तांत्रिक किंवा अघोरी यांच्याभोवती निर्माण झालेलं गूढ वातावरण हा त्यांच्या प्रभावाचा महत्त्वाचा भाग असतो. विशेष पोशाख, गूढ भाषा, स्मशानाशी जोडलेल्या कथा, विचित्र विधी आणि भय निर्माण करणारी प्रतीकं यांचा वापर केला जातो. यामुळे सामान्य व्यक्ती प्रभावित होते. तिला वाटू लागतं की तिच्यासमोर काहीतरी असामान्य घडत आहे. प्रत्यक्षात अनेक वेळा हा प्रभाव मानसशास्त्रीय असतो.

मानवी मेंदू अधिकार आणि गूढता यांच्यापुढे सहज प्रभावित होतो. जर एखादी व्यक्ती स्वतःला विशेष शक्तींचा मालक म्हणून सादर करत असेल आणि तिच्याभोवती रहस्याचं वातावरण निर्माण केलं गेलं असेल, तर लोक तिच्या दाव्यांवर अधिक सहज विश्वास ठेवतात. याच मानसिकतेचा फायदा अनेक ठिकाणी घेतला जातो.

अंधश्रद्धेच्या बाजारात रहस्य ही एक मौल्यवान वस्तू आहे. कारण जे समजत नाही, त्याला प्रश्न विचारणं कठीण होतं. आणि जिथे प्रश्न कमी होतात, तिथे अंधविश्वास वाढतो. म्हणूनच अनेक कथित गूढ शक्तींचे दावे अस्पष्ट ठेवले जातात. त्यांची तपासणी करणं कठीण असतं. स्पष्ट उत्तरं दिली जात नाहीत. कारण स्पष्टता आली की भ्रम कमी होतो.

विज्ञानाचा मार्ग याच्या अगदी उलट आहे. विज्ञान रहस्य निर्माण करत नाही; ते रहस्य उलगडतं. विज्ञान एखादी गोष्ट गूढ आहे म्हणून स्वीकारत नाही. ते विचारतं — याचा पुरावा काय? हे कसं घडतं? याची पुनरावृत्ती करता येते का? या प्रश्नांमुळेच मानवाने रोगांवर उपचार शोधले, अंतराळात प्रवास केला आणि निसर्गातील अनेक गूढ गोष्टी समजून घेतल्या.

याचा अर्थ असा नाही की प्रत्येक अघोरी किंवा साधू वाईट असतो. प्रश्न व्यक्तींचा नाही. प्रश्न त्या दाव्यांचा आहे जे पुराव्याशिवाय स्वीकारले जातात. कोणतीही व्यक्ती कितीही प्रभावी वाटली तरी तिच्या दाव्यांची पडताळणी होणं आवश्यक आहे. कारण सत्याला गूढतेची गरज नसते.

आज समाजासमोर निवड आहे. अज्ञात गोष्टींकडे भीतीने आणि अंधविश्वासाने पाहायचं की प्रश्न विचारून आणि समजून घेण्याचा प्रयत्न करायचा. इतिहास दाखवतो की प्रगती नेहमी दुसऱ्या मार्गाने झाली आहे.

कारण अंधश्रद्धेला धुकं आवडतं. विज्ञानाला प्रकाश. अंधश्रद्धा रहस्य वाढवते. विज्ञान रहस्य उलगडतं. आणि ज्या क्षणी माणूस गूढतेच्या आकर्षणापेक्षा सत्याच्या शोधाला महत्त्व देतो, त्या क्षणी अघोरी, तांत्रिक आणि रहस्याच्या बाजाराची पकड कमकुवत होऊ लागते.

५.७ भीती का विकली जाते?

जगातील सर्वात जुना आणि सर्वात फायदेशीर व्यवसाय कोणता असेल, असा प्रश्न विचारला तर अनेक उत्तरं मिळू शकतात. पण मानवी इतिहासाचा बारकाईने अभ्यास केला तर एक गोष्ट स्पष्ट दिसते — भीती हा सर्वात मोठा व्यवसाय आहे. कारण भीती माणसाला विचार करण्यापासून रोखते. भीती माणसाला अवलंबून बनवते. आणि सर्वात महत्त्वाचं म्हणजे भीती माणसाला उपाय खरेदी करायला भाग पाडते.

या पुस्तकात आपण आतापर्यंत मृत्यूभोवती उभा राहिलेला बाजार पाहिला, शुभ-अशुभाच्या कल्पना पाहिल्या, देवाच्या नावाने चालणारे व्यवहार पाहिले, स्त्रीभोवती निर्माण झालेल्या अंधश्रद्धा पाहिल्या आणि भूत, करणी, ताईत, उतारे यांचं जाळंही पाहिलं. या सर्व गोष्टी वेगळ्या दिसतात, पण त्यांचा पाया एकच आहे — भीती. मृत्यूची भीती. अशुभाची भीती. देवाच्या कोपाची भीती. भुतांची भीती. करणीची भीती. समाजाच्या नाकारण्याची भीती. जेव्हा माणूस घाबरतो, तेव्हा तो तर्कापेक्षा भावनांच्या आधारे निर्णय घेतो. हा मानवी मानसशास्त्राचा मूलभूत नियम आहे. म्हणूनच अंधश्रद्धेच्या बाजाराला सर्वप्रथम भीतीची गरज असते. जर भीतीच निर्माण झाली नाही, तर उपाय विकणं कठीण होतं.

या प्रक्रियेची रचना अत्यंत साधी असते. आधी संकटाची कल्पना निर्माण केली जाते. एखादी अदृश्य शक्ती तुमच्या मागे लागली आहे, तुमच्यावर करणी झाली आहे, तुमच्या घरावर वाईट सावली आहे, ग्रह रागावले आहेत, भूत त्रास देत आहे किंवा देव नाराज झाला आहे असं सांगितलं जातं. व्यक्तीच्या मनात असुरक्षितता निर्माण झाली की पुढचा टप्पा सुरू

होतो. मग त्या संकटावर उपाय म्हणून ताईत, पूजा, यज्ञ, उतारा, विशेष विधी किंवा विशिष्ट व्यक्तीची मदत विकली जाते. ही पद्धत नवीन नाही. शतकानुशतकं ती वेगवेगळ्या स्वरूपात वापरली गेली आहे. फरक फक्त इतकाच आहे की उत्पादनं बदलली, पण तत्त्व बदललं नाही.

मानवी मेंदूला अनिश्चितता सहन करणं कठीण जातं. एखाद्या समस्येचं कारण माहीत नसणं त्याला अस्वस्थ करतं. म्हणूनच तो कोणतंही स्पष्ट उत्तर स्वीकारायला तयार असतो, जरी ते उत्तर चुकीचं असलं तरी. "मला कारण माहित नाही" हे स्वीकारण्यापेक्षा "करणी झाली आहे" हे मानणं काही लोकांना अधिक सोपं वाटतं. कारण त्याने अनिश्चितता संपते. भीतीचं रूप निश्चित होतं. आणि मग त्यावर उपाय शोधणं सोपं वाटतं. याच मानसिकतेचा फायदा भीती विकणाऱ्या व्यवस्था घेतात.

गंमत म्हणजे भीतीची विक्री अनेकदा संरक्षणाच्या नावाने केली जाते. आधी तुम्हाला असुरक्षित वाटायला लावलं जातं. मग सुरक्षिततेचं आश्वासन दिलं जातं. आधी संकट दाखवलं जातं. मग उपाय दाखवला जातो. आधी प्रश्न निर्माण केला जातो. मग उत्तर विकलं जातं. जर एखाद्या व्यक्तीला सतत सांगितलं की तिच्यावर अदृश्य संकट आहे, तर ती स्वतःहून त्या संकटातून बाहेर पडण्याचा मार्ग शोधू लागते. त्या शोधामध्ये ती पैसा खर्च करते, वेळ खर्च करते आणि अनेकदा स्वतःची विचारशक्तीही गमावून बसते.

विज्ञान याच्या अगदी उलट काम करतं. विज्ञान भीती विकत नाही. ते प्रश्न विचारतं. ते पुरावे मागतं. ते कारण शोधतं. विज्ञानाला उत्तर माहित नसेल, तर ते प्रामाणिकपणे "आम्हाला अजून माहित नाही" असं म्हणतं. अंधश्रद्धेला हे परवडत नाही. कारण तिचा आधार निश्चित

उत्तरांवर असतो. ती प्रत्येक गोष्टीचं तात्काळ स्पष्टीकरण देते, मग ते खरं असो वा खोटं. यामुळेच विज्ञानाचा मार्ग कठीण वाटतो आणि अंधश्रद्धेचा मार्ग सोपा वाटतो. विज्ञानात प्रश्न विचारावे लागतात. निरीक्षण करावं लागतं. चुका मान्य कराव्या लागतात. अंधश्रद्धेमध्ये मात्र तयार उत्तरं मिळतात. पण तयार उत्तरं नेहमीच खरी असतात असं नाही.

मानवी इतिहासातील प्रत्येक मोठी प्रगती भीतीवर मात करूनच घडली आहे. जर मानवाने वीजेला देवाचा कोप मानून प्रश्न विचारणं थांबवलं असतं, तर विद्युतशास्त्र निर्माण झालं नसतं. जर रोगांना फक्त दैवी शिक्षा मानलं असतं, तर आधुनिक वैद्यकशास्त्र निर्माण झालं नसतं. जर प्रत्येक अज्ञात गोष्टीला भूत मानलं असतं, तर विज्ञानाचा जन्मच झाला नसता.

म्हणूनच या संपूर्ण भागाचा निष्कर्ष एका महत्त्वाच्या विचारात दडलेला आहे. भूत, करणी, ताईत, उतारे, अघोरी आणि रहस्य यांच्यापेक्षा मोठी शक्ती कोणती असेल, तर ती आहे विचार करण्याची क्षमता. कारण अंधश्रद्धा भीतीवर जगते, पण विचार भीतीला प्रश्न विचारतो. आणि ज्या दिवशी माणूस एखाद्या दाव्यासमोर उभा राहून शांतपणे विचारतो, "याचा पुरावा काय?", त्या दिवशी अंधश्रद्धेच्या साम्राज्यात पहिली भेग पडते.

भाग ५ समाप्ती

भूतापेक्षा भयानक गोष्ट म्हणजे भीती. करणीपेक्षा धोकादायक गोष्ट म्हणजे विचार न करणारा मेंदू. आणि मांत्रिकापेक्षा शक्तिशाली गोष्ट म्हणजे प्रश्न विचारण्याची हिंमत. या भागात आपण पाहिलं की भुतांच्या कथा अनेकदा अज्ञाताच्या भीतीतून जन्म घेतात. मानसिक आजारांना अनेकदा भूतबाधेचं नाव दिलं जातं. करणीची संकल्पना वास्तविक कारणांपासून लक्ष हटवते. काळ्या बाहुल्या, ताईत आणि लिंबू यांची शक्ती वस्तूंमध्ये नसून मानवी विश्वासामध्ये असते. झाडफुंक आणि उतारे अनेकदा भीतीवर काम करतात, समस्येवर नाहीत. अघोरी आणि तांत्रिक यांच्याभोवतीचं गूढ वातावरण अनेकदा पुराव्याऐवजी प्रभावावर उभं असतं. आणि या सर्व गोष्टींना जिवंत ठेवणारं इंधन म्हणजे भीती.

म्हणूनच या भागाचा खरा संदेश भुतांविषयी नाही. तो मनाविषयी आहे. तो विचाराविषयी आहे. तो धैर्याविषयी आहे. कारण ज्या दिवशी समाज भीतीऐवजी विज्ञानाची निवड करेल, त्या दिवशी भूत, करणी आणि अंधश्रद्धेची साम्राज्यं कोसळायला सुरुवात होईल. आणि ज्या दिवशी माणूस अंधाराला घाबरण्याऐवजी दिवा पेटवेल, त्या दिवशी त्याला कळेल की भूत कधीच त्याला जखडत नव्हतं. तो स्वतःच्या भीतीने जखडला गेला होता.

भाग ६
ज्योतिष आणि भविष्याचा बाजार

६.१ राशिभविष्य – सर्वांसाठी एकच भविष्य?

मानवाला भविष्याबद्दल कुतूहल असणं स्वाभाविक आहे. उद्या काय होईल, आयुष्यात यश मिळेल का, आर्थिक परिस्थिती कशी राहील, नातेसंबंध कसे असतील अशा प्रश्नांची उत्तरं जाणून घेण्याची इच्छा प्रत्येकाच्या मनात असते. याच मानवी उत्सुकतेचा आधार घेऊन राशिभविष्याची संकल्पना लोकप्रिय झाली. आज वृत्तपत्रं, मासिकं, दूरदर्शन वाहिन्या, मोबाईल ॲप्स आणि सामाजिक माध्यमं यांवर दररोज राशिभविष्य प्रकाशित होतं. अनेक लोक दिवसाची सुरुवातच ते वाचून करतात.

राशिभविष्यातील वाक्यांकडे बारकाईने पाहिलं तर एक गोष्ट लक्षात येते. ती वाक्यं अतिशय सर्वसाधारण स्वरूपाची असतात. "आज नवीन संधी मिळू शकते", "एखाद्या जुन्या मित्राची भेट होईल", "आर्थिक बाबतीत काळजी घ्या", "कौटुंबिक वातावरण चांगलं राहील" किंवा "महत्त्वाचे निर्णय विचारपूर्वक घ्या" अशा प्रकारची विधानं जवळजवळ कोणालाही लागू पडू शकतात. त्यामध्ये कोणतीही विशिष्टता नसते, तरीही वाचणाऱ्या व्यक्तीला ती स्वतःबद्दलच असल्यासारखी वाटतात.

इथे एक मूलभूत प्रश्न निर्माण होतो. जर एका राशीचे लाखो लोक असतील, तर त्या सर्वांचा दिवस सारखा कसा असू शकतो? एका राशीतील एखादी व्यक्ती त्या दिवशी नोकरीत बढती मिळवत असते, तर दुसरी व्यक्ती बेरोजगारीचा सामना करत असते. एकाच राशीचा एखादा विद्यार्थी परीक्षेत यशस्वी होतो, तर दुसरा अपयशी ठरतो. काही लोक व्यवसायात प्रगती करतात, तर काहींना तोटा सहन करावा लागतो. जर

राशीच आयुष्य ठरवत असतील, तर या परिणामांमध्ये इतका फरक का दिसतो?

वास्तविक पाहता मानवी आयुष्यावर परिणाम करणारे घटक अनेक असतात. शिक्षण, आर्थिक परिस्थिती, सामाजिक वातावरण, आरोग्य, निर्णयक्षमता, मेहनत, संधी आणि वैयक्तिक परिस्थिती यांचा आयुष्यावर थेट प्रभाव पडतो. राशिभविष्य या गुंतागुंतीच्या वास्तवाला एका साध्या चौकटीत बसवण्याचा प्रयत्न करतं. त्यामुळे ते आकर्षक वाटतं, पण त्याची अचूकता तपासणं कठीण होतं.

मानसशास्त्र सांगतं की मानवी मेंदूला नमुने शोधण्याची सवय असते. एखादं राशिभविष्य वाचल्यानंतर त्यातील एखादी गोष्ट खरी ठरली, तर ती लक्षात राहते. पण जे अनेक अंदाज चुकीचे ठरतात, ते दुर्लक्षित केले जातात. यामुळे व्यक्तीला राशिभविष्य अचूक वाटू लागतं. प्रत्यक्षात मात्र ती एक निवडक स्मरणशक्तीची प्रक्रिया असते.

राशिभविष्याचा प्रभाव त्याच्या वैज्ञानिक अचूकतेमध्ये नसतो. तो मानवी मनाच्या अपेक्षांमध्ये आणि विश्वासांमध्ये असतो. लोकांना भविष्याबद्दल काहीतरी निश्चित ऐकायचं असतं. अनिश्चिततेपेक्षा अस्पष्ट खात्री अधिक सुखद वाटते. त्यामुळे राशिभविष्य लोकप्रिय राहतं.

याचा अर्थ असा नाही की राशिभविष्य वाचणारा प्रत्येक व्यक्ती अंधश्रद्धाळू असतो. अनेक लोक ते मनोरंजन म्हणून वाचतात. समस्या तेव्हा निर्माण होते जेव्हा राशिभविष्य निर्णय घेण्याचं साधन बनतं. शिक्षण, करिअर, विवाह, व्यवसाय किंवा आर्थिक गुंतवणूक यांसारख्या महत्त्वाच्या निर्णयांमध्ये तर्क, माहिती आणि परिस्थितीपेक्षा राशीला जास्त महत्त्व दिलं जातं.

विज्ञानाचा दृष्टिकोन वेगळा आहे. विज्ञान एखादा दावा केला की त्यासाठी पुरावा मागतं. जर एखादी पद्धत खरंच भविष्य सांगू शकत असेल, तर तिचे परिणाम सातत्याने आणि अचूकपणे सिद्ध झाले पाहिजेत. राशिभविष्याच्या बाबतीत अशी विश्वासार्ह वैज्ञानिक सिद्धता उपलब्ध नाही. त्यामुळे ते सांस्कृतिक परंपरा किंवा मनोरंजनाचा भाग असू शकतं, पण जीवनाचं अचूक मार्गदर्शन म्हणून स्वीकारणं कठीण आहे.

खरं पाहता माणसाचं भविष्य त्याच्या राशीमध्ये लिहिलेलं नसतं. ते त्याच्या कृतींमध्ये, निर्णयांमध्ये आणि प्रयत्नांमध्ये घडत असतं. राशी समान असू शकते, पण परिस्थिती समान नसते. ग्रह समान असू शकतात, पण संघर्ष समान नसतात. म्हणूनच एकाच राशीचे दोन लोक पूर्णपणे वेगळं आयुष्य जगू शकतात.

माणसाचं आयुष्य राशिभविष्याच्या काही ओळींमध्ये सामावू शकत नाही. कारण भविष्य हे आधीपासून लिहिलेलं पुस्तक नसतं; ते दररोज घडवलं जाणारं वास्तव असतं.

६.२ Barnum Effect – मनाचा खेळ

ज्योतिष, राशिभविष्य, व्यक्तिमत्त्व चाचण्या आणि अनेक भविष्यकथन पद्धती लोकप्रिय का होतात, याचं उत्तर शोधताना मानसशास्त्र आपल्याला एका अत्यंत महत्त्वाच्या संकल्पनेकडे घेऊन जातं. या संकल्पनेचं नाव आहे Barnum Effect. ही संकल्पना समजून घेतली तर ज्योतिषाच्या प्रभावामागील मानसिक प्रक्रिया स्पष्टपणे दिसू लागते.

Barnum Effect म्हणजे अशी मानसिक प्रवृत्ती ज्यामध्ये एखादी व्यक्ती अत्यंत सर्वसाधारण आणि अस्पष्ट विधानं स्वतःसाठी विशेष आणि अचूक आहेत असं मानते. ही विधानं इतकी व्यापक असतात की ती जवळजवळ प्रत्येक व्यक्तीला लागू पडू शकतात. तरीही ती वाचणाऱ्या किंवा ऐकणाऱ्या व्यक्तीला वाटतं की हे वर्णन खास तिच्यासाठीच आहे.

उदाहरणार्थ, एखाद्या व्यक्तीला असं सांगितलं जाऊ शकतं की, "तुम्ही संवेदनशील आहात, पण काही वेळा स्वतःच्या भावना इतरांपासून लपवता", "तुमच्यात मोठं काही करण्याची क्षमता आहे, पण तुम्ही स्वतःवर पूर्ण विश्वास ठेवत नाही", किंवा "काही लोक तुमचा गैरसमज करतात, पण तुम्ही मनाने चांगले आहात." अशी विधानं वाचल्यानंतर बहुतेक लोकांना वाटतं की ती त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचं अचूक वर्णन करतात. प्रत्यक्षात मात्र ही विधानं इतकी सामान्य असतात की ती लाखो लोकांना लागू पडू शकतात.

मानसशास्त्रज्ञ बर्ट्रम फोरर यांनी १९४८ मध्ये यासंदर्भात एक प्रसिद्ध प्रयोग केला होता. त्यांनी विद्यार्थ्यांना व्यक्तिमत्त्व चाचणी दिली आणि नंतर प्रत्येकाला त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाचं विश्लेषण म्हणून एकच वर्णन दिलं. विद्यार्थ्यांना ते वर्णन किती अचूक वाटतं याचं मूल्यांकन करायला

सांगितलं. आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे बहुतेक विद्यार्थ्यांनी ते अत्यंत अचूक असल्याचं सांगितलं. प्रत्यक्षात सर्वांना एकच मजकूर देण्यात आला होता. यावरून स्पष्ट झालं की माणूस स्वतःशी संबंधित माहिती शोधण्याचा प्रयत्न करतो आणि सर्वसाधारण विधानांमध्येही स्वतःचं प्रतिबिंब पाहू लागतो.

ज्योतिषशास्त्राचा मोठा भाग याच मानसिक तत्त्वावर उभा असल्याचं अनेक संशोधकांनी नमूद केलं आहे. राशिभविष्यातील विधानं बहुधा अशाच प्रकारची असतात. "आज एखादी आनंदाची बातमी मिळू शकते", "काही जुन्या गोष्टींचा विचार कराल", "नवीन संधी मिळण्याची शक्यता आहे", "आर्थिक बाबतीत काळजी घ्या" किंवा "कौटुंबिक विषयांवर लक्ष द्या" अशा वाक्यांचा अर्थ इतका व्यापक असतो की बहुतेक लोक त्यामध्ये स्वतःचा अनुभव शोधू शकतात.

या प्रक्रियेमध्ये मानवी मेंदूची आणखी एक प्रवृत्ती काम करते. आपण ज्या गोष्टी आपल्या विश्वासाला पुष्टी देतात त्या लक्षात ठेवतो आणि ज्या गोष्टी त्याला विरोध करतात त्या दुर्लक्षित करतो. समजा एखाद्या राशिभविष्यात लिहिलं होतं की "आज एखाद्या मित्राशी संपर्क होईल." दिवसभरात एखाद्या जुन्या मित्राचा फोन आला, तर व्यक्ती लगेच म्हणते की भविष्य खरं ठरलं. पण त्या राशिभविष्यातील इतर अनेक अंदाज चुकीचे ठरले असतील, तरी त्याकडे फारसं लक्ष दिलं जात नाही. अशा प्रकारे निवडक स्मरणशक्तीमुळे भविष्यवाणी अधिक अचूक वाटू लागते.

Barnum Effect फक्त ज्योतिषापुरता मर्यादित नाही. अनेक व्यक्तिमत्त्व चाचण्या, भविष्य सांगणारे कार्यक्रम, हस्तरेषा वाचन आणि

इतर अनेक पद्धती याच मानसिकतेचा फायदा घेतात. जेव्हा एखादी व्यक्ती स्वतःबद्दल उत्तर शोधत असते, तेव्हा ती अस्पष्ट विधानांनाही अर्थपूर्ण समजू शकते. त्यामुळे तिला वाटतं की समोरची व्यक्ती तिच्याबद्दल काही विशेष जाणते.

इथे महत्त्वाचा मुद्दा असा आहे की लोक मूर्ख असतात म्हणून ते या प्रभावाला बळी पडतात असं नाही. Barnum Effect हा मानवी मानसशास्त्राचा एक नैसर्गिक भाग आहे. शिक्षित, बुद्धिमान आणि अनुभवी लोकदेखील या प्रभावाच्या प्रभावाखाली येऊ शकतात. कारण प्रत्येक माणसाला स्वतःबद्दल जाणून घ्यायची इच्छा असते आणि त्या इच्छेचा वापर अनेकदा भविष्य सांगणाऱ्या प्रणाली करतात.

म्हणूनच एखादी भविष्यवाणी किंवा व्यक्तिमत्त्व विश्लेषण ऐकल्यानंतर एक साधा प्रश्न विचारणं आवश्यक आहे. हे विधान खरंच माझ्यासाठी विशेष आहे का, की ते कोणालाही लागू पडू शकतं? हा प्रश्न विचारला की अनेक गूढ वाटणाऱ्या गोष्टींचं रहस्य उलगडू लागतं.

ज्योतिषाचं सर्वात मोठं सामर्थ्य ग्रहांमध्ये नसतं. ते मानवी मनामध्ये असतं. कारण अनेक वेळा भविष्य सांगितलं जात नाही. माणसाला त्याचं स्वतःचं प्रतिबिंब दाखवलं जातं. आणि ते प्रतिबिंब जितकं आपल्याला खरं वाटतं, तितकी त्या भविष्यवाणीची ताकद वाढत जाते.

६.३ जन्मकुंडली – आयुष्य कागदावर लिहिलेलं असतं का?

माणूस जन्माला येतो आणि त्याच्या आयुष्याचा प्रवास सुरू होतो. त्या क्षणी त्याच्यासमोर अनंत शक्यता असतात. तो कोण बनेल, कोणत्या मार्गाने जाईल, कोणत्या संघर्षांना सामोरं जाईल आणि कोणती यशं मिळवेल, हे सर्व भविष्यात दडलं असतं. पण ज्योतिषशास्त्रातील जन्मकुंडलीची संकल्पना असं मानते की या सर्व गोष्टींची रूपरेषा जन्माच्या क्षणीच निश्चित झालेली असते. व्यक्तीचा जन्म ज्या वेळी आणि ज्या ठिकाणी झाला, त्या वेळी ग्रहांची स्थिती नोंदवून तिच्या संपूर्ण आयुष्याचा आराखडा तयार केला जाऊ शकतो, असा दावा केला जातो.

ही कल्पना आकर्षक आहे. कारण ती माणसाला अनिश्चिततेपासून मुक्त करण्याचं आश्वासन देते. जर आयुष्य आधीच लिहिलेलं असेल, तर भविष्याबद्दलची चिंता कमी होऊ शकते. पण याच ठिकाणी काही मूलभूत प्रश्न निर्माण होतात.

जगभरात दर मिनिटाला हजारो मुलं जन्माला येतात. त्यांपैकी अनेकांचा जन्म जवळजवळ एकाच वेळी होतो. जर जन्माच्या क्षणी ग्रहांची स्थितीच आयुष्य ठरवत असेल, तर त्या सर्व व्यक्तींचं आयुष्य साधारणपणे सारखं का नसतं? एकाच वेळी जन्मलेले काही लोक अत्यंत यशस्वी होतात, काही सामान्य जीवन जगतात आणि काहींना अनेक अडचणींचा सामना करावा लागतो. त्यांचं शिक्षण, आरोग्य, आर्थिक परिस्थिती, सामाजिक वातावरण आणि आयुष्याचा प्रवास

इतका वेगळा का असतो? या प्रश्नाचं समाधानकारक उत्तर ज्योतिषशास्त्राकडे नाही.

वास्तविक पाहता एखाद्या व्यक्तीचं आयुष्य अनेक घटकांवर अवलंबून असतं. ती कोणत्या कुटुंबात जन्माला आली, तिला शिक्षणाच्या कोणत्या संधी मिळाल्या, तिच्या आजूबाजूचं वातावरण कसं होतं, तिने कोणते निर्णय घेतले, तिने किती मेहनत केली आणि जीवनातील आव्हानांना कसं सामोरं गेली, या सर्व गोष्टी तिच्या भविष्यावर प्रभाव टाकतात. या घटकांचा परिणाम प्रत्यक्ष दिसून येतो. पण लाखो किलोमीटर दूर असलेल्या ग्रहांची स्थिती या सर्व गोष्टींवर नेमका कसा प्रभाव टाकते, याचा स्पष्ट आणि वैज्ञानिक पुरावा उपलब्ध नाही.

जन्मकुंडलीचा सर्वात मोठा प्रभाव तिच्या अचूकतेमध्ये नसतो, तर ती माणसाच्या विचारसरणीवर करते त्या परिणामामध्ये असतो. अनेक लोकांना सांगितलं जातं की त्यांच्या कुंडलीत अमुक योग आहे, तमुक दोष आहे किंवा त्यांचं भविष्य आधीच निश्चित आहे. परिणामी काही जण स्वतःच्या क्षमतेवर विश्वास ठेवण्याऐवजी कुंडलीवर अवलंबून राहू लागतात. ते स्वतःच्या प्रयत्नांपेक्षा ग्रहांच्या स्थितीला अधिक महत्त्व देतात.

ही मानसिकता धोकादायक ठरू शकते. कारण ती व्यक्तीला निष्क्रिय बनवते. जर एखाद्याला सतत सांगितलं गेलं की त्याच्या कुंडलीत यश नाही, तर तो प्रयत्न करण्याआधीच हार मानू शकतो. आणि जर एखाद्याला सांगितलं गेलं की त्याचं भविष्य अत्यंत उज्ज्वल आहे, तर तो आवश्यक परिश्रम करण्याकडे दुर्लक्ष करू शकतो. अशा दोन्ही परिस्थितींमध्ये व्यक्तीचं नुकसान होतं.

इतिहासात अनेक महान व्यक्ती होऊन गेल्या ज्यांनी आपल्या काळातील सर्व मर्यादा मोडून काढल्या. त्यांचं यश त्यांच्या कुंडलीमुळे नव्हे, तर त्यांच्या विचारांमुळे, संघर्षांमुळे आणि अथक प्रयत्नांमुळे मिळालं. जर भविष्य खरंच जन्माच्या क्षणी निश्चित झालेलं असतं, तर मानवी जिद्द, शिक्षण आणि सामाजिक परिवर्तन यांना फारसं महत्त्व उरलं नसतं.

विज्ञानाचा दृष्टिकोन वेगळा आहे. विज्ञान असं मानतं की भविष्य निश्चित नसतं. ते सतत बदलत असतं. प्रत्येक निर्णय, प्रत्येक कृती आणि प्रत्येक परिस्थिती भविष्यात नवीन शक्यता निर्माण करते. म्हणूनच विज्ञान एखाद्या व्यक्तीचं संपूर्ण आयुष्य जन्माच्या एका क्षणावरून निश्चित करता येतं, हा दावा स्वीकारत नाही.

याचा अर्थ असा नाही की जन्मकुंडलीचा सांस्कृतिक किंवा ऐतिहासिक अभ्यास महत्त्वाचा नाही. अनेक लोक ती परंपरेचा भाग म्हणून जपतात. पण जेव्हा ती व्यक्तीच्या आयुष्याचा अंतिम निर्णय घेणारी व्यवस्था बनते, तेव्हा प्रश्न विचारणं आवश्यक ठरतं.

कारण माणूस जन्माला येताना त्याच्या हातात कुंडली नसते. त्याच्या हातात शक्यता असतात. आयुष्य कागदावर लिहिलेलं नसतं. ते कृतींमधून घडत असतं. कारण अजून आश्चर्याची बाब म्हणजे आयुष आणि भविष्य त्यांचाही घडत ज्याना हात नसतात

आणि म्हणूनच भविष्य शोधण्यापेक्षा भविष्य घडवण्यावर विश्वास ठेवणं अधिक महत्त्वाचं आहे. कारण कोणतीही कुंडली माणसाच्या जिद्दीपेक्षा मोठी नसते, आणि कोणताही ग्रह त्याच्या विचारशक्तीपेक्षा शक्तिशाली नसतो.

६.४ विवाह आणि कुंडली जुळवणी

विवाह ही मानवी आयुष्यातील सर्वात महत्त्वाच्या सामाजिक संस्थांपैकी एक मानली जाते. दोन व्यक्ती, दोन कुटुंबं आणि अनेकदा दोन वेगळ्या जीवनप्रवाहांचा संगम विवाहामधून घडतो. त्यामुळे विवाहाचा निर्णय घेताना स्वभाव, मूल्यं, शिक्षण, विचार, जीवनाविषयीचा दृष्टिकोन, आर्थिक जबाबदारी आणि परस्पर सन्मान यांसारख्या गोष्टींचा विचार होणं अपेक्षित असतं. परंतु भारतीय समाजात अनेक ठिकाणी आजही विवाहाचा निर्णय घेण्यापूर्वी सर्वात महत्त्व दिलं जातं ते कुंडली जुळवणीला.

कुंडली जुळवणीची संकल्पना अशी आहे की दोन व्यक्तींच्या जन्मवेळेच्या आधारे त्यांचं वैवाहिक आयुष्य किती यशस्वी होईल याचा अंदाज लावता येतो. गुण जुळतात की नाहीत, ग्रहांची स्थिती अनुकूल आहे की नाही, कोणता दोष आहे का, याच्या आधारे नात्याचा निर्णय घेतला जातो. अनेक वेळा दोन व्यक्ती एकमेकांसाठी योग्य असतानाही कुंडली जुळत नाही म्हणून विवाह नाकारला जातो. काही वेळा मात्र स्वभाव, विचार आणि जीवनशैली पूर्णपणे विसंगत असतानाही कुंडली जुळते म्हणून विवाह मान्य केला जातो. इथे एक मूलभूत प्रश्न निर्माण होतो. दोन व्यक्तींच्या नात्याचं यश ग्रह ठरवतात की त्या दोन व्यक्तींचं वर्तन?

जर विवाह फक्त कुंडलीवर अवलंबून असता, तर कुंडली जुळलेले सर्व विवाह यशस्वी झाले असते आणि कुंडली न जुळलेले सर्व विवाह अपयशी ठरले असते. पण वास्तव तसं नाही. समाजात असंख्य उदाहरणं आहेत जिथे कुंडली जुळवून झालेली लग्नं तुटली आहेत,

आणि कुंडलीकडे अजिबात लक्ष न देता झालेली नातेसंबंध अत्यंत यशस्वी ठरली आहेत. यावरून स्पष्ट होतं की वैवाहिक जीवनाचं यश ग्रहांच्या स्थितीपेक्षा मानवी संबंधांवर अधिक अवलंबून असतं.

विवाह हा प्रत्यक्षात दोन माणसांमधील संवादाचा विषय आहे. एकमेकांना समजून घेण्याची क्षमता, मतभेद हाताळण्याची पद्धत, जबाबदाऱ्या वाटून घेण्याची तयारी, भावनिक परिपक्वता आणि परस्पर आदर या गोष्टी नातं टिकवतात. या गुणांचा जन्माच्या क्षणी आकाशात असलेल्या ग्रहांशी संबंध असल्याचा कोणताही ठोस वैज्ञानिक पुरावा उपलब्ध नाही.

कुंडली जुळवणीचा आणखी एक सामाजिक परिणामही दिसून येतो. अनेक वेळा एखाद्या व्यक्तीला नकार दिला जातो तो तिच्या व्यक्तिमत्त्वामुळे नाही, तर तिच्या कुंडलीतील कथित दोषांमुळे. विशेषतः मुलींना याचा अधिक फटका बसतो. काहींना मंगळ दोष, काहींना ग्रहयोग किंवा इतर कारणांमुळे विवाहासाठी अयोग्य ठरवलं जातं. परिणामी व्यक्तीच्या स्वभावापेक्षा तिच्या जन्मवेळेला अधिक महत्त्व दिलं जातं.

मानसशास्त्रीय दृष्टिकोनातून पाहिलं तर कुंडली जुळल्याचं सांगितलं गेलं की लोक नात्याकडे अधिक सकारात्मकतेने पाहतात. त्यांना आधीपासूनच विश्वास असतो की नातं चांगलं चालेल. हा विश्वास काही वेळा नातं टिकवण्यासाठी मदत करू शकतो. पण त्याचं कारण ग्रह नसतात; ते मानवी मनाचं कार्य असतं. त्याचप्रमाणे कुंडली न जुळल्याचं सांगितलं गेलं, तर काही लोक आधीपासूनच नात्याकडे संशयाने पाहू लागतात. यामुळे अनावश्यक तणाव निर्माण होऊ शकतो.

विज्ञान विवाहाकडे वेगळ्या पद्धतीने पाहतं. दोन व्यक्तींच्या नात्याचं मूल्यांकन त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वावर, वर्तनावर, संवादक्षमतेवर आणि जीवनातील उद्दिष्टांवर आधारित केलं जातं. कारण नातं यशस्वी होण्यामागे हे घटक प्रत्यक्ष भूमिका बजावतात. जन्मवेळेच्या ग्रहस्थितीचा परिणाम असल्याचं वैज्ञानिकदृष्ट्या सिद्ध झालेलं नाही.

याचा अर्थ असा नाही की प्रत्येक व्यक्तीने आपल्या सांस्कृतिक परंपरा सोडून द्याव्यात. प्रश्न परंपरेचा नाही. प्रश्न निर्णयाचा आहे. जर कुंडली जुळवणी ही केवळ सांस्कृतिक औपचारिकता असेल, तर ती एक गोष्ट आहे. पण जर ती दोन व्यक्तींच्या संपूर्ण आयुष्याचा निर्णय घेणारी अंतिम कसोटी बनत असेल, तर तिच्यावर प्रश्न विचारणं आवश्यक आहे.

कारण विवाह ग्रहांमध्ये घडत नाही. तो दोन माणसांमध्ये घडतो. कुंडली संवाद निर्माण करू शकत नाही. ती विश्वास निर्माण करू शकत नाही. ती आदर निर्माण करू शकत नाही. हे सर्व दोन व्यक्तींनाच निर्माण करावं लागतं. आणि म्हणूनच यशस्वी विवाहाचा पाया ग्रहांवर नसतो. तो समजुतीवर, समानतेवर आणि परस्पर सन्मानावर उभा असतो.

६.५ मंगळ दोष आणि भीती

भारतातील ज्योतिषविश्वात जर सर्वात जास्त भीती निर्माण करणारी संकल्पना कोणती असेल, तर ती म्हणजे मंगळ दोष. विवाहाच्या चर्चांमध्ये, कुंडली जुळवणीमध्ये आणि कौटुंबिक निर्णयांमध्ये हा शब्द इतक्या वेळा वापरला जातो की अनेक लोक त्याला निर्विवाद सत्य मानू लागतात. कित्येक विवाह मोडले गेले, कित्येक मुला-मुलींना नाकारण्यात आलं आणि कित्येक कुटुंबांनी अनावश्यक मानसिक तणाव सहन केला, कारण कोणाच्या तरी कुंडलीत मंगळ विशिष्ट ठिकाणी असल्याचं सांगितलं गेलं.

मंगळ दोषाच्या संकल्पनेनुसार जन्मकुंडलीतील काही विशिष्ट स्थानी मंगळ ग्रह असल्यास वैवाहिक आयुष्यात अडचणी येऊ शकतात, जोडीदाराला त्रास होऊ शकतो किंवा नातं अस्थिर होऊ शकतं. या भीतीमुळे अनेक वेळा विवाहापूर्वी विशेष पूजा, शांती, विधी किंवा इतर उपाय सुचवले जातात. काही वेळा तर व्यक्तीला दोषी असल्यासारखं वागवलं जातं, जणू तिच्या जन्माच्या क्षणी ग्रहांच्या स्थितीमुळे ती स्वतःच एखादी समस्या बनली आहे.

या संकल्पनेकडे शांतपणे पाहिलं तर काही महत्त्वाचे प्रश्न उभे राहतात.

मंगळ ग्रह पृथ्वीपासून लाखो किलोमीटर दूर आहे. तो एक खगोलीय वस्तू आहे. त्याचं स्वतःचं गुरुत्वाकर्षण, वातावरण आणि भौगोलिक रचना आहे. आधुनिक विज्ञानाने त्याचा सखोल अभ्यास केला आहे. मानवाने त्याच्याकडे यानं पाठवली आहेत, त्याच्या पृष्ठभागाचे फोटो घेतले आहेत आणि भविष्यात तिथे मानवी मोहिमा पाठवण्याची तयारी सुरू आहे.

मग असा प्रश्न विचारणं स्वाभाविक आहे की एवढ्या दूर असलेल्या ग्रहाला पृथ्वीवरील दोन व्यक्तींच्या विवाहाची विशेष काळजी का असावी?

जर मंगळ ग्रह खरंच वैवाहिक जीवन नियंत्रित करत असेल, तर जगभरातील सर्व लोकांच्या आयुष्यावर त्याचा एकसमान परिणाम दिसायला हवा. पण वास्तवात तसं दिसत नाही. काही लोक ज्यांना मंगळ दोष असल्याचं सांगितलं जातं त्यांचं वैवाहिक जीवन अत्यंत सुखी असतं, तर काही लोक ज्यांच्या कुंडलीत असा कोणताही दोष नसतो त्यांना गंभीर वैवाहिक अडचणींचा सामना करावा लागतो.

यावरून स्पष्ट होतं की वैवाहिक यश किंवा अपयशाचं कारण ग्रहांपेक्षा मानवी वर्तनात शोधणं अधिक तर्कसंगत आहे.

नातं टिकवण्यासाठी संवादाची गरज असते. विश्वासाची गरज असते. भावनिक परिपक्वतेची गरज असते. आर्थिक जबाबदारी, परस्पर आदर आणि समजूतदारपणा आवश्यक असतो. या सर्व गोष्टी प्रत्यक्ष आयुष्यात परिणाम करतात. पण मंगळ ग्रहाच्या स्थितीचा या गोष्टींवर नेमका कसा परिणाम होतो, याचा वैज्ञानिक पुरावा उपलब्ध नाही.

मंगळ दोषाच्या संकल्पनेचा सर्वात मोठा परिणाम सामाजिक पातळीवर दिसतो. विशेषतः अनेक मुलींना या कारणामुळे नकार दिला जातो. काही वेळा त्यांच्यावर अतिरिक्त धार्मिक विधी करण्याचा दबाव आणला जातो. काहींना स्वतःमध्येच काही दोष आहे असं वाटू लागतं. अशा प्रकारे एका ज्योतिषीय संकल्पनेचा परिणाम व्यक्तीच्या आत्मविश्वासावर आणि सामाजिक आयुष्यावर होऊ शकतो.

भीती ही या संपूर्ण व्यवस्थेचं मुख्य इंधन असते. लोकांना सांगितलं जातं की विशिष्ट विधी केल्याशिवाय संकट टळणार नाही. मग त्या भीतीवर उपाय म्हणून विविध पूजा, शांती किंवा विशेष कार्यक्रम सुचवले जातात. परिणामी भीतीचं रूपांतर व्यवहारामध्ये होतं. ज्योतिषाचा हा भाग केवळ श्रद्धेचा विषय राहत नाही; तो भीतीच्या व्यवस्थापनाचा व्यवसाय बनतो.

मानसशास्त्रीय दृष्टिकोनातून पाहिलं तर एखाद्या व्यक्तीला सतत सांगितलं गेलं की तिच्या आयुष्यात समस्या येणार आहेत, तर ती त्या समस्यांकडे अधिक संवेदनशील बनते. एखादी छोटी अडचण आली तरी ती त्याला मंगळ दोषाशी जोडू शकते. याला self-fulfilling prophecy असं म्हणतात. म्हणजे एखाद्या विश्वासामुळे व्यक्तीचं वर्तन बदलतं आणि तो विश्वास खरा असल्यासारखा वाटू लागतो.

विज्ञानाचा दृष्टिकोन मात्र वेगळा आहे. विज्ञान एखाद्या दाव्याला स्वीकारण्यापूर्वी पुरावे मागतं. जर मंगळ दोषामुळे वैवाहिक जीवनावर परिणाम होत असेल, तर तो परिणाम सातत्याने, मोजता येईल अशा स्वरूपात आणि सर्वत्र दिसायला हवा. आजपर्यंत अशा प्रकारचा विश्वासार्ह वैज्ञानिक पुरावा उपलब्ध झालेला नाही.

याचा अर्थ असा नाही की मंगळ ग्रह महत्त्वाचा नाही. खगोलशास्त्राच्या दृष्टीने तो अत्यंत महत्त्वाचा ग्रह आहे. पण खगोलशास्त्र आणि ज्योतिषशास्त्र या दोन वेगळ्या गोष्टी आहेत. एक ग्रहांचा अभ्यास पुराव्यांच्या आधारे करतं, तर दुसरं ग्रहांना मानवी आयुष्याशी जोडण्याचा प्रयत्न करतं.

म्हणूनच मंगळ दोषाकडे पाहताना भीतीपेक्षा प्रश्न विचारणं आवश्यक आहे. कारण विवाह यशस्वी होतो तो ग्रहांमुळे नाही, तर दोन व्यक्तींच्या प्रयत्नांमुळे. मंगळ ग्रह आकाशात फिरत असतो. पण नातं पृथ्वीवर जगावं लागतं. आणि पृथ्वीवरील नात्यांना टिकवण्यासाठी ग्रहांची नव्हे, तर समजुतीची गरज असते.

६.६ साडेसाती – ग्रहांची शिक्षा?

भारतीय ज्योतिषशास्त्रामध्ये साडेसाती ही संकल्पना अत्यंत प्रसिद्ध आहे. अनेक लोकांच्या मनात या शब्दाबद्दल विशेष भीती आढळते. एखाद्याच्या आयुष्यात अडचणी येऊ लागल्या, आर्थिक नुकसान झालं, नोकरीत समस्या निर्माण झाल्या किंवा वैयक्तिक आयुष्यात संकटं आली की अनेकदा पहिला निष्कर्ष काढला जातो — "साडेसाती चालू आहे." जणू जीवनातील प्रत्येक प्रतिकूल घटना एका ग्रहाच्या प्रभावामुळेच घडत आहे, अशी धारणा तयार केली जाते.

साडेसातीची कल्पना शनिग्रहाशी जोडलेली आहे. विशिष्ट कालावधीत शनी ग्रहाच्या भ्रमणामुळे व्यक्तीच्या आयुष्यात संकटं, अडथळे आणि दुःख निर्माण होतात, असा दावा केला जातो. त्यामुळे अनेक लोक या काळाला भीतीने सामोरं जातात. काहीजण मोठे निर्णय पुढे ढकलतात, काहीजण सतत मानसिक तणावाखाली राहतात आणि काहीजण विविध पूजा, शांती आणि उपाययोजनांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर वेळ आणि पैसा खर्च करतात.

पण या संकल्पनेकडे वस्तुनिष्ठपणे पाहिलं तर काही महत्त्वाचे प्रश्न निर्माण होतात. जगात एकाच वेळी कोट्यवधी लोकांवर साडेसाती

असल्याचं सांगितलं जातं. जर साडेसाती खरोखरच संकटांचा काळ असेल, तर त्या सर्व लोकांचं आयुष्य सारख्याच प्रकारे प्रभावित व्हायला हवं. पण वास्तव पूर्णपणे वेगळं चित्र दाखवतं. काही लोक या काळात मोठं यश मिळवतात, व्यवसाय वाढवतात, नोकरीत प्रगती करतात आणि आयुष्यातील महत्त्वाची उद्दिष्टं साध्य करतात. त्याच वेळी काही लोकांना अडचणींचा सामना करावा लागतो. जर कारण फक्त ग्रह असतं, तर परिणाम इतके वेगवेगळे का दिसतात?

याच ठिकाणी जीवनातील वास्तविक घटकांचा विचार करणं आवश्यक ठरतं. कोणत्याही व्यक्तीच्या आयुष्यात चढ-उतार येतात. आर्थिक परिस्थिती बदलते, आरोग्याच्या समस्या निर्माण होतात, नातेसंबंधांमध्ये तणाव येतो, व्यावसायिक आव्हानं समोर येतात. या घटना मानवी जीवनाचा नैसर्गिक भाग आहेत. त्या प्रत्येकाला वेगवेगळ्या प्रमाणात अनुभवाव्या लागतात. पण जेव्हा या घटनांना एका ग्रहाच्या प्रभावाशी जोडून पाहिलं जातं, तेव्हा वास्तविक कारणांचा शोध घेण्याची प्रक्रिया थांबते.

मानसशास्त्र या विषयावर एक महत्त्वाची गोष्ट सांगतं. जर एखाद्या व्यक्तीला सतत सांगितलं गेलं की तिच्यावर कठीण काळ चालू आहे, तर ती प्रत्येक नकारात्मक घटनेकडे अधिक लक्ष देऊ लागते. साधी अडचणही मोठी वाटू लागते. एखादं नुकसान झालं की ते साडेसातीमुळे झालं असं मानलं जातं. पण त्याच काळात घडलेल्या सकारात्मक घटनांकडे दुर्लक्ष केलं जातं. यामुळे व्यक्तीचा विश्वास अधिक दृढ होत जातो.

यालाच मानसशास्त्रात confirmation bias म्हणतात. म्हणजे आपण आपल्या आधीच्या विश्वासाला पुष्टी देणाऱ्या घटनांकडे जास्त लक्ष देतो आणि त्याला विरोध करणाऱ्या घटनांकडे दुर्लक्ष करतो. साडेसातीच्या बाबतीतही हेच घडताना दिसतं.

याशिवाय self-fulfilling prophecy ही संकल्पनाही इथे लागू पडते. एखाद्या व्यक्तीला आधीपासूनच वाटत असेल की तिच्यावर वाईट काळ चालू आहे, तर तिचा आत्मविश्वास कमी होऊ शकतो. ती निर्णय घेताना अधिक घाबरू शकते. काही संधी गमावू शकते. परिणामी तिच्या आयुष्यात प्रत्यक्ष अडचणी निर्माण होऊ शकतात. मग ती या अडचणींना साडेसातीचं फलित मानते. प्रत्यक्षात मात्र त्या भीतीमुळे बदललेल्या वर्तनाचा परिणाम असू शकतो.

विज्ञानाचा दृष्टिकोन या संकल्पनेपेक्षा वेगळा आहे. विज्ञान असं सांगतं की कोणत्याही दाव्याला स्वीकारण्यासाठी त्यामागे पडताळता येईल असा पुरावा आवश्यक असतो. जर साडेसातीमुळे विशिष्ट प्रकारच्या घटना घडत असतील, तर त्याचा परिणाम सातत्याने, मोजता येईल अशा स्वरूपात दिसायला हवा. आजपर्यंत अशा प्रकारचा विश्वासार्ह वैज्ञानिक पुरावा उपलब्ध झालेला नाही.

शनिग्रह हा खगोलशास्त्राच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचा ग्रह आहे. त्याच्या कड्या, त्याची रचना आणि त्याचं सौरमालेतील स्थान यांचा अभ्यास वैज्ञानिक करतात. पण खगोलशास्त्रातील शनिग्रह आणि ज्योतिषातील शनिग्रह या दोन वेगळ्या संकल्पना आहेत. एक पुराव्यावर आधारित आहे, तर दुसरी विश्वासावर.

याचा अर्थ असा नाही की जीवनातील अडचणींना दुर्लक्ष करावं. उलट त्यांची कारणं शोधणं अधिक महत्त्वाचं आहे. व्यवसायात नुकसान झालं असेल, तर आर्थिक कारणांचा विचार करणं आवश्यक आहे. आरोग्याच्या समस्या असतील, तर वैद्यकीय सल्ला आवश्यक आहे. नातेसंबंधांमध्ये तणाव असेल, तर संवादाची गरज असते. या वास्तविक कारणांवर काम केल्याने समस्या सोडवण्याची शक्यता निर्माण होते.

साडेसातीची भीती अनेकदा माणसाला कारणांपासून दूर घेऊन जाते. पण विचार त्याला कारणांपर्यंत पोहोचवतो. जीवनातील प्रत्येक संकट हे ग्रहांची शिक्षा नसते. अनेकदा ते परिस्थिती, निर्णय आणि वास्तव यांचं परिणाम असतं. आणि म्हणूनच अडचणींचा सामना करताना आकाशाकडे पाहण्यापेक्षा स्वतःच्या परिस्थितीकडे पाहणं अधिक उपयुक्त ठरतं. कारण ग्रह आपली परीक्षा घेत नाहीत. जीवन घेतं. आणि त्या परीक्षेत यश मिळतं ते भीतीमुळे नाही, तर विवेक, प्रयत्न आणि धैर्यामुळे.

६.७ रत्न, खडे आणि भाग्य

मानवी इतिहासात भाग्य बदलण्याची इच्छा कधीच संपलेली नाही. प्रत्येकाला आपल्या आयुष्यात यश, संपत्ती, आरोग्य आणि सुख हवं असतं. या इच्छेचा फायदा घेऊन अनेक संकल्पना निर्माण झाल्या. त्यापैकी एक लोकप्रिय संकल्पना म्हणजे रत्न, खडे आणि भाग्य बदलणाऱ्या वस्तू. नीलम, पुखराज, माणिक, मोती, प्रवाळ, पाचू यांसारखी रत्नं केवळ सौंदर्यासाठी नव्हे, तर आयुष्य बदलण्यासाठी वापरली जाऊ लागली.

आजही अनेक लोकांना सांगितलं जातं की त्यांच्या ग्रहांची स्थिती योग्य नाही. त्यासाठी विशिष्ट रत्न धारण केलं पाहिजे. एखादा खडा घातला तर व्यवसाय वाढेल, आर्थिक अडचणी दूर होतील, विवाहातील समस्या कमी होतील किंवा आरोग्य सुधारेल असे दावे केले जातात. काही वेळा या रत्नांसाठी हजारो नव्हे तर लाखो रुपये खर्च केले जातात. कारण लोकांना विश्वास दिला जातो की त्यांच्या यशाचं गुपित त्यांच्या मेहनतीत नसून त्यांच्या बोटातील अंगठीत आहे.

पण या संकल्पनेकडे तार्किक नजरेने पाहिलं तर अनेक प्रश्न उभे राहतात. जर एखाद्या खड्यामध्ये खरंच आयुष्य बदलण्याची शक्ती असेल, तर जगातील सर्वात यशस्वी लोकांनी सर्वप्रथम त्याचाच आधार घेतला असता. जगातील मोठ्या कंपन्या संशोधन, शिक्षण, तंत्रज्ञान आणि कुशल मनुष्यबळावर अब्जावधी रुपये खर्च का करतात? त्या रत्नांच्या आधारे यश का मिळवत नाहीत? जर नीलम किंवा पुखराज यशाची हमी देत असतील, तर गरिबी, बेरोजगारी आणि अपयश यांसारख्या समस्या खूप आधी संपल्या असत्या.

वास्तविक पाहता रत्न ही नैसर्गिक खनिजं आहेत. त्यांची रचना, रंग, कठोरता आणि सौंदर्य यासाठी त्यांना महत्त्व आहे. भूगर्भशास्त्र आणि रसायनशास्त्र या शाखा त्यांचा वैज्ञानिक अभ्यास करतात. पण एखाद्या रत्नामुळे व्यक्तीच्या नशिबात बदल होतो, याचा कोणताही विश्वासार्ह वैज्ञानिक पुरावा उपलब्ध नाही.

याचा अर्थ असा नाही की रत्न निरुपयोगी आहेत. सौंदर्यदृष्ट्या, सांस्कृतिकदृष्ट्या किंवा ऐतिहासिकदृष्ट्या त्यांना महत्त्व असू शकतं. अनेक लोक दागिने म्हणून किंवा परंपरेचा भाग म्हणून ती वापरतात.

समस्या तेव्हा निर्माण होते जेव्हा रत्नांना अलौकिक शक्ती दिली जाते आणि माणूस स्वतःच्या प्रयत्नांपेक्षा त्यांच्यावर जास्त विश्वास ठेवू लागतो.

मानसशास्त्राच्या दृष्टीने पाहिलं तर रत्न घातल्यानंतर काही लोकांना आत्मविश्वास वाढल्यासारखा वाटतो. त्यांना असं वाटतं की आता त्यांचं भाग्य बदलणार आहे. परिणामी ते अधिक सकारात्मक विचार करू लागतात, अधिक धाडसी निर्णय घेतात आणि अधिक प्रयत्न करतात. या बदलांमुळे काही वेळा त्यांच्या आयुष्यात सुधारणा दिसू शकते. पण या सुधारण्याचं कारण खडा नसतो; कारण असतो त्यांचा बदललेला दृष्टिकोन.

हीच गोष्ट placebo effect शी संबंधित आहे. व्यक्तीला एखाद्या गोष्टीवर विश्वास असतो आणि त्या विश्वासामुळे तिच्या वर्तनात बदल होतो. पण याचा अर्थ त्या वस्तूमध्ये प्रत्यक्ष अलौकिक शक्ती आहे असा होत नाही.

रत्नांच्या व्यवसायामध्ये आणखी एक गोष्ट दिसून येते. बहुतेक वेळा समस्या आधी सांगितली जाते आणि नंतर तिचा उपाय म्हणून खडा विकला जातो. ग्रह रागावले आहेत, भविष्य अडचणीचं आहे, व्यवसायात नुकसान होईल किंवा आरोग्य धोक्यात आहे असं सांगितलं जातं. त्यानंतर विशिष्ट रत्न धारण करण्याचा सल्ला दिला जातो. या प्रक्रियेत भीती आणि आशा यांचा वापर केला जातो. भीती निर्माण केली जाते आणि आशेचं उत्पादन विकलं जातं.

खरं पाहता मानवी आयुष्य बदलतं ते शिक्षणामुळे, कौशल्यामुळे, योग्य निर्णयांमुळे आणि सातत्यपूर्ण प्रयत्नांमुळे. एखादा विद्यार्थी परीक्षेत

यशस्वी होतो कारण त्याने अभ्यास केला असतो. एखादा उद्योजक यशस्वी होतो कारण त्याने योग्य नियोजन केलं असतं. एखादा खेळाडू विजेता होतो कारण त्याने वर्षानुवर्षं सराव केला असतो. या यशामागे अंगठीतला खडा नसतो.

इतिहासातील महान व्यक्तींनी जग बदललं कारण त्यांनी विचार केला, संघर्ष केला आणि कृती केली. त्यांचं यश कोणत्या रत्नामुळे मिळालं याची नोंद इतिहासात आढळत नाही. पण त्यांच्या मेहनतीची, धैर्याची आणि जिद्दीची नोंद नक्की आढळते.

म्हणूनच रत्नांकडे पाहताना एक गोष्ट लक्षात ठेवणं आवश्यक आहे. एखादा खडा सुंदर असू शकतो. तो मौल्यवान असू शकतो. तो सांस्कृतिकदृष्ट्या महत्त्वाचा असू शकतो. पण तो तुमच्या भविष्याचा मालक नाही. भाग्य खड्यांमध्ये नसतं. भाग्य घडतं निर्णयांमधून. यश अंगठीत नसतं. ते कृतीत असतं. आणि म्हणूनच आयुष्य बदलायचं असेल, तर बोटात रत्न घालण्यापेक्षा मनात विवेक आणि हातात काम असणं अधिक आवश्यक आहे.

६.८ भविष्य का विकलं जातं?

मानवी इतिहासात जर एखादी गोष्ट कायम विकली गेली असेल, तर ती म्हणजे भविष्य. काळ बदलला, साम्राज्यं बदलली, धर्म बदलले, तंत्रज्ञान बदललं; पण भविष्य जाणून घेण्याची मानवी इच्छा बदलली नाही. कारण भविष्य ही अशी गोष्ट आहे जी कोणालाही दिसत नाही. उद्या काय होईल, कोणाला माहित नसतं. आणि जे दिसत नाही, ते विकणं नेहमी सोपं असतं.

माणूस अनिश्चिततेला घाबरतो. त्याला खात्री हवी असते. त्याला असं वाटतं की उद्याचं उत्तर आज मिळालं, तर तो अधिक सुरक्षित होईल. याच मानसिक गरजेतून भविष्य सांगणाऱ्या विविध व्यवस्था निर्माण झाल्या. कुणी ग्रहांच्या आधारावर भविष्य सांगू लागलं, कुणी हस्तरेषांच्या, कुणी अंकांच्या, तर कुणी विविध धार्मिक विधींच्या माध्यमातून. पद्धती वेगवेगळ्या होत्या, पण केंद्रबिंदू एकच होता — माणसाची अनिश्चिततेची भीती.

जेव्हा एखादी व्यक्ती आयुष्यातील महत्त्वाच्या टप्प्यावर उभी असते, तेव्हा ती अधिक असुरक्षित होते. नोकरी मिळेल का, व्यवसाय चालेल का, लग्न होईल का, मुलांचं भविष्य कसं असेल, आजारातून बरे होऊ का, असे अनेक प्रश्न तिच्या मनात असतात. या प्रश्नांची निश्चित उत्तरं कोणाकडेच नसतात. पण अनेक व्यवस्था अशी उत्तरं असल्याचा दावा करतात. आणि याच ठिकाणी भविष्याचा बाजार सुरू होतो.

या बाजाराचं वैशिष्ट्य म्हणजे इथे वस्तू विकल्या जात नाहीत. इथे आशा विकली जाते. इथे भीती विकली जाते. आणि सर्वात जास्त विकली जाते अनिश्चिततेपासून मुक्तीची भावना. समजा एखाद्या व्यक्तीला सांगितलं की पुढचा काळ कठीण आहे. ती व्यक्ती लगेच चिंतेत पडू शकते. त्यानंतर तिला विविध उपाय सांगितले जातात. ग्रहशांती, पूजा, रत्न, विशेष विधी किंवा इतर मार्ग. अशा प्रकारे भविष्याची भीती निर्माण केली जाते आणि त्यावर उपाय विकला जातो. ही प्रक्रिया केवळ ज्योतिषापुरती मर्यादित नाही. मानवी इतिहासात अनेक क्षेत्रांमध्ये याच तत्त्वाचा वापर करण्यात आला आहे.

गंमत म्हणजे भविष्य सांगणाऱ्या बहुतांश दाव्यांचं मूल्यांकन करणं कठीण असतं. कारण भविष्य अद्याप घडलं नसतं. त्यामुळे त्याबद्दल कोणतीही गोष्ट सांगणं सोपं असतं. एखादा अंदाज खरा ठरला तर त्याचा मोठा प्रचार होतो. चुकीचे ठरलेले असंख्य अंदाज मात्र विसरले जातात. यामुळे लोकांच्या मनात भविष्यकथन अचूक असल्याची भावना निर्माण होते.

मानसशास्त्राच्या दृष्टीने पाहिलं तर माणूस स्वतःच्या विश्वासाला पुष्टी देणाऱ्या गोष्टी अधिक लक्षात ठेवतो. एखाद्या ज्योतिषाने सांगितलेली एक गोष्ट खरी ठरली, तर ती वर्षानुवर्षं लक्षात राहते. पण त्याच व्यक्तीने केलेले अनेक चुकीचे अंदाज दुर्लक्षित केले जातात. या प्रक्रियेमुळे भविष्यकथनावरील विश्वास अधिक मजबूत होतो.

विज्ञानाचा दृष्टिकोन यापेक्षा पूर्णपणे वेगळा आहे. विज्ञान भविष्याचा अंदाज लावतं, पण तो पुरावे, निरीक्षणं आणि गणिती मॉडेल्सच्या आधारावर लावतं. हवामानाचा अंदाज असो, रोगांचा प्रसार असो किंवा खगोलशास्त्रीय घटना असोत, विज्ञान त्यामागील कारणं स्पष्ट करतं आणि अंदाज चुकल्यास त्याची कारणंही तपासतं. विज्ञानामध्ये कोणताही दावा तपासता आला पाहिजे. तो पुन्हा पुन्हा पडताळता आला पाहिजे.

ज्योतिष आणि भविष्यकथनाच्या अनेक पद्धतींमध्ये मात्र विश्वासाला अधिक महत्त्व दिलं जातं. तिथे पुरावा दुय्यम ठरतो. त्यामुळे विज्ञान आणि ज्योतिष यांच्यातील सर्वात मोठा फरक भविष्यामध्ये नाही; तो पद्धतीमध्ये आहे. एक पुराव्यावर उभं आहे, तर दुसरं विश्वासावर.

याचा अर्थ असा नाही की माणसाने भविष्याबद्दल विचार करू नये. उलट भविष्याची योजना करणं आवश्यक आहे. पण योजना आणि भविष्यकथन यामध्ये मोठा फरक आहे. योजना वास्तवावर आधारित असते. भविष्यकथन अनेकदा अनुमानांवर आधारित असतं. एखादा विद्यार्थी अभ्यास करतो, कौशल्य विकसित करतो आणि करिअरची तयारी करतो, तेव्हा तो भविष्य घडवत असतो. पण जर तो फक्त भविष्य जाणून घेण्याच्या प्रयत्नात राहिला, तर त्याच्या हातातून वर्तमान निसटू शकतं.

इतिहासातील मोठ्या व्यक्तींचा विचार केला तर एक गोष्ट स्पष्ट दिसते. त्यांनी भविष्य शोधण्यात आयुष्य घालवलं नाही. त्यांनी भविष्य घडवण्यात आयुष्य घालवलं. त्यांनी परिस्थिती बदलण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी संघर्ष केला. त्यांनी कृती केली. आणि म्हणूनच ते इतिहासात लक्षात राहिले.

माणसाचं भविष्य आधीपासून लिहिलेलं नसतं. ते दररोज लिहिलं जात असतं. प्रत्येक निर्णयातून. प्रत्येक कृतीतून. प्रत्येक प्रयत्नातून. म्हणूनच भविष्य जाणून घेण्यापेक्षा भविष्य घडवण्यावर विश्वास ठेवणं अधिक महत्त्वाचं आहे. कारण उद्याचा दिवस ग्रह ठरवत नाहीत, रत्न ठरवत नाहीत आणि भविष्यकथनही ठरवत नाही. तो घडवतो माणूस स्वतः.

भाग ६ समाप्ती

ज्योतिष आणि भविष्यकथनाच्या विविध संकल्पना शतकानुशतकं मानवी समाजाचा भाग राहिल्या आहेत. राशिभविष्य, जन्मकुंडली, कुंडली जुळवणी, मंगळ दोष, साडेसाती, रत्न आणि ग्रहशांती यांसारख्या अनेक कल्पनांनी लोकांच्या विचारविश्वावर प्रभाव टाकला. या संकल्पनांचं आकर्षण त्यांच्या अचूकतेमध्ये नसून, त्या माणसाला अनिश्चिततेतून तात्पुरता दिलासा देतात यामध्ये आहे.

परंतु जेव्हा या कल्पना वास्तवापेक्षा मोठ्या ठरतात, तेव्हा समस्या निर्माण होते. माणूस स्वतःच्या निर्णयक्षमतेपेक्षा ग्रहांवर विश्वास ठेवू लागतो. प्रयत्नांपेक्षा भविष्यकथनाला महत्त्व देऊ लागतो. आणि वर्तमानात कृती करण्याऐवजी भविष्य शोधण्यात वेळ घालवू लागतो.

विज्ञानाचा मार्ग वेगळा आहे. तो सांगतो की भविष्य निश्चित नसतं. ते सतत बदलत असतं. प्रत्येक निर्णय नवीन शक्यता निर्माण करतो. प्रत्येक प्रयत्न नवीन दिशा देतो. त्यामुळे माणसाचं आयुष्य जन्मकुंडलीत बंदिस्त नसतं; ते त्याच्या कृतींमध्ये विस्तारत असतं.

या भागाचा निष्कर्ष साधा आहे. राशी तुमचं आयुष्य लिहित नाही. कुंडली तुमचं यश ठरवत नाही. ग्रह तुमचे निर्णय घेत नाहीत.तुमचं भविष्य घडवतं तुमचं शिक्षण, तुमची मेहनत, तुमचे निर्णय आणि तुमची जिद्द. म्हणूनच इतिहासात मोठे झालेले लोक भविष्य पाहणारे नव्हते. ते भविष्य घडवणारे होते.

"ज्यांनी इतिहास बदलला, त्यांनी कुंडली पाहिली नाही; त्यांनी परिस्थिती बदलली."

भाग ७
विज्ञान विरुद्ध अंधश्रद्धा

७.१ विज्ञान म्हणजे काय?

"विज्ञान" हा शब्द ऐकला की अनेकांच्या डोळ्यांसमोर प्रयोगशाळा, संगणक, रॉकेट, उपग्रह किंवा मोठमोठी संशोधन केंद्रं उभी राहतात. विज्ञान म्हणजे काहीतरी अत्यंत गुंतागुंतीचं, फक्त शास्त्रज्ञांना समजणारं आणि सामान्य माणसाच्या आयुष्यापासून दूर असलेलं क्षेत्र आहे, अशी समजूत अनेकांच्या मनात आढळते. परंतु विज्ञानाचं खरं स्वरूप यापेक्षा खूप वेगळं आहे.

विज्ञान म्हणजे वस्तूंचा संग्रह नाही तर विज्ञान म्हणजे विचार करण्याची पद्धत आहे. एखादी गोष्ट ऐकली म्हणून ती खरी मानू नये, एखाद्या व्यक्तीने सांगितली म्हणून ती अंतिम सत्य समजू नये, परंपरा जुनी आहे म्हणून ती योग्यच असेल असं गृहीत धरू नये — हा विज्ञानाचा मूलभूत दृष्टिकोन आहे. विज्ञान माणसाला प्रत्येक दाव्यापुढे थांबून विचारायला शिकवतं. "हे खरं आहे का?", "याचा पुरावा काय आहे?", "हे पुन्हा तपासता येईल का?" आणि "यामागचं कारण काय आहे?" हे प्रश्न विचारण्याची सवय म्हणजे वैज्ञानिक दृष्टिकोन.

मानवी सभ्यतेची सर्वात मोठी प्रगती ही याच प्रश्नांमधून घडली आहे. एकेकाळी वीज ही देवाचा कोप मानली जात होती. रोगांना दैवी शिक्षा समजलं जात होतं. ग्रहणाला अपशकुन मानलं जात होतं. पण काही लोकांनी प्रश्न विचारले. त्यांनी निरीक्षण केलं. त्यांनी प्रयोग केले. आणि हळूहळू अंधारातून ज्ञानाचा प्रकाश निर्माण झाला. विज्ञानाचा जन्म याच प्रक्रियेतून झाला. विज्ञानाची सर्वात मोठी ताकद त्याच्या उत्तरांमध्ये नसते; ती त्याच्या प्रामाणिकपणामध्ये असते. विज्ञानाला एखाद्या प्रश्नाचं उत्तर माहित नसेल, तर ते "मला माहित नाही" असं म्हणण्याची तयारी

ठेवतं. त्यानंतर ते उत्तर शोधण्यासाठी प्रयत्न करतं. अंधश्रद्धा मात्र अनेकदा पुरावा नसतानाही तयार उत्तरं देते. म्हणूनच विज्ञान आणि अंधश्रद्धा यांच्यातील संघर्ष हा माहितीचा संघर्ष नसून पद्धतीचा संघर्ष आहे.

आज आपण मोबाईल वापरतो, इंटरनेट वापरतो, विमानाने प्रवास करतो, आधुनिक औषधांनी उपचार घेतो आणि जगभरातील लोकांशी काही सेकंदांत संवाद साधतो. या प्रत्येक गोष्टीमागे विज्ञान आहे. विज्ञानाने मानवाला फक्त सुविधा दिल्या नाहीत; त्याने मानवाला विचार करण्याची नवीन पद्धत दिली. ही पद्धत कोणत्याही धर्माच्या, जातीच्या किंवा देशाच्या विरोधात नाही. ती अज्ञानाच्या विरोधात आहे.

अंधश्रद्धा माणसाला तयार उत्तरं देते. विज्ञान माणसाला प्रश्न विचारायला शिकवतं.

अंधश्रद्धा विश्वास मागते. विज्ञान पुरावा मागतं.

अंधश्रद्धा भीती निर्माण करते. विज्ञान कारण शोधतं.

म्हणून विज्ञान हे केवळ प्रयोगशाळेतील उपकरण नाही. ते मुक्त विचाराचा मार्ग आहे. आणि ज्या समाजात प्रश्न विचारणारे लोक वाढतात, त्या समाजात अंधश्रद्धेची पकड आपोआप कमकुवत होऊ लागते. कारण अंधाराला हरवण्यासाठी अंधाराशी लढावं लागत नाही. एक छोटासा दिवा पुरेसा असतो. आणि विज्ञान म्हणजे तोच दिवा.

७.२ श्रद्धा आणि अंधश्रद्धा

अंधश्रद्धेविरुद्ध बोललं की अनेक लोकांना असं वाटतं की हा श्रद्धेवर हल्ला आहे. पण वास्तवात श्रद्धा आणि अंधश्रद्धा या दोन पूर्णपणे वेगळ्या गोष्टी आहेत. या दोन्ही संकल्पना एकत्र मिसळल्या गेल्यामुळेच समाजात मोठा गोंधळ निर्माण झाला आहे. श्रद्धा ही मानवी भावविश्वाचा एक नैसर्गिक भाग आहे, तर अंधश्रद्धा ही विचारशक्तीचा त्याग करून भीती, गैरसमज आणि अविवेकी विश्वास स्वीकारण्याची प्रक्रिया आहे.
श्रद्धा माणसाला मानसिक आधार देऊ शकते. संकटाच्या काळात धीर देऊ शकते. एखाद्या मूल्याशी, तत्त्वाशी किंवा मानवतावादी विचाराशी जोडून ठेवू शकते. श्रद्धेचा पाया विश्वासामध्ये असतो, पण ती प्रश्न विचारण्याला बंदी घालत नाही. उलट खरी श्रद्धा स्वतःला तपासून घेण्याची ताकद ठेवते. ती विवेकाला शत्रू मानत नाही. त्यामुळे श्रद्धा आणि विचार एकत्र अस्तित्वात राहू शकतात.
अंधश्रद्धेचं स्वरूप मात्र वेगळं असतं. अंधश्रद्धा प्रश्नांना घाबरते. ती पुरावे मागणाऱ्याला विरोधक समजते. ती भीतीवर जगते आणि अनेकदा माणसाच्या असुरक्षिततेचा फायदा घेते. एखादी गोष्ट का करायची याचं कारण विचारलं की "असं पूर्वीपासून चालत आलं आहे" किंवा "प्रश्न विचारू नकोस" अशी उत्तरं दिली जातात. याच क्षणी श्रद्धेचं रूपांतर अंधश्रद्धेमध्ये होऊ लागतं.
समाजातील अनेक परंपरांचा विचार केला तर हा फरक स्पष्टपणे दिसतो. एखाद्या मूल्यावर विश्वास ठेवणं ही श्रद्धा असू शकते. पण त्या मूल्याच्या नावाखाली भीती निर्माण करून लोकांना नियंत्रित करणं ही अंधश्रद्धा असते. एखाद्या व्यक्तीला मानसिक आधार मिळणं ही एक

गोष्ट आहे, पण त्याच व्यक्तीला सांगणं की विशिष्ट विधी केला नाही तर संकट येईल, पाप लागेल किंवा जीवन उद्ध्वस्त होईल, ही पूर्णपणे वेगळी गोष्ट आहे. इतिहासात अनेक सुधारकांनी श्रद्धेचा विरोध केला नाही; त्यांनी अंधश्रद्धेचा विरोध केला. तथागत बुद्धांनी विचार करण्यावर भर दिला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी विवेक आणि शिक्षणाला महत्त्व दिलं. डॉ. नरेंद्र दाभोलकरांनी लोकांना देव सोडायला सांगितलं नाही; त्यांनी प्रश्न विचारायला शिकवलं. कारण समस्या श्रद्धेमध्ये नसते. समस्या तेव्हा निर्माण होते जेव्हा श्रद्धा विचारशक्तीला कैद करते.

विज्ञान आणि श्रद्धा यांच्यात संघर्ष असणं आवश्यक नाही. विज्ञान जग कसं कार्य करतं हे समजून घेण्याचा प्रयत्न करतं. श्रद्धा अनेकांसाठी नैतिक किंवा भावनिक आधार असू शकते. पण अंधश्रद्धा मात्र या दोन्हींच्या मध्ये अडथळा बनते. कारण ती सत्य शोधण्याऐवजी तयार उत्तरांवर आग्रह धरते.

म्हणूनच कोणतीही गोष्ट स्वीकारताना एक साधा प्रश्न विचारणं आवश्यक आहे. हा विश्वास मला अधिक स्वतंत्र बनवतो का, की अधिक घाबरवतो? तो मला विचार करायला प्रवृत्त करतो का, की प्रश्न विचारण्यापासून रोखतो? जर एखादी गोष्ट मानवता, विवेक आणि आत्मविश्वास वाढवत असेल, तर ती श्रद्धेच्या जवळ आहे. पण जर ती भीती, गुलामी आणि अज्ञान वाढवत असेल, तर ती अंधश्रद्धेकडे झुकत आहे.

खरी श्रद्धा माणसाला उभं करते. अंधश्रद्धा माणसाला गुडघ्यावर आणते. खरी श्रद्धा प्रकाशाकडे घेऊन जाते. अंधश्रद्धा अंधार टिकवून ठेवते. आणि म्हणूनच या दोघांमधला फरक समजून घेणं हे वैज्ञानिक दृष्टिकोनाकडे जाण्याचं पहिलं पाऊल आहे.

७.३ देवपाणी विरुद्ध लस

मानवी इतिहासात रोगांनी जितका विध्वंस केला आहे, तितका कदाचित युद्धांनीही केलेला नाही. देवी, पोलिओ, कॉलरा, प्लेग, क्षयरोग आणि इतर अनेक साथीच्या रोगांनी लाखो नव्हे तर कोट्यवधी लोकांचे प्राण घेतले. त्या काळात लोक घाबरलेले होते. त्यांना रोगाचं कारण माहित नव्हतं. जंतू, विषाणू, संक्रमण आणि रोगप्रतिकारशक्ती यांसारख्या संकल्पना अजून विकसित झालेल्या नव्हत्या. त्यामुळे लोकांनी रोगांचा संबंध दैवी शक्तींशी जोडला. कुठे देव रागावला आहे असं मानलं गेलं, कुठे देवीचा कोप समजला गेला, तर कुठे विविध धार्मिक विधी, नवस, यज्ञ आणि प्रार्थनांच्या माध्यमातून रोग दूर करण्याचे प्रयत्न झाले.

या प्रयत्नांमागे लोकांची असहाय्यता होती. त्यांच्याकडे पर्याय नव्हता. पण आज परिस्थिती वेगळी आहे. आज आपल्याला माहिती आहे की अनेक रोग जंतू आणि विषाणूंमुळे होतात. त्यांचा प्रसार कसा होतो, ते शरीरावर कसा परिणाम करतात आणि त्यांच्यापासून संरक्षण कसं मिळवता येतं, याचा सखोल अभ्यास विज्ञानाने केला आहे. याच अभ्यासातून लसींचा जन्म झाला.

लसीकरण हा मानवी इतिहासातील सर्वात मोठ्या सार्वजनिक आरोग्य क्रांतींपैकी एक मानला जातो. देवीसारखा रोग, ज्याने शतकानुशतकं लाखो लोकांचे प्राण घेतले, तो लसीकरणामुळे पृथ्वीवरून जवळजवळ पूर्णपणे नष्ट झाला. पोलिओसारखा रोग, ज्यामुळे हजारो मुलं कायमची अपंग होत होती, तो अनेक देशांत नियंत्रणात आला. या यशामागे मंत्र नव्हते, नवस नव्हते आणि चमत्कारही नव्हते. यामागे संशोधन, प्रयोग, निरीक्षण आणि वैज्ञानिक मेहनत होती.

याचा अर्थ असा नाही की प्रार्थना करणारे किंवा श्रद्धा बाळगणारे लोक चुकीचे आहेत. अनेकांसाठी श्रद्धा मानसिक आधार असू शकते. आजाराच्या काळात ती धीर देऊ शकते. पण धीर आणि उपचार या दोन वेगळ्या गोष्टी आहेत. मानसिक आधार महत्त्वाचा असतो, पण तो औषधांचा पर्याय नसतो. एखाद्या व्यक्तीला ताप आला असेल, तर तिला औषधांची गरज असते. संसर्ग झाला असेल, तर उपचारांची गरज असते. श्रद्धा मनाला बळ देऊ शकते, पण ती जंतूंना थांबवत नाही.

कोविड-१९ महामारीच्या काळातही जगाने हे स्पष्टपणे पाहिलं. अनेक अफवा, अनेक अप्रमाणित उपाय आणि अनेक अंधविश्वास समाजात पसरले. पण अखेरीस जगाने आशा ठेवली ती वैज्ञानिक संशोधनावर. संशोधकांनी दिवस-रात्र मेहनत करून लसी विकसित केल्या. डॉक्टरांनी उपचार केले. आरोग्य कर्मचाऱ्यांनी जीव धोक्यात घालून सेवा दिली. लाखो जीव वाचले ते विज्ञानामुळे.

विज्ञानाचा विजय म्हणजे धर्माचा पराभव नाही. विज्ञानाचा विजय म्हणजे अज्ञानावर मिळवलेला विजय आहे. एखादा रोग बरा झाला की त्याचा आनंद सर्वांनाच होतो. त्या आनंदाला धर्म, जात किंवा पंथ नसतो. म्हणूनच लसीकरण आणि आधुनिक वैद्यकशास्त्राकडे पाहताना त्याला फक्त वैज्ञानिक यश म्हणून पाहणं अपुरं आहे. ते मानवतेचं यश आहे.

अंधश्रद्धा अनेकदा रोगांना दैवी स्वरूप देते. विज्ञान रोगांचं कारण शोधतं. अंधश्रद्धा भीती निर्माण करते. विज्ञान संरक्षणाचा मार्ग शोधतं. अंधश्रद्धा संकटाचं स्पष्टीकरण देते. विज्ञान संकटावर उपाय शोधतं.

म्हणूनच जेव्हा रोग आणि उपचार यांचा प्रश्न येतो, तेव्हा निवड स्पष्ट असते. कारण इतिहासाने वारंवार दाखवून दिलं आहे की रोग

देवपाण्याने थांबले नाहीत. ते थांबले संशोधनाने, औषधांनी आणि लसींनी. आणि ही गोष्ट विज्ञानाचा नव्हे, तर संपूर्ण मानवजातीच्या विवेकाचा विजय आहे.

७.४ नवस विरुद्ध शस्त्रक्रिया

मानवी आयुष्यात काही प्रसंग असे येतात जेव्हा माणूस पूर्णपणे असहाय्य वाटू लागतो. गंभीर आजार, अपघात, जीवघेणी परिस्थिती किंवा आपल्या प्रिय व्यक्तीच्या जीवाचा प्रश्न अशा वेळी मन आधार शोधू लागतं. या अवस्थेत अनेक लोक नवस बोलतात, प्रार्थना करतात किंवा एखाद्या दैवी शक्तीकडे मदतीची अपेक्षा ठेवतात. ही मानवी भावना समजण्यासारखी आहे. कारण संकटाच्या क्षणी आशा ही माणसाची सर्वात मोठी मानसिक गरज असते.

परंतु इथे एक महत्त्वाचा फरक समजून घेणं आवश्यक आहे. आशा आणि उपचार या दोन वेगळ्या गोष्टी आहेत. आशा मनाला बळ देते, पण उपचार शरीराला बरे करतात. नवस मानसिक आधार देऊ शकतो, पण तो वैद्यकीय उपचारांचा पर्याय बनू शकत नाही.

कल्पना करा की एखाद्या व्यक्तीचं appendix फुटलं आहे. ती व्यक्ती अतिदक्षता विभागात दाखल आहे. डॉक्टर स्पष्ट सांगतात की तातडीने शस्त्रक्रिया करणं आवश्यक आहे. अशा परिस्थितीत जर कोणी फक्त नवस बोलून उपचार टाळण्याचा प्रयत्न केला, तर त्याचे परिणाम गंभीर होऊ शकतात. कारण शरीरातील जैविक समस्या श्रद्धेने नव्हे, तर वैद्यकीय हस्तक्षेपाने सोडवल्या जातात.

इतिहासात अशा अनेक घटना घडल्या आहेत जिथे लोकांनी उपचारांपेक्षा अंधविश्वासावर अधिक विश्वास ठेवला. काही वेळा त्यामुळे उपचार उशिरा सुरू झाले. काही वेळा आजार वाढला. काही वेळा जीवितहानीही झाली. यामागे श्रद्धा दोषी नव्हती; उपचारांचा पर्याय म्हणून श्रद्धेचा वापर करण्याची चूक दोषी होती.

आधुनिक वैद्यकशास्त्र हजारो वर्षांच्या निरीक्षण, संशोधन आणि प्रयोगांवर उभं आहे. एखादी शस्त्रक्रिया यशस्वी होण्यामागे डॉक्टरांचं प्रशिक्षण, वैज्ञानिक ज्ञान, तंत्रज्ञान, औषधं आणि शेकडो संशोधकांची मेहनत असते. त्यामुळे जेव्हा एखादा रुग्ण शस्त्रक्रियेनंतर बरा होतो, तेव्हा त्यामागे वैद्यकीय विज्ञानाची भूमिका असते. याचा अर्थ असा नाही की त्या रुग्णाने प्रार्थना करू नये किंवा मानसिक आधार घेऊ नये. पण त्याच्या आरोग्याची जबाबदारी उपचारांवरच अवलंबून असते.

मानसशास्त्र सांगतं की आशावादी मनोवृत्ती उपचार प्रक्रियेला मदत करू शकते. सकारात्मक विचारांमुळे रुग्णाचा आत्मविश्वास वाढू शकतो. तो उपचारांना अधिक चांगला प्रतिसाद देऊ शकतो. पण सकारात्मक विचार आणि शस्त्रक्रिया यांची भूमिका वेगवेगळी असते. आत्मविश्वास हाड जोडत नाही, औषधं जोडतात. प्रार्थना संसर्ग नष्ट करत नाही, प्रतिजैविकं करतात. नवस गाठ काढत नाही, शस्त्रक्रिया काढते.

म्हणूनच श्रद्धेला तिच्या योग्य जागी ठेवणं आवश्यक आहे. ती मनाला आधार देऊ शकते. ती संकटात धैर्य देऊ शकते. पण जेव्हा शरीराचा प्रश्न असतो, तेव्हा विज्ञानाची जागा कोणतीही अंधश्रद्धा घेऊ शकत नाही.

आज आपण ज्या रुग्णालयांमध्ये उपचार घेतो, ज्या औषधांवर विश्वास ठेवतो आणि ज्या शस्त्रक्रियांमुळे लाखो जीव वाचतात, त्या सर्व गोष्टी

वैज्ञानिक पद्धतीने विकसित झाल्या आहेत. जर मानवाने फक्त नवस आणि प्रार्थनांवर अवलंबून राहिलं असतं, तर आधुनिक आरोग्यव्यवस्था निर्माण झाली नसती.

म्हणून प्रश्न श्रद्धा विरुद्ध विज्ञान असा नाही. प्रश्न वास्तवाचा आहे. मानसिक आधार हवा असेल तर श्रद्धा मदत करू शकते. पण उपचार हवेत तर विज्ञानाची गरज असते. कारण आशा माणसाला जगण्याची इच्छा देते. पण उपचार त्याला जगण्याची संधी देतात.

७.५ वास्तुदोष विरुद्ध अभियांत्रिकी

मानवी इतिहासात प्रत्येक काळात माणसाने स्वतःसाठी सुरक्षित आणि आरामदायी निवासस्थान निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला आहे. झोपडीपासून गगनचुंबी इमारतींपर्यंतचा हा प्रवास विज्ञान, गणित, स्थापत्यशास्त्र आणि अभियांत्रिकीच्या मदतीने घडला. आज एखादी इमारत उभी राहते तेव्हा तिच्यामागे मातीची तपासणी, भारवाहक क्षमतेचं गणित, बांधकाम साहित्याची गुणवत्ता, रचनात्मक विश्लेषण आणि अनेक तांत्रिक निकष असतात. पण या सर्व गोष्टींच्या अस्तित्वानंतरही अनेकदा एखाद्या घरातील समस्या किंवा इमारतीतील त्रुटी यांचं कारण वास्तुदोषामध्ये शोधलं जातं.

समजा एखाद्या घराच्या भिंतींना तडे जात आहेत. छत गळत आहे. पाया कमकुवत आहे. किंवा एखादी इमारत कोसळते. अशा परिस्थितीत सर्वात आधी विचार व्हायला हवा तो बांधकामाच्या गुणवत्तेचा, अभियांत्रिकी आराखड्याचा आणि वापरलेल्या साहित्याचा. पण अनेक वेळा वास्तविक कारणांचा शोध घेण्याऐवजी दोष घराच्या दिशेला,

दरवाजाच्या स्थानाला किंवा कथित वास्तुदोषाला दिला जातो. यामुळे समस्या समजून घेण्याची आणि दुरुस्त करण्याची प्रक्रिया बाजूला पडते.

वास्तुशास्त्राच्या काही पारंपरिक कल्पनांचा संबंध प्राचीन काळातील जीवनपद्धतीशी असू शकतो. त्या काळात नैसर्गिक प्रकाश, वाऱ्याची दिशा, पाण्याचा निचरा आणि हवामान यांचा विचार करून काही नियम विकसित झाले असतील. परंतु आधुनिक काळात या नियमांना अलौकिक स्वरूप देऊन प्रत्येक यश किंवा अपयशाशी जोडणं ही वेगळीच बाब आहे. जर एखाद्या घरात आर्थिक अडचणी असतील, तर त्यामागे उत्पन्न, खर्च, नियोजन किंवा सामाजिक परिस्थिती असू शकते. जर कुटुंबात वाद असतील, तर त्यामागे संवादाचा अभाव किंवा मानसिक तणाव असू शकतो. या समस्यांचं कारण घराच्या भिंतींची दिशा आहे असं मानणं वास्तविक कारणांपासून दूर नेणारं ठरू शकतं.

मानवी मेंदूला प्रत्येक घटनेमागे एक सोपं कारण हवं असतं. म्हणूनच काही वेळा जटिल समस्या एखाद्या एकाच कारणाशी जोडल्या जातात. वास्तुदोष ही संकल्पना अशाच मानसिक गरजेला उत्तर देते. ती समस्यांना एक स्पष्ट कारण देते आणि त्याचबरोबर उपायही देते. पण त्या उपायांमुळे वास्तविक समस्या सुटतेच असं नाही.

अभियांत्रिकीचा दृष्टिकोन यापेक्षा वेगळा आहे. अभियांत्रिकी एखादी समस्या आली की तिचं मूळ कारण शोधते. भिंत का पडली? पाया का खचला? पाणी का साचलं? संरचनेवर किती भार आहे? या प्रश्नांची उत्तरं निरीक्षण, मोजमाप आणि गणितातून शोधली जातात. त्यामुळे अभियांत्रिकी उपाय देते ते वास्तवावर आधारित असतात. ते तपासता येतात, सिद्ध करता येतात आणि पुन्हा वापरता येतात.

आज आपण ज्या पुलांवरून प्रवास करतो, ज्या धरणांमधून पाणी मिळतं, ज्या रुग्णालयांमध्ये उपचार घेतो आणि ज्या इमारतींमध्ये राहतो, त्या सर्व विज्ञान आणि अभियांत्रिकीच्या तत्त्वांवर उभ्या आहेत. त्यांची सुरक्षितता ग्रह, दिशा किंवा गूढ शक्तींवर अवलंबून नसते. ती योग्य रचना, दर्जेदार साहित्य आणि तांत्रिक कौशल्यावर अवलंबून असते.

याचा अर्थ असा नाही की प्रत्येक पारंपरिक कल्पना चुकीचीच असते. पण कोणतीही कल्पना स्वीकारताना तिच्या परिणामांचा आणि पुराव्यांचा विचार करणं आवश्यक असतं. कारण घर मजबूत राहतं ते वास्तुदोष दूर केल्यामुळे नाही, तर योग्य अभियांत्रिकीमुळे. आणि समाजही मजबूत होतो तो भीतीमुळे नाही, तर कारणांचा शोध घेण्याच्या सवयीमुळे.

अंधश्रद्धा अनेकदा दोष शोधते. विज्ञान कारण शोधतं. अंधश्रद्धा दिशांकडे पाहते. अभियांत्रिकी रचनेकडे पाहते. आणि म्हणूनच एखादी भिंत पडली की दिशेला दोष देण्यापेक्षा पाया तपासणं अधिक महत्त्वाचं असतं. कारण वास्तवातील समस्या वास्तवातील उपायांनीच सुटतात.

७.६ AI च्या युगात राशिभविष्य

मानवजात सध्या इतिहासातील सर्वात मोठ्या तांत्रिक परिवर्तनाच्या काळातून जात आहे. कृत्रिम बुद्धिमत्ता, क्वांटम संगणन, जैवतंत्रज्ञान, अंतराळ संशोधन, रोबोटिक्स आणि जनुक अभियांत्रिकी यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये अभूतपूर्व प्रगती होत आहे. काही दशकांपूर्वी अशक्य वाटणाऱ्या गोष्टी आज वास्तव बनल्या आहेत. संगणक मानवी भाषेत

संवाद साधत आहेत, यंत्रं स्वतः निर्णय घेऊ लागली आहेत, वैज्ञानिक मंगळ ग्रहावर मोहिमा पाठवत आहेत आणि मानवी जीनोममध्ये बदल करण्याची क्षमता विकसित होत आहे.

या पार्श्वभूमीवर एक विचित्र विरोधाभास दिसून येतो. एकीकडे समाज कृत्रिम बुद्धिमत्तेची निर्मिती करतो, पण दुसरीकडे अनेक लोक अजूनही दिवसाची सुरुवात राशिभविष्य वाचून करतात. एकीकडे उपग्रह पृथ्वीभोवती फिरत आहेत, तर दुसरीकडे काहीजण राहुकाल पाहून घराबाहेर पडतात. एकीकडे वैज्ञानिक मंगळ ग्रहाचा अभ्यास करत आहेत, तर दुसरीकडे मंगळ दोषाच्या भीतीने विवाह मोडले जात आहेत. हा विरोधाभास केवळ तांत्रिक नाही; तो मानसिक आहे.

विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाने आपल्याला प्रचंड साधनं दिली आहेत, पण विचार करण्याची सवय प्रत्येकाने स्वतः विकसित करावी लागते. मोबाईल फोन वापरणं म्हणजे वैज्ञानिक दृष्टिकोन असणं नव्हे. इंटरनेट वापरणं म्हणजे विवेकशील विचार करणं नव्हे. आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करणारा माणूसही अंधश्रद्धेवर विश्वास ठेवू शकतो. कारण तंत्रज्ञान आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोन या दोन वेगळ्या गोष्टी आहेत.

कृत्रिम बुद्धिमत्तेचं उदाहरण घेतलं तर ती मोठ्या प्रमाणावर माहितीचं विश्लेषण करते, नमुने शोधते आणि उपलब्ध पुराव्यांच्या आधारे निष्कर्ष देते. तिची ताकद भविष्य सांगण्यात नाही; तर माहितीचा तर्कशुद्ध अभ्यास करण्यात आहे. विज्ञानाचा संपूर्ण पाया याच तत्त्वावर उभा आहे. दावा असेल तर पुरावा हवा. निष्कर्ष असेल तर त्याची पडताळणी झाली पाहिजे. आणि चूक झाली तर ती मान्य करण्याची तयारी असली पाहिजे. याच्या उलट अनेक अंधश्रद्धा तपासणीपासून दूर राहतात. त्या

प्रश्नांना टाळतात. त्यांची सत्यता पडताळण्याचा प्रयत्न झाला की त्याला श्रद्धेचा प्रश्न बनवलं जातं. त्यामुळे आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या युगातही जुन्या समजुती टिकून राहतात. आजचा विद्यार्थी मोबाईलवर कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा वापर करून अभ्यास करू शकतो. डॉक्टर अत्याधुनिक यंत्रांद्वारे रोगांचं निदान करू शकतात. शेतकरी हवामानाचा अचूक अंदाज घेऊ शकतो. संशोधक अंतराळातील ग्रहांचा अभ्यास करू शकतात. या सर्व गोष्टींचा पाया निरीक्षण, पुरावा आणि प्रयोग यांवर आधारित आहे. त्यामुळे विज्ञानाची ताकद भविष्य सांगण्यात नाही, तर भविष्य घडवण्याच्या क्षमतेत आहे.

राशिभविष्य माणसाला सांगतं की आजचा दिवस कसा जाईल. विज्ञान माणसाला साधनं देतं ज्यामुळे तो स्वतःचा दिवस बदलू शकतो. राशिभविष्य आश्वासन देतं. विज्ञान संधी निर्माण करतं. राशिभविष्य ग्रहांकडे पाहायला सांगतं. विज्ञान वास्तवाकडे पाहायला शिकवतं. यामुळे प्रश्न असा नाही की तंत्रज्ञान प्रगत झालं आहे का. प्रश्न असा आहे की आपली विचारपद्धती किती प्रगत झाली आहे. कारण एखाद्या समाजाकडे किती आधुनिक साधनं आहेत यापेक्षा तो समाज प्रश्न विचारण्याची हिंमत ठेवतो का, हे अधिक महत्त्वाचं असतं.

आज आपण कृत्रिम बुद्धिमत्तेच्या युगात प्रवेश केला आहे. पण या युगाची खरी गरज केवळ स्मार्ट यंत्रांची नाही. या युगाला स्मार्ट विचारांची गरज आहे. कारण तंत्रज्ञान अज्ञान दूर करू शकत नाही, जोपर्यंत माणूस स्वतः विचार करण्यास तयार होत नाही.

एकीकडे माणूस मंगळावर यान पाठवत आहे. दुसरीकडे तो मंगळ दोषाला घाबरत आहे. यातील अंतर तांत्रिक नाही. ते वैचारिक आहे.

आणि हे अंतर कमी करण्याचं काम विज्ञानापेक्षा जास्त वैज्ञानिक दृष्टिकोन करू शकतो.

७.७ संविधान आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोन

भारताचं संविधान हे केवळ शासन कसं चालेल याचं पुस्तक नाही. ते भारतीय समाजाने स्वतःसाठी स्वीकारलेलं वैचारिक घोषणापत्र आहे. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता आणि न्याय या मूल्यांवर उभ्या असलेल्या या संविधानाने नागरिकांना केवळ अधिकार दिले नाहीत, तर काही कर्तव्यांची जाणीवही करून दिली आहे. यापैकी एक अत्यंत महत्त्वाचं कर्तव्य म्हणजे वैज्ञानिक दृष्टिकोन, मानवतावाद आणि चिकित्सक वृत्ती विकसित करणं.

भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद ५१(अ)(ह) मध्ये प्रत्येक नागरिकाचं मूलभूत कर्तव्य स्पष्टपणे नमूद केलं आहे की त्याने वैज्ञानिक दृष्टिकोन, मानवतावाद आणि सुधारक वृत्ती जोपासावी. ही बाब अत्यंत महत्त्वाची आहे. कारण याचा अर्थ असा की वैज्ञानिक दृष्टिकोन हा कोणत्याही एका व्यक्तीचा, संघटनेचा किंवा देशाबाहेरून आलेला विचार नाही. तो भारतीय संविधानाने स्वीकारलेला राष्ट्रीय मूल्य आहे.

वैज्ञानिक दृष्टिकोन म्हणजे फक्त विज्ञान विषयाचं ज्ञान नव्हे. तो जगाकडे पाहण्याची पद्धत आहे. एखादी गोष्ट का घडते, तिचं कारण काय आहे, तिचा पुरावा काय आहे आणि ती तपासता येईल का, असे प्रश्न विचारण्याची वृत्ती म्हणजे वैज्ञानिक दृष्टिकोन. ही वृत्ती समाजाला अंधविश्वासापासून दूर नेते आणि वास्तव समजून घेण्याची क्षमता देते.

लोकशाही व्यवस्थेत ही वृत्ती अधिक महत्त्वाची ठरते. कारण लोकशाही केवळ मतदानावर चालत नाही; ती सजग नागरिकांवर चालते. जर समाज प्रश्न विचारणं थांबवतो, तर तो सहजपणे अफवा, अंधश्रद्धा आणि चुकीच्या माहितीचा बळी ठरू शकतो. पण जर नागरिक चिकित्सक विचार करू लागले, तर ते कोणताही दावा अंधपणे स्वीकारत नाहीत. ते पुरावा मागतात. ते कारण शोधतात. आणि यामुळेच समाज अधिक प्रगल्भ बनतो.

भारतीय इतिहासात सामाजिक सुधारणांच्या जवळजवळ प्रत्येक चळवळीच्या केंद्रस्थानी चिकित्सक विचार होता. सतीप्रथा, अस्पृश्यता, बालविवाह आणि स्त्रीशिक्षणावरील बंदी यांसारख्या अनेक अन्यायकारक प्रथा प्रश्न विचारल्यामुळेच संपुष्टात आल्या. जर समाजाने फक्त "हे पूर्वीपासून चालत आलं आहे" म्हणून सर्व काही स्वीकारलं असतं, तर अनेक सुधारणा कधीच घडल्या नसत्या.

संविधान निर्मात्यांना हे चांगलं समजलं होतं की आधुनिक राष्ट्र केवळ कायद्यांवर उभं राहत नाही. ते विचार करणाऱ्या नागरिकांवर उभं राहतं. म्हणूनच त्यांनी वैज्ञानिक दृष्टिकोनाला राष्ट्रीय कर्तव्याचा दर्जा दिला. हा दृष्टिकोन कोणत्याही श्रद्धेविरोधात नाही. तो अज्ञानाविरोधात आहे. तो माणसाला विचार करण्याचं स्वातंत्र्य देतो आणि त्याच वेळी जबाबदारीची जाणीवही करून देतो.

आजच्या काळात सामाजिक माध्यमांवर अफवा काही मिनिटांत पसरतात. अप्रमाणित दावे हजारो लोकांपर्यंत पोहोचतात. चमत्कार, अंधश्रद्धा आणि खोट्या उपचारांच्या कथा मोठ्या वेगाने पसरवल्या जातात. अशा वेळी वैज्ञानिक दृष्टिकोन ही केवळ वैचारिक गरज नाही;

ती सामाजिक आवश्यकता बनते. कारण तो माणसाला माहिती आणि दिशाभूल यांमधील फरक ओळखायला शिकवतो.

विज्ञान आपल्याला उत्तरं देतं. पण वैज्ञानिक दृष्टिकोन आपल्याला योग्य प्रश्न विचारायला शिकवतो. संविधान आपल्याला अधिकार देतं. पण त्याच वेळी विचार करण्याची जबाबदारीही देतं. म्हणूनच वैज्ञानिक दृष्टिकोन हा केवळ प्रयोगशाळेचा विषय नाही. तो लोकशाहीचा पाया आहे. तो स्वातंत्र्याचा साथीदार आहे. आणि तो अशा समाजाचा मार्गदर्शक आहे जो भीतीपेक्षा विवेकावर विश्वास ठेवतो. यामुळेच भारतीय संविधानाने नागरिकांना केवळ कायद्याचं पालन करण्याचं आवाहन केलं नाही, तर विचार करण्याचंही आवाहन केलं. कारण प्रश्न विचारणारा नागरिकच खऱ्या अर्थाने स्वतंत्र नागरिक असतो.

७.८ बुद्ध, आंबेडकर, दाभोळकर आणि अंधश्रद्धाविरोधी संघर्ष

अंधश्रद्धेविरुद्धचा संघर्ष हा आधुनिक काळात अचानक सुरू झालेला नाही. तो हजारो वर्षांपासून चालत आलेल्या वैचारिक लढ्याचा एक भाग आहे. जेव्हा जेव्हा समाजाने प्रश्न विचारणं सोडलं, तेव्हा अंधश्रद्धा वाढली. आणि जेव्हा जेव्हा कोणीतरी उभं राहून "का?" हा प्रश्न विचारला, तेव्हा अंधश्रद्धेच्या साम्राज्याला तडा गेला.

भारतीय इतिहासात या संघर्षाची पहिली मोठी वैचारिक क्रांती तथागत बुद्धांनी घडवली. त्यांनी लोकांना अंधानुकरण करण्याऐवजी स्वतः विचार करण्याचं आवाहन केलं. कालाम सुत्तामध्ये बुद्धांनी स्पष्ट

सांगितलं की कोणतीही गोष्ट फक्त परंपरा आहे म्हणून, एखाद्या ग्रंथात लिहिलेली आहे म्हणून किंवा कोणीतरी अधिकारवाणीने सांगितली आहे म्हणून स्वीकारू नका. ती स्वतःच्या बुद्धीने तपासा. हा संदेश केवळ धार्मिक नव्हता; तो वैज्ञानिक दृष्टिकोनाचा पाया होता. बुद्धांनी भीतीवर आधारित कर्मकांडांपेक्षा प्रज्ञा, करुणा आणि विवेक यांना महत्त्व दिलं.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी या वैचारिक परंपरेला आधुनिक सामाजिक संघर्षाशी जोडले. त्यांना स्पष्टपणे जाणवत होतं की अंधश्रद्धा ही केवळ वैयक्तिक समस्या नाही; ती सामाजिक गुलामीचं साधन आहे. म्हणूनच त्यांनी शिक्षणाला मुक्तीचं शस्त्र मानलं. त्यांच्या २२ प्रतिज्ञांमध्ये श्राद्ध, पिंडदान, ब्राह्मणवादी कर्मकांड आणि अंधश्रद्धा यांचा स्पष्ट त्याग करण्याचं आवाहन आहे. बाबासाहेबांनी लोकांना भविष्य सांगणाऱ्यांवर विश्वास ठेवायला सांगितलं नाही; त्यांनी स्वतःचं भविष्य घडवायला शिकवलं. "शिक्षित व्हा, संघटित व्हा, संघर्ष करा" हा संदेश अंधश्रद्धेविरुद्धच्या लढ्याचाही संदेश आहे. महाराष्ट्रात या परंपरेला पुढे नेणारं सर्वात प्रभावी नाव म्हणजे डॉ. नरेंद्र दाभोलकर. त्यांनी लोकांना देव सोडण्यास सांगितलं नाही. त्यांनी एवढंच सांगितलं की चमत्काराच्या दाव्याला पुरावा मागा. भूतबाधा, जादूटोणा, करणी, बुवाबाजी आणि चमत्कार यांच्या नावाखाली होणाऱ्या फसवणुकीविरुद्ध त्यांनी आयुष्यभर संघर्ष केला. त्यांनी महाराष्ट्र अंधश्रद्धा निर्मूलन समितीच्या माध्यमातून हजारो गावांमध्ये जनजागृती केली. त्यांचा संघर्ष व्यक्तींविरुद्ध नव्हता; तो अज्ञान, शोषण आणि भीतीविरुद्ध होता.

अंधश्रद्धेचा प्रश्न केवळ विचारांचा नसतो. अनेक वेळा त्यातून अत्याचार, आर्थिक शोषण आणि मानवी हक्कांचं उल्लंघन घडतं. एखाद्या स्त्रीला डायन ठरवणं, भूतबाधेच्या नावाखाली मारहाण करणं, करणीच्या

संशयावरून छळ करणं किंवा चमत्काराच्या नावाखाली लोकांची फसवणूक करणं या घटना समाजात वास्तव आहेत. त्यामुळे अंधश्रद्धेविरुद्धचा संघर्ष केवळ वैचारिक नाही; तो मानवी प्रतिष्ठेचा संघर्ष आहे. बुद्धांनी विवेक दिला. आंबेडकरांनी शिक्षण दिलं. दाभोलकरांनी चिकित्सक विचार दिला. या तिन्ही प्रवाहांचा समान संदेश एकच आहे — माणसाने भीतीवर नव्हे, तर विचारावर विश्वास ठेवला पाहिजे. कारण अंधश्रद्धेचा सर्वात मोठा शत्रू कोणताही देव, नेता किंवा संघटना नसते. तिचा सर्वात मोठा शत्रू असतो — विचार करणारा माणूस.

७.९ अंधश्रद्धाविरोधी कायदे आणि समाजाची जबाबदारी

अंधश्रद्धा ही फक्त वैयक्तिक श्रद्धेची बाब नाही. जेव्हा तिच्या नावाखाली फसवणूक, शारीरिक अत्याचार, लैंगिक शोषण, आर्थिक लूट किंवा मानवी बळी यांसारखे गुन्हे घडतात, तेव्हा ती कायद्याचा विषय बनते. म्हणूनच आधुनिक लोकशाही व्यवस्थेमध्ये अंधश्रद्धेविरुद्ध केवळ जनजागृतीच नाही, तर कायदेशीर संरक्षणही आवश्यक ठरतं.

महाराष्ट्राने या क्षेत्रात ऐतिहासिक पाऊल उचललं. डॉ. नरेंद्र दाभोलकर यांच्या दीर्घ संघर्षानंतर २०१३ मध्ये "महाराष्ट्र नरबळी आणि इतर अमानुष, अनिष्ट व अघोरी प्रथा व जादूटोणा प्रतिबंध व निर्मूलन अधिनियम" लागू करण्यात आला. सामान्य भाषेत याला जादूटोणा विरोधी कायदा म्हटलं जातं. या कायद्याचा उद्देश कोणत्याही धर्मावर बंदी

घालणं नव्हता. त्याचा उद्देश होता अंधश्रद्धेच्या नावाखाली होणाऱ्या अमानुष कृत्यांना आळा घालणं.

या कायद्यांतर्गत नरबळी देणं, चमत्काराच्या नावाखाली फसवणूक करणं, भूतबाधा काढण्याच्या नावाखाली अत्याचार करणं, जादूटोण्याच्या आरोपावरून छळ करणं, चमत्कारी उपचारांचे खोटे दावे करणं आणि इतर अनेक अमानुष प्रथा दंडनीय ठरवल्या गेल्या. यामुळे पहिल्यांदाच अंधश्रद्धेच्या नावाखाली चालणाऱ्या काही गंभीर प्रकारांना कायदेशीर आव्हान मिळालं.

परंतु कोणताही कायदा समाज बदलू शकत नाही, जोपर्यंत समाज स्वतः बदलण्याची तयारी दाखवत नाही. कायदा शिक्षा करू शकतो; पण विचार देऊ शकत नाही. न्यायालय गुन्हेगाराला शिक्षा देऊ शकतं; पण अंधविश्वास दूर करू शकत नाही. हे काम शिक्षण, वैज्ञानिक दृष्टिकोन आणि सामाजिक जागृतीलाच करावं लागतं.

म्हणूनच अंधश्रद्धेविरुद्धचा खरा लढा न्यायालयात नाही, तर समाजाच्या मनात लढला जातो. प्रत्येक वेळी जेव्हा एखादा विद्यार्थी प्रश्न विचारतो, जेव्हा एखादं कुटुंब करणीच्या भीतीऐवजी डॉक्टरकडे जातं, जेव्हा एखादी व्यक्ती चमत्काराचा पुरावा मागते, तेव्हा हा लढा जिंकला जातो. कायदा संरक्षण देतो. शिक्षण दिशा देतं. विज्ञान साधनं देतं. पण समाज बदलतो तो विचाराने. आणि म्हणूनच अंधश्रद्धेविरुद्धचा अंतिम उपाय कोणताही चमत्कार नाही. तो आहे — शिक्षण, विवेक आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोन.

७.10 शिक्षण – अंधश्रद्धेचा सर्वात मोठा शत्रू

अंधश्रद्धेविरुद्धच्या संघर्षामध्ये अनेक साधनांचा उल्लेख केला जातो. कायदे, जनजागृती, सामाजिक चळवळी, वैज्ञानिक संशोधन आणि वैचारिक आंदोलन यांची महत्त्वाची भूमिका असते. परंतु या सर्वांपेक्षा प्रभावी आणि दीर्घकालीन साधन कोणतं असेल, तर ते म्हणजे शिक्षण. कारण अंधश्रद्धा भीतीवर जगते, पण शिक्षण माणसाला कारण समजून घ्यायला शिकवतं. अंधश्रद्धा प्रश्न टाळते, तर शिक्षण प्रश्न विचारायला शिकवतं.

इतिहासाकडे पाहिलं तर समाजातील बहुतेक अन्याय अज्ञानाच्या आधारावर टिकून राहिलेले दिसतात. अस्पृश्यता, जातिभेद, स्त्रीदास्य, जादूटोणा, भूतबाधा, नरबळी आणि असंख्य अंधश्रद्धा लोकांच्या मनात रुजल्या कारण त्यांना पर्यायी ज्ञान उपलब्ध नव्हतं. जेव्हा शिक्षणाचा प्रसार झाला, तेव्हा या प्रथांवर प्रश्न विचारले जाऊ लागले. आणि जेव्हा प्रश्न निर्माण झाले, तेव्हा अंधश्रद्धेची पकड कमकुवत होऊ लागली.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी शिक्षणाला मुक्तीचं शस्त्र का म्हटलं होतं, याचं कारण इथे स्पष्ट होतं. शिक्षण केवळ नोकरी मिळवण्यासाठी नसतं. शिक्षण माणसाला विचार करायला शिकवतं. योग्य आणि अयोग्य यातील फरक ओळखायला शिकवतं. कोणत्याही दाव्याचा पुरावा मागण्याची हिंमत देतं. म्हणूनच अंधश्रद्धेला सर्वात जास्त भीती शिक्षित माणसाची असते. शिक्षणाचा अर्थ फक्त पदवी मिळवणं नाही. अनेक उच्चशिक्षित लोकही अंधश्रद्धेवर विश्वास ठेवताना दिसतात. कारण खरी गरज आहे ती चिकित्सक विचारांची. एखादी व्यक्ती अभियंता, डॉक्टर किंवा अधिकारी असू शकते, पण जर ती प्रत्येक गोष्ट पुरावा न पाहता

स्वीकारत असेल, तर तिचं शिक्षण अपूर्ण राहिलेलं असतं. शिक्षणाचं अंतिम उद्दिष्ट माहिती जमा करणं नसून विवेक विकसित करणं आहे.

वैज्ञानिक दृष्टिकोन हा शिक्षणाचा नैसर्गिक परिणाम असला पाहिजे. एखादी घटना घडली तर तिचं कारण शोधण्याची सवय, अफवा ऐकली तर ती तपासण्याची वृत्ती, चमत्काराचा दावा झाला तर पुरावा मागण्याची तयारी आणि परंपरेचा आदर राखत तिची चिकित्सा करण्याची क्षमता — हीच खरी शिक्षणाची लक्षणं आहेत. अशी वृत्ती निर्माण झाली की अंधश्रद्धेला आधार देणारी जमीन आपोआप कमी होत जाते.

आजच्या डिजिटल युगात शिक्षणाचं महत्त्व आणखी वाढलं आहे. माहिती सहज उपलब्ध आहे, पण त्याचबरोबर चुकीची माहितीही मोठ्या प्रमाणात पसरते. अशा परिस्थितीत काय खरं आणि काय खोटं हे ओळखण्याची क्षमता आवश्यक असते. ही क्षमता कोणत्याही ताईतामधून, नवसामधून किंवा ग्रहशांतीमधून मिळत नाही. ती शिक्षणातून आणि चिकित्सक विचारातून विकसित होते.

समाज बदलण्याची सुरुवात नेहमी शाळा, महाविद्यालय आणि पुस्तकांपासून होते. ज्या घरात मुलांना प्रश्न विचारण्याची मोकळीक असते, ज्या वर्गात शिक्षक "का?" या प्रश्नाचं स्वागत करतात आणि ज्या समाजात विचार करणाऱ्यांचा सन्मान केला जातो, तिथे अंधश्रद्धेला फार काळ टिकून राहणं कठीण होतं.

म्हणूनच अंधश्रद्धेविरुद्धच्या लढ्याचा अंतिम निष्कर्ष एका साध्या सत्यामध्ये दडलेला आहे. कायदा संरक्षण देऊ शकतो. चळवळ जागृती करू शकते. विज्ञान पुरावे देऊ शकतं. पण कायमस्वरूपी बदल घडवू शकतं ते शिक्षण. कारण अंधश्रद्धेचा सर्वात मोठा शत्रू कोणताही बुवा,

मांत्रिक किंवा चमत्कारभंजक नसतो. अंधश्रद्धेचा सर्वात मोठा शत्रू असतो — शिक्षित, विवेकी आणि प्रश्न विचारणारा नागरिक.

भाग ८
इतिहासात विचार जिंकला, अंधश्रद्धा हरली

८.१ शिवराय आणि विवेक

भारतीय इतिहासात छत्रपती शिवाजी महाराजांचं स्थान केवळ एका पराक्रमी योद्ध्याचं नाही. ते दूरदृष्टी असलेले प्रशासक, कुशल रणनीतीकार आणि परिस्थितीचा अचूक अभ्यास करून निर्णय घेणारे नेतृत्व होते. त्यांच्या जीवनाकडे बारकाईने पाहिलं तर एक गोष्ट स्पष्ट दिसते — त्यांनी स्वराज्य उभं केलं ते भविष्यकथनांवर नाही, तर विवेक, नियोजन आणि कृतीवर.

सतराव्या शतकात भारतातील राजकीय परिस्थिती अत्यंत गुंतागुंतीची होती. बलाढ्य साम्राज्यं अस्तित्वात होती. संसाधनं मर्यादित होती. अशा परिस्थितीत स्वराज्याची संकल्पना मांडणं आणि ती प्रत्यक्षात उभी करणं हे अत्यंत धाडसाचं काम होतं. जर शिवाजी महाराजांनी ग्रहस्थिती, शकुन-अपशकुन किंवा भविष्य सांगणाऱ्यांच्या आधारावर निर्णय घेतले असते, तर स्वराज्याचा इतिहास वेगळा असता. पण त्यांनी वास्तवाचा अभ्यास केला. किल्ल्यांचं महत्त्व ओळखलं. भौगोलिक परिस्थितीचा वापर केला. लोकांचा विश्वास जिंकला. आणि रणनीतीच्या बळावर अशक्य वाटणाऱ्या गोष्टी शक्य करून दाखवल्या.

अफजलखान मोहिम असो, पन्हाळगडातून सुटका असो, आग्र्यातून बाहेर पडण्याची योजना असो किंवा समुद्री सामर्थ्य उभारण्याचा निर्णय असो, प्रत्येक ठिकाणी विचारपूर्वक आखणी दिसून येते. या घटनांमध्ये चमत्कार नाहीत; तिथे अभ्यास, धाडस आणि निर्णयक्षमता दिसते. महाराजांनी संकटांवर मात केली ती करणीच्या भीतीने नव्हे, तर परिस्थितीचं अचूक विश्लेषण करून.

शिवाजी महाराजांच्या कारभारामध्ये प्रशासनालाही महत्त्वाचं स्थान होतं. महसूल व्यवस्था, किल्ल्यांचं व्यवस्थापन, गुप्तचर यंत्रणा, सैन्य संघटना आणि लोकाभिमुख शासन या सर्व गोष्टी व्यवहारज्ञानावर आधारित होत्या. स्वराज्य हे कोणत्याही दैवी हस्तक्षेपाचं फलित नव्हतं; ते संघटित प्रयत्नांचं आणि सक्षम नेतृत्वाचं परिणाम होतं.

इतिहासात महान व्यक्तींचं यश पाहताना अनेकदा त्याभोवती दंतकथा निर्माण केल्या जातात. पण शिवाजी महाराजांचं खरं मोठेपण दंतकथांमध्ये नाही. ते त्यांच्या निर्णयक्षमतेमध्ये आहे. त्यांनी लोकांना

भविष्य सांगितलं नाही. त्यांनी भविष्य घडवलं. त्यांनी भीती पसरवली नाही. त्यांनी आत्मविश्वास निर्माण केला. त्यांनी अंधश्रद्धेचा आधार घेतला नाही. त्यांनी परिस्थितीचा अभ्यास करून कृती केली.

याच कारणामुळे शिवाजी महाराजांचं जीवन वैज्ञानिक दृष्टिकोनाच्या संदर्भातही महत्त्वाचं ठरतं. वैज्ञानिक दृष्टिकोन म्हणजे प्रयोगशाळा नव्हे; तर वास्तव समजून घेऊन त्यानुसार निर्णय घेणं. महाराजांच्या कार्यामध्ये ही वृत्ती स्पष्टपणे दिसून येते. त्यांनी अशक्य वाटणाऱ्या परिस्थितींमध्येही मार्ग शोधला, कारण त्यांचा विश्वास भविष्यकथनांवर नव्हता; तर स्वतःच्या कृतीवर होता.

स्वराज्य ग्रहांनी निर्माण केलं नाही. स्वराज्य शकुनांनी निर्माण केलं नाही. स्वराज्य निर्माण झालं विचाराने, धाडसाने आणि कृतीने. आणि म्हणूनच शिवाजी महाराजांचा इतिहास हा अंधश्रद्धेच्या नव्हे, तर विवेकाच्या विजयाचा इतिहास आहे.

८.२ महात्मा फुले

भारतीय समाजाच्या इतिहासात काही व्यक्ती अशा होऊन गेल्या ज्यांनी फक्त प्रश्न विचारले नाहीत, तर त्या प्रश्नांच्या उत्तरांसाठी संपूर्ण आयुष्य झोकून दिलं. महात्मा ज्योतिराव फुले हे अशाच व्यक्तिमत्त्वांपैकी एक होते. त्यांनी समाजातील अन्याय, अज्ञान, जातिभेद आणि अंधश्रद्धा यांना नियती मानून स्वीकारलं नाही. त्यांनी त्या व्यवस्थेच्या मुळावर प्रश्न उपस्थित केला.

एकोणिसाव्या शतकातील भारतीय समाजात धर्माच्या नावाखाली अनेक अन्याय चालत होते. जातिभेदाला धार्मिक आधार दिला जात

होता. शिक्षण काही मोजक्या लोकांपुरतं मर्यादित होतं. स्त्रियांना ज्ञानापासून दूर ठेवण्यात येत होतं. अंधश्रद्धा आणि कर्मकांडांच्या माध्यमातून सामान्य लोकांच्या मनावर नियंत्रण ठेवलं जात होतं. अशा काळात महात्मा फुलेंनी या व्यवस्थेला थेट आव्हान दिलं.

त्यांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. या नावातच त्यांच्या विचारांचा गाभा दडलेला आहे. सत्य स्वीकारण्यापूर्वी त्याचा शोध घ्या, त्याची चिकित्सा करा आणि त्यामागील वास्तव समजून घ्या, हा त्यांचा दृष्टिकोन होता. त्यांनी समाजाला अंधानुकरणापेक्षा विचार करण्याची सवय लावण्याचा प्रयत्न केला. त्यांच्या दृष्टीने कोणतीही परंपरा, रूढी किंवा प्रथा ही फक्त जुनी आहे म्हणून योग्य ठरत नव्हती. तिचा समाजावर काय परिणाम होतो, हा प्रश्न अधिक महत्त्वाचा होता.

महात्मा फुलेंनी शिक्षणाला सामाजिक परिवर्तनाचं सर्वात प्रभावी साधन मानलं. त्यांना स्पष्टपणे जाणवत होतं की अज्ञान टिकून राहिलं तर अंधश्रद्धा टिकून राहील. म्हणूनच त्यांनी वंचित समाजासाठी शिक्षणाची दारं उघडण्याचा संघर्ष केला. शिक्षणामुळे माणूस स्वतः विचार करू लागतो, स्वतः निर्णय घेऊ लागतो आणि अन्यायाविरुद्ध उभा राहू लागतो. हीच गोष्ट अंधश्रद्धेच्या व्यवस्थेला सर्वाधिक धोकादायक वाटते.

त्यांच्या लिखाणामध्येही चिकित्सक विचार स्पष्टपणे दिसून येतो. त्यांनी समाजातील धार्मिक आणि सामाजिक विषमतेचं विश्लेषण केलं. त्यांनी लोकांना भीतीच्या आधारे जगण्याऐवजी स्वाभिमानाने जगण्याचा संदेश दिला. त्यांचा संघर्ष कोणत्याही व्यक्तीविरुद्ध नव्हता; तो अन्यायकारक विचारांविरुद्ध होता.

महात्मा फुलेंचं मोठेपण यामध्ये आहे की त्यांनी लोकांना तयार उत्तरं दिली नाहीत. त्यांनी लोकांना विचार करण्याची सवय दिली. त्यांनी अंधश्रद्धेवर थेट हल्ला केला कारण त्यांना माहित होतं की अंधश्रद्धा ही फक्त धार्मिक समस्या नाही; ती सामाजिक गुलामीचं साधन आहे. जो समाज प्रश्न विचारत नाही, तो सहजपणे शोषित होतो. आणि जो समाज शिक्षित होतो, तो स्वतःच्या मुक्तीचा मार्ग शोधू लागतो.

आजही महात्मा फुल्यांचे विचार तितकेच महत्त्वाचे आहेत. कारण अंधश्रद्धेचं स्वरूप बदललं असलं तरी तिचं मूलतत्त्व बदललेलं नाही. ती आजही भीतीवर जगते, अज्ञानावर वाढते आणि प्रश्नांना घाबरते. म्हणूनच फुल्यांचा सत्यशोधक दृष्टिकोन आजच्या काळात अधिक आवश्यक ठरतो.

महात्मा फुल्यांनी लोकांना भविष्य सांगितलं नाही. त्यांनी लोकांना वास्तव दाखवलं. त्यांनी चमत्कारांची वाट दाखवली नाही. त्यांनी शिक्षणाचा मार्ग दाखवला. त्यांनी अंधश्रद्धेला शरण जाण्याचा सल्ला दिला नाही. त्यांनी सत्याचा शोध घेण्याची प्रेरणा दिली. आणि म्हणूनच महात्मा फुले हे केवळ समाजसुधारक नव्हते. ते विचारस्वातंत्र्याचे आणि विवेकाचे महान पुरस्कर्ते होते.

८.३ सावित्रीबाई फुले

महात्मा फुल्यांच्या सामाजिक क्रांतीचा विचार केला तर त्यामागे एक असामान्य स्त्रीची सावली स्पष्टपणे दिसते — क्रांतिज्योती सावित्रीबाई फुले. भारतीय इतिहासात स्त्रीशिक्षणाचा पाया रचणाऱ्या आणि सामाजिक अंधारात ज्ञानाचा दिवा पेटवणाऱ्या या महान स्त्रीने केवळ शिक्षिका म्हणून नव्हे, तर विचारांच्या योद्धा म्हणून काम केलं.

एकोणिसाव्या शतकातील समाजात स्त्रीला शिक्षणाचा अधिकार नाही, अशीच सर्वसाधारण धारणा होती. स्त्री शिकली तर ती बिघडेल, धर्म नष्ट होईल, समाज उद्ध्वस्त होईल अशा अंधश्रद्धा लोकांच्या मनात खोलवर रुजलेल्या होत्या. मुलींचं शिक्षण पाप मानलं जात होतं. स्त्रियांना अज्ञानात ठेवणं हीच समाजाची व्यवस्था बनली होती. या परिस्थितीत सावित्रीबाई फुल्यांनी मुलींसाठी शाळा सुरू करणं हे केवळ शैक्षणिक काम नव्हतं; ती एक वैचारिक क्रांती होती.

सावित्रीबाईंना या कार्यासाठी प्रचंड विरोध सहन करावा लागला. त्या शाळेत जात असताना त्यांच्या अंगावर चिखल फेकला जात असे, दगड मारले जात, शिवीगाळ केली जात असे. पण त्यांनी आपला मार्ग सोडला नाही. कारण त्यांना माहित होतं की समाजाचा खरा शत्रू शिक्षण नाही; अज्ञान आहे. आणि अज्ञान टिकून राहिलं तर अंधश्रद्धा कायम राहील.

त्यांच्या कार्याचं महत्त्व फक्त शाळा सुरू करण्यात नाही. त्यांनी स्त्रियांना माणूस म्हणून जगण्याचा अधिकार दिला. त्यांनी समाजाला दाखवून दिलं की ज्ञानावर कोणत्याही जातीचा, धर्माचा किंवा लिंगाचा एकाधिकार असू शकत नाही. ज्या समाजात स्त्रियांना शिक्षणापासून दूर ठेवलं जातं, त्या समाजात अंधश्रद्धा अधिक बळकट होते. कारण अज्ञान हे तिचं सर्वात सुपीक क्षेत्र असतं.

सावित्रीबाईंनी विधवांच्या प्रश्नावरही काम केलं. त्या काळात विधवांवर अमानुष सामाजिक बंधनं लादली जात होती. अनेक स्त्रिया समाजाच्या भीतीने आणि तथाकथित धर्माच्या दबावाखाली आयुष्य जगत होत्या. सावित्रीबाईंनी या अन्यायाला आव्हान दिलं. त्यांनी स्त्रियांच्या सन्मानाचा प्रश्न सामाजिक सुधारणेच्या केंद्रस्थानी आणला.

त्यांच्या संपूर्ण जीवनाचा विचार केला तर एक गोष्ट स्पष्ट दिसते — त्यांनी अंधश्रद्धेला थेट उत्तर दिलं ते शिक्षणातून. त्यांनी कोणत्याही चमत्काराची वाट पाहिली नाही. त्यांनी कोणत्याही ग्रहांची मदत मागितली नाही. त्यांनी समाज बदलण्यासाठी ज्ञानाचा मार्ग निवडला. कारण त्यांना माहित होतं की विचार करू शकणारी स्त्री ही अंधश्रद्धेच्या व्यवस्थेसाठी सर्वात मोठं आव्हान असते.

आज भारतातील लाखो मुली शिक्षण घेत आहेत, विविध क्षेत्रांत नेतृत्व करत आहेत आणि स्वतःचं भविष्य घडवत आहेत. या प्रवासाच्या पायाशी सावित्रीबाई फुल्यांचं योगदान उभं आहे. त्यांनी स्त्रीला दयेची पात्र व्यक्ती म्हणून नव्हे, तर विचार करू शकणारा स्वतंत्र मानव म्हणून पाहिलं.

सावित्रीबाईंनी समाजाला एक महत्त्वाचा धडा दिला. अंधाराशी लढायचं असेल, तर अंधाराला शिव्या देण्यात अर्थ नसतो. ज्ञानाचा दिवा पेटवावा लागतो. आणि म्हणूनच सावित्रीबाई फुले या केवळ पहिल्या शिक्षिका नव्हत्या. त्या अज्ञान, अन्याय आणि अंधश्रद्धेविरुद्धच्या भारतीय संघर्षातील सर्वात तेजस्वी दीपस्तंभ होत्या.

८.४ शाहू महाराज

भारतीय समाजातील सामाजिक न्यायाच्या इतिहासात राजर्षी शाहू महाराजांचं स्थान अत्यंत महत्त्वाचं आहे. त्यांनी सत्ता ही विशेषाधिकार टिकवण्यासाठी नव्हे, तर समाजातील दुर्बल घटकांना संधी देण्यासाठी वापरली. त्यांच्या काळात जातिभेद, अस्पृश्यता, अज्ञान आणि सामाजिक विषमता यांचा समाजावर खोलवर प्रभाव होता. अनेक लोकांना जन्माच्या आधारावर कनिष्ठ मानलं जात होतं आणि शिक्षण,

नोकरी तसेच सामाजिक सन्मान यांपासून वंचित ठेवलं जात होतं. शाहू महाराजांनी या व्यवस्थेला निसर्गनियम किंवा दैवी व्यवस्था मानण्यास नकार दिला. त्यांनी स्पष्टपणे ओळखलं की ही परिस्थिती देवाने निर्माण केलेली नाही, तर माणसांनी निर्माण केलेली आहे, आणि म्हणून ती बदलता येऊ शकते.

शाहू महाराजांचा दृष्टिकोन अंधश्रद्धेपेक्षा मानवतेवर आधारित होता. त्यांनी लोकांना त्यांच्या जातीमुळे किंवा जन्मामुळे कमी लेखण्यास विरोध केला. त्यांनी शिक्षणाला सामाजिक परिवर्तनाचं सर्वात प्रभावी साधन मानलं आणि वंचित समाजघटकांसाठी शिक्षणाची दारं उघडण्याचा प्रयत्न केला. कारण त्यांना माहित होतं की अज्ञान टिकून राहिलं तर अन्याय टिकून राहील, आणि अन्याय टिकून राहिला तर अंधश्रद्धेलाही आधार मिळत राहील.

त्यांच्या कारकिर्दीतील सर्वात महत्त्वाच्या निर्णयांपैकी एक म्हणजे मागास समाजघटकांसाठी आरक्षणाची अंमलबजावणी. हा निर्णय केवळ प्रशासकीय नव्हता; तो सामाजिक समतेच्या विचारावर आधारित होता. त्या काळात अनेकांनी त्याला विरोध केला, पण शाहू महाराजांनी समाजातील बहुसंख्य लोकांना संधी मिळाल्याशिवाय खरा विकास शक्य नाही, ही भूमिका कायम ठेवली. त्यांनी परंपरेपेक्षा न्यायाला महत्त्व दिलं आणि रूढीपेक्षा मानवतेला प्राधान्य दिलं.

शाहू महाराजांनी धार्मिक कर्मकांडांपेक्षा सामाजिक कल्याणाला अधिक महत्त्व दिलं. त्यांना माहित होतं की समाजातील समस्या पूजा, नवस किंवा अंधश्रद्धांनी सुटणार नाहीत. त्या सुटतील शिक्षणाने, समान संधींनी आणि सामाजिक सुधारणांनी. म्हणूनच त्यांनी अनेक सुधारक

चळवळींना पाठिंबा दिला आणि परिवर्तनवादी विचारांना बळ दिलं. त्यांचा विश्वास चमत्कारांवर नव्हता; तो संघटित सामाजिक कृतीवर होता.

त्यांच्या कार्याकडे पाहिलं तर एक महत्त्वाची गोष्ट लक्षात येते. त्यांनी लोकांना भविष्य सांगितलं नाही. त्यांनी लोकांच्या भविष्याला संधी दिली. त्यांनी नियतीची भाषा बोलली नाही. त्यांनी अधिकारांची भाषा बोलली. त्यांनी लोकांना भीतीत ठेवण्याचा प्रयत्न केला नाही. त्यांनी त्यांना आत्मसन्मानाने उभं राहण्याची ताकद दिली.

म्हणूनच शाहू महाराजांचा वारसा हा केवळ एका राजाचा वारसा नाही. तो सामाजिक न्याय, शिक्षण आणि विवेक यांचा वारसा आहे. त्यांनी दाखवून दिलं की समाज बदलण्यासाठी चमत्कारांची गरज नसते. त्यासाठी आवश्यक असतात स्पष्ट विचार, मानवी संवेदना आणि अन्यायाविरुद्ध उभं राहण्याचं धैर्य.

इतिहासात अनेक राजे झाले. पण समाज बदलणारे राजे फार कमी झाले. शाहू महाराज त्या मोजक्या व्यक्तींपैकी एक होते ज्यांनी सत्ता अंधश्रद्धेला बळ देण्यासाठी नाही, तर माणसाला उभं करण्यासाठी वापरली. आणि म्हणूनच त्यांचं कार्य हा विचाराच्या विजयाचा आणि सामाजिक न्यायाच्या संघर्षाचा एक उज्ज्वल अध्याय आहे.

८.५ संत कबीर

भारतीय इतिहासातील संतपरंपरेत कबीर यांचं स्थान अत्यंत वेगळं आणि धाडसी आहे. त्यांनी केवळ अध्यात्माचा मार्ग दाखवला नाही, तर

समाजाच्या विचारपद्धतीलाच आव्हान दिलं. ज्या काळात धर्माच्या नावाखाली कर्मकांड, जातिभेद, अंधश्रद्धा आणि बाह्य आडंबर यांना प्रचंड महत्त्व दिलं जात होतं, त्या काळात कबीरांनी थेट प्रश्न विचारण्याची हिंमत दाखवली. त्यांनी कोणत्याही एका धर्माचा किंवा पंथाचा पुरस्कार केला नाही. त्यांनी माणसाला केंद्रस्थानी ठेवलं आणि विचारलं — जर माणूसच विसरला गेला, तर धर्माचा उपयोग काय?

कबीरांचा काळ हा धार्मिक संघर्षांचा काळ होता. समाजामध्ये हिंदू आणि मुस्लिम या दोन्ही समाजांमध्ये विविध कर्मकांड, रूढी आणि धार्मिक परंपरा मोठ्या प्रमाणावर प्रचलित होत्या. लोक धर्माच्या बाह्य स्वरूपात इतके गुंतले होते की त्यामागील मानवी मूल्यं आणि नैतिकता अनेकदा दुर्लक्षित होत होती. कबीरांनी या परिस्थितीवर कठोर भाषेत टीका केली. त्यांनी मंदिरातील आंधळ्या कर्मकांडांवरही प्रश्न उपस्थित केले आणि मशिदीतील बाह्य प्रदर्शनांवरही टीका केली. कारण त्यांच्यासाठी प्रश्न धर्माचा नव्हता; प्रश्न सत्याचा होता.

कबीरांना असं वाटत होतं की माणूस देवाचा शोध बाहेर घेतो, पण स्वतःच्या अंतर्मनात डोकावत नाही. त्यामुळे त्यांनी बाह्य विधींपेक्षा आत्मपरीक्षणाला महत्त्व दिलं. त्यांनी विचारलं की जर दगडाची पूजा केल्याने मुक्ती मिळत असेल, तर पर्वत सर्वात आधी मुक्त झाले असते. या प्रकारच्या उपरोधिक आणि थेट प्रश्नांमधून त्यांनी लोकांना विचार करण्यास भाग पाडलं. त्यांचा उद्देश श्रद्धेचा अपमान करणं नव्हता; तर श्रद्धेला विवेकाची जोड देणं होता.

कबीरांच्या विचारांमध्ये एक महत्त्वाची गोष्ट सतत दिसून येते — त्यांनी माणसाला माणूस म्हणून पाहिलं. त्यांच्यासाठी कोणतीही व्यक्ती तिच्या

जातीमुळे मोठी किंवा लहान नव्हती. त्यांनी जन्मावर आधारित श्रेष्ठत्व नाकारलं आणि कर्म, नैतिकता व मानवी मूल्यांना महत्त्व दिलं. ही भूमिका त्या काळातील सामाजिक व्यवस्थेसाठी मोठं आव्हान होती. कारण जातिभेद आणि धार्मिक वर्चस्व टिकून राहण्यासाठी अंधश्रद्धा आणि अज्ञान आवश्यक होतं. कबीरांनी या दोन्ही गोष्टींना थेट आव्हान दिलं.

त्यांच्या दोह्यांमध्ये आणि वचनांमध्ये सतत चिकित्सक विचार दिसतो. त्यांनी लोकांना तयार उत्तरं दिली नाहीत. त्यांनी प्रश्न दिले. त्यांनी भीती निर्माण केली नाही. त्यांनी भ्रम दूर करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांच्या दृष्टीने खरा धर्म तो होता जो माणसाला अधिक दयाळू, अधिक विवेकी आणि अधिक मानवी बनवतो. जर एखादी धार्मिक प्रथा माणसाला विभाजित करत असेल, त्याला भीतीत ठेवत असेल किंवा त्याच्या विचारशक्तीला मर्यादा घालत असेल, तर तिची चिकित्सा करणं आवश्यक आहे, असं त्यांना वाटत होतं.

आजही कबीरांचे विचार तितकेच महत्त्वाचे आहेत. कारण समाज बदलला, तंत्रज्ञान बदललं, जीवनशैली बदलली; पण अंधानुकरणाची प्रवृत्ती पूर्णपणे संपलेली नाही. आजही अनेक लोक बाह्य स्वरूपाला जास्त महत्त्व देतात आणि मूळ मूल्यांकडे दुर्लक्ष करतात. अशा वेळी कबीरांची शिकवण आपल्याला आठवण करून देते की सत्याचा शोध हा भीतीतून नाही, तर विचारातून सुरू होतो.

कबीरांनी चमत्कारांची भाषा बोलली नाही. त्यांनी माणुसकीची भाषा बोलली. त्यांनी कर्मकांडांचा बाजार मांडला नाही. त्यांनी विवेकाची मशाल पेटवली. त्यांनी लोकांना कोणत्याही एका पंथामध्ये बंदिस्त केलं

नाही. त्यांनी त्यांना विचार करण्याचं स्वातंत्र्य दिलं. म्हणूनच कबीर हे केवळ संत नव्हते. ते सामाजिक विवेकाचे आणि अंधश्रद्धेविरुद्धच्या संघर्षाचे एक निर्भय योद्धे होते. त्यांनी दाखवून दिलं की धर्म मोठा नसतो, माणूस मोठा असतो. आणि विचार करणारा माणूस कोणत्याही अंधश्रद्धेपेक्षा अधिक शक्तिशाली असतो.

८.६ बुद्ध

मानवी इतिहासात अनेक धार्मिक नेते, तत्त्वज्ञ आणि समाजसुधारक होऊन गेले. पण तथागत बुद्ध यांचं स्थान वेगळं आहे. कारण त्यांनी लोकांना भीती दिली नाही, तर विचार दिला. त्यांनी चमत्कारांचा आधार घेतला नाही, तर अनुभवाचा आधार घेतला. त्यांनी अंधश्रद्धा वाढवणारी कर्मकांडं निर्माण केली नाहीत, तर माणसाला स्वतःच्या बुद्धीचा वापर करायला शिकवलं. म्हणूनच बुद्धांचा विचार हा केवळ धार्मिक परंपरेचा भाग नाही; तो मानवी विवेकाच्या इतिहासातील एक मोठा टप्पा आहे.

बुद्धांच्या काळात समाजात अनेक धार्मिक कर्मकांडं प्रचलित होती. यज्ञ, बळी, विधी आणि विविध धार्मिक रूढी यांना प्रचंड महत्त्व दिलं जात होतं. लोकांना सांगितलं जात होतं की विशिष्ट कर्मकांड केल्याने पाप नष्ट होतं, देव प्रसन्न होतात किंवा मुक्ती मिळते. या संपूर्ण व्यवस्थेमध्ये सामान्य माणूस प्रश्न विचारण्यापेक्षा आज्ञा पाळण्याची सवय लावत होता. अशा काळात बुद्धांनी एक मूलभूत प्रश्न विचारला. जर एखादी गोष्ट सत्य असेल, तर ती अनुभवातून आणि विचारातून तपासता आली पाहिजे. केवळ परंपरा आहे म्हणून ती स्वीकारण्याचं कारण काय?

कालाम सुत्तामध्ये बुद्धांनी लोकांना स्पष्टपणे सांगितलं की कोणतीही गोष्ट फक्त ऐकली म्हणून, ग्रंथात लिहिलेली आहे म्हणून, परंपरेत चालत आली आहे म्हणून किंवा एखाद्या गुरूने सांगितली आहे म्हणून स्वीकारू नका. ती स्वतःच्या बुद्धीने तपासा. तिचा अनुभव घ्या. ती मानवाच्या कल्याणासाठी उपयुक्त आहे का, हे पाहा. हा विचार त्या काळासाठी अत्यंत क्रांतिकारी होता. कारण तो अंधानुकरणाच्या विरुद्ध आणि चिकित्सक विचारांच्या बाजूने उभा होता.

बुद्धांनी दुःखाचं कारण शोधण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी लोकांना अदृश्य शक्तींची भीती दाखवली नाही. त्यांनी सांगितलं की मानवी दुःखाची कारणं मानवी जीवनामध्येच शोधली पाहिजेत. लोभ, द्वेष, मोह आणि अज्ञान या मानसिक अवस्थांमधून अनेक समस्या निर्माण होतात. त्यामुळे मुक्तीचा मार्ग बाहेर नाही; तो स्वतःच्या विचारांमध्ये आणि आचरणामध्ये आहे. हा दृष्टिकोन अंधश्रद्धेच्या पूर्णपणे विरुद्ध आहे. अंधश्रद्धा समस्यांचं कारण बाहेर शोधते. बुद्धांचा विचार कारण स्वतःमध्ये शोधतो.

बुद्धांनी कोणत्याही देवाच्या भीतीवर आपली शिकवण उभी केली नाही. त्यांनी माणसाला स्वतःच्या कृतींसाठी जबाबदार मानलं. त्यामुळे त्यांच्या तत्त्वज्ञानामध्ये नियतीपेक्षा प्रयत्नाला महत्त्व आहे. ग्रह, शकुन, भविष्यकथन किंवा जन्माच्या आधारे ठरलेलं भाग्य यापेक्षा त्यांनी सजग कृतीला महत्त्व दिलं. याच कारणामुळे बुद्धांचा विचार आजही आधुनिक वैज्ञानिक दृष्टिकोनाशी अनेक ठिकाणी सुसंगत वाटतो.

प्रज्ञा, शील आणि करुणा ही बुद्धांनी दिलेली त्रिसूत्री केवळ आध्यात्मिक संकल्पना नाही. प्रज्ञा म्हणजे विवेक आणि समज. शील म्हणजे नैतिक

आचरण. करुणा म्हणजे इतरांच्या दुःखाविषयी संवेदनशीलता. या तिन्ही गोष्टी एकत्र आल्या की समाज अधिक मानवी आणि अधिक विवेकी बनतो. अंधश्रद्धेला यापैकी कोणतीही गोष्ट पोषक नसते. कारण अंधश्रद्धा भीतीवर जगते, तर बुद्धांचा मार्ग समजुतीवर उभा आहे.

इतिहासात बुद्धांच्या विचारांचा प्रभाव केवळ धार्मिक क्षेत्रापुरता मर्यादित राहिला नाही. अनेक सामाजिक आणि वैचारिक चळवळींना त्यातून प्रेरणा मिळाली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनीही बुद्धांच्या विचारांमध्ये समानता, विवेक आणि मानवतेचा मार्ग पाहिला. त्यामुळे त्यांनी बौद्ध धम्माचा स्वीकार करताना अंधश्रद्धा, जातिभेद आणि अविवेकी परंपरांविरुद्धचा संघर्ष अधिक मजबूत केला.

बुद्धांचं मोठेपण यामध्ये आहे की त्यांनी लोकांना तयार उत्तरं दिली नाहीत. त्यांनी विचार करण्याची पद्धत दिली. त्यांनी चमत्कारांवर विश्वास ठेवायला सांगितलं नाही. त्यांनी वास्तव समजून घ्यायला सांगितलं. त्यांनी लोकांना भीतीमध्ये ठेवण्याचा प्रयत्न केला नाही. त्यांनी त्यांना स्वतःच्या बुद्धीवर विश्वास ठेवायला शिकवलं.

म्हणूनच बुद्धांचा वारसा हा केवळ धर्माचा वारसा नाही. तो विवेकाचा वारसा आहे. तो प्रश्न विचारण्याच्या धैर्याचा वारसा आहे. तो अंधश्रद्धेपेक्षा अनुभवाला, भीतीपेक्षा समजुतीला आणि अज्ञानापेक्षा प्रज्ञेला महत्त्व देणाऱ्या मानवतेचा वारसा आहे.

आणि म्हणूनच इतिहासात जेव्हा जेव्हा विचार आणि अंधश्रद्धा यांच्यात संघर्ष झाला, तेव्हा बुद्धांचा विचार हा प्रकाशाच्या दिशेने नेणारा मार्गदर्शक ठरला.

८.७ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

भारतीय इतिहासातील सर्वात प्रभावशाली विचारवंत, समाजसुधारक आणि राष्ट्रनिर्मात्यांपैकी एक म्हणजे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर. त्यांचं कार्य केवळ एका समाजघटकाच्या उन्नतीपुरतं मर्यादित नव्हतं; ते संपूर्ण भारतीय समाजाला अज्ञान, अन्याय, विषमता आणि मानसिक गुलामीतून मुक्त करण्याच्या प्रयत्नाशी जोडलेलं होतं. त्यांनी आयुष्यभर केलेला संघर्ष हा फक्त राजकीय अधिकारांसाठी नव्हता. तो मानवी प्रतिष्ठा, विचारस्वातंत्र्य आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोनासाठीही होता.

बाबासाहेबांचा जन्म अशा समाजात झाला जिथे जातिभेदाला धार्मिक मान्यता होती. माणसाची किंमत त्याच्या गुणांवर नाही, तर जन्मावर ठरवली जात होती. अस्पृश्यतेला धर्माचा आधार दिला जात होता. हजारो वर्षांपासून चालत आलेल्या अनेक सामाजिक अन्यायांना दैवी व्यवस्था म्हणून स्वीकारलं जात होतं. अशा परिस्थितीत बहुतेक लोक नियतीसमोर शरण गेले असते. पण बाबासाहेबांनी नियतीवर विश्वास ठेवला नाही. त्यांनी शिक्षणाचा मार्ग निवडला. त्यांनी परिस्थितीला दोष देण्याऐवजी तिचं विश्लेषण केलं. त्यांनी प्रश्न विचारले आणि त्या प्रश्नांच्या उत्तरांसाठी संपूर्ण आयुष्य झोकून दिलं.

त्यांच्या विचारांचा केंद्रबिंदू होता — शिक्षण. त्यांना स्पष्टपणे जाणवत होतं की अज्ञान टिकून राहिलं तर गुलामी टिकून राहील. म्हणूनच त्यांनी "शिक्षित व्हा, संघटित व्हा, संघर्ष करा" हा संदेश दिला. या तीन शब्दांमध्ये त्यांच्या संपूर्ण सामाजिक क्रांतीचं तत्त्वज्ञान दडलं आहे. शिक्षणामुळे माणूस विचार करू लागतो. संघटनामुळे त्याला सामूहिक शक्ती मिळते. आणि संघर्षामुळे तो अन्यायाविरुद्ध उभा राहू शकतो.

अंधश्रद्धा या तिन्ही गोष्टींना घाबरते. कारण विचार करणारा, संघटित आणि स्वाभिमानी समाज सहजपणे फसवला जाऊ शकत नाही.

बाबासाहेबांनी धर्माच्या नावाखाली चालणाऱ्या अनेक अंधश्रद्धा आणि कर्मकांडांवर कठोर टीका केली. त्यांच्या मते कोणतीही व्यवस्था माणसाला कनिष्ठ ठरवत असेल, त्याच्या विचारस्वातंत्र्यावर बंधन घालत असेल किंवा त्याला मानसिक गुलामीत ठेवत असेल, तर तिची चिकित्सा केलीच पाहिजे. त्यांनी अनेक ग्रंथांचा अभ्यास केला आणि सामाजिक विषमतेची मुळं शोधली. त्यांचा संघर्ष व्यक्तींविरुद्ध नव्हता; तो अन्यायकारक विचारांविरुद्ध होता.

१९५६ साली नागपूर येथे झालेल्या ऐतिहासिक धम्मदीक्षेच्या वेळी बाबासाहेबांनी लाखो अनुयायांसह बौद्ध धम्माचा स्वीकार केला. या प्रसंगी त्यांनी दिलेल्या २२ प्रतिज्ञा भारतीय सामाजिक इतिहासातील एक मोठा वैचारिक दस्तऐवज मानल्या जातात. या प्रतिज्ञांमध्ये अंधश्रद्धा, जातिभेद, कर्मकांड आणि अविवेकी धार्मिक प्रथांचा स्पष्ट त्याग करण्यात आला आहे. श्राद्ध, पिंडदान, ब्राह्मणवादी विधी आणि जन्माधारित श्रेष्ठत्व यांना नकार देत त्यांनी विवेक, समानता आणि मानवतेचा स्वीकार करण्याचं आवाहन केलं. या प्रतिज्ञा केवळ धार्मिक परिवर्तनाचा भाग नव्हत्या; त्या मानसिक मुक्तीचं घोषणापत्र होत्या.

भारतीय संविधानाच्या निर्मितीमध्ये बाबासाहेबांची भूमिका सर्वज्ञात आहे. परंतु संविधान लिहिण्यामागे त्यांची केवळ कायदेविषयक प्रतिभा नव्हती. त्यामागे एक व्यापक मानवी दृष्टिकोन होता. त्यांनी अशी व्यवस्था निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला जिथे प्रत्येक व्यक्तीला समान संधी मिळेल, विचार करण्याचं स्वातंत्र्य असेल आणि मानवी प्रतिष्ठेला

सर्वोच्च स्थान असेल. संविधानातील वैज्ञानिक दृष्टिकोन, मानवतावाद आणि चिकित्सक वृत्ती यांसारख्या मूल्यांचा पाया त्यांच्या व्यापक विचारसरणीत दिसून येतो.

बाबासाहेबांचं वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांनी लोकांना चमत्कारांवर विश्वास ठेवायला सांगितलं नाही. त्यांनी त्यांना स्वतःवर विश्वास ठेवायला शिकवलं. त्यांनी ग्रहांची भीती दाखवली नाही. त्यांनी शिक्षणाची शक्ती दाखवली. त्यांनी नियतीची भाषा बोलली नाही. त्यांनी संघर्षाची भाषा बोलली. त्यांनी लोकांना भविष्य सांगितलं नाही. त्यांनी त्यांना स्वतःचं भविष्य घडवण्याची ताकद दिली.

आजही भारतीय समाजात अंधश्रद्धा, जातिभेद आणि अविवेकी समजुती विविध स्वरूपात अस्तित्वात आहेत. अशा वेळी बाबासाहेबांचे विचार अधिक महत्त्वाचे ठरतात. कारण त्यांनी दाखवून दिलं की सामाजिक परिवर्तनाचा मार्ग चमत्कारांतून जात नाही. तो शिक्षण, विवेक, संघटन आणि संघर्षातून जातो. त्यांना माहित होतं की कोणताही समाज तेव्हाच खऱ्या अर्थाने मुक्त होतो जेव्हा त्यातील लोक विचार करू लागतात.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय समाजाला केवळ अधिकार दिले नाहीत. त्यांनी आत्मसन्मान दिला. त्यांनी केवळ संविधान दिलं नाही. त्यांनी विचार करण्याची दिशा दिली. त्यांनी केवळ अन्यायाविरुद्ध संघर्ष केला नाही. त्यांनी अज्ञानाविरुद्धही संघर्ष केला. आणि म्हणूनच भारतीय इतिहासात विचार आणि अंधश्रद्धा यांच्यातील संघर्षाचा विचार केला तर बाबासाहेबांचं नाव सर्वात अग्रस्थानी दिसतं. कारण त्यांनी सिद्ध करून दाखवलं की शिक्षणाने सज्ज झालेला विचार हा कोणत्याही

अंधश्रद्धेपेक्षा अधिक शक्तिशाली असतो. आणि ज्या दिवशी समाज विचार करू लागतो, त्या दिवशी अंधश्रद्धेच्या साम्राज्याचा अंत होण्यास सुरुवात होते.

८.८ संत गाडगे बाबा: झाडू हातात, विवेक मनात

भारतीय समाजात अनेक संत झाले, अनेक प्रवचनकार झाले आणि अनेकांनी धर्माच्या नावाने लोकांना मार्गदर्शन केलं. पण राष्ट्रसंत गाडगेबाबा यांचं स्थान वेगळं आहे. कारण त्यांनी केवळ उपदेश केला नाही; त्यांनी स्वतःच्या आयुष्यातून संदेश दिला. त्यांनी लोकांना स्वर्गाची स्वप्नं दाखवली नाहीत, तर पृथ्वीवरच माणसासारखं जगायला शिकवलं. त्यांनी देवाच्या नावावर भीती निर्माण केली नाही, तर अंधश्रद्धा, घाण, व्यसन, जातिभेद आणि अज्ञान यांच्याविरुद्ध आयुष्यभर संघर्ष केला.

गाडगेबाबांचा जन्म एका अत्यंत सामान्य कुटुंबात झाला. त्यांनी समाजातील दुःख जवळून पाहिलं होतं. लोक उपाशी होते, अशिक्षित होते, रोगांनी त्रस्त होते, पण त्याच वेळी देवाच्या नावाने मोठमोठे विधी, नवस, यात्रा आणि कर्मकांड सुरू होते. माणूस उपाशी होता, पण देवाच्या नावाने नैवेद्य चढत होता. गाव घाणीने भरलेलं होतं, पण मंदिरांमध्ये घंटानाद सुरू होता. या विरोधाभासाने गाडगेबाबांना अस्वस्थ केलं.

त्यांच्या कीर्तनांची शैली इतर कीर्तनकारांपेक्षा पूर्णपणे वेगळी होती. ते लोकांना कर्मकांड शिकवत नसत. ते प्रश्न विचारायला शिकवत. त्यांच्या

भाषणांमध्ये आणि कीर्तनांमध्ये अंधश्रद्धेवर कठोर प्रहार असे. ते स्पष्टपणे सांगत की देव दगडामध्ये शोधण्यापेक्षा माणसामध्ये शोधा. उपाशी माणसाला अन्न देणं, तहानलेल्या माणसाला पाणी देणं, रुग्णाची सेवा करणं आणि दुर्बलांच्या पाठीशी उभं राहणं हेच खरे धर्मकार्य आहे.

गाडगेबाबा अनेकदा लोकांना विचारत की जर देव फक्त मंदिरातच असेल, तर गरीबांच्या झोपडीत कोण राहतो? जर देव फक्त मूर्तीमध्ये असेल, तर उपाशी माणसाच्या डोळ्यातील अश्रूंमध्ये काय आहे? त्यांच्या दृष्टीने देव ही भीतीची संकल्पना नव्हती; तो मानवतेचा अनुभव होता. म्हणूनच त्यांनी लोकांना सांगितलं की देव शोधायचा असेल तर तो रंजल्या-गांजल्यांमध्ये शोधा, पीडितांच्या सेवेमध्ये शोधा आणि मानवतेमध्ये शोधा.

त्यांनी समाजातील बुवाबाजी, जादूटोणा, खोटे चमत्कार आणि कर्मकांडांचा तीव्र विरोध केला. कारण त्यांना माहित होतं की अंधश्रद्धा माणसाला विचार करण्यापासून रोखते. जिथे अंधश्रद्धा असते तिथे शोषण असतं. जिथे शोषण असतं तिथे मानवता हरवते. म्हणूनच त्यांनी धर्मापेक्षा स्वच्छता, कर्मकांडांपेक्षा शिक्षण आणि अंधश्रद्धेपेक्षा विवेक यांना महत्त्व दिलं.

गाडगेबाबा ज्या गावात जात, तिथे प्रथम कीर्तन करत नसत. ते हातात झाडू घेत आणि गाव साफ करत. त्यांना माहित होतं की घाण फक्त रस्त्यावर नसते; ती विचारांमध्येही असते. गावातील कचरा झाडणं सोपं असतं, पण मनातील अंधश्रद्धा झाडण्यासाठी आयुष्य घालवावं लागतं. त्यांनी हेच काम आयुष्यभर केलं.

त्यांच्या कार्याचा प्रभाव इतका मोठा होता की त्यांनी समाजाला एक नवीन धर्म शिकवला — मानवधर्म. हा धर्म कोणत्याही एका ग्रंथावर आधारित नव्हता. तो करुणा, सेवा, स्वच्छता, शिक्षण आणि विवेक यांवर आधारित होता. त्यांनी लोकांना स्वर्गाचं आश्वासन दिलं नाही. त्यांनी पृथ्वीवरच चांगला समाज निर्माण करण्याचं आवाहन केलं.

राष्ट्रसंत गाडगेबाबांचं मोठेपण यामध्ये आहे की त्यांनी लोकांना अंधश्रद्धेपासून दूर नेण्यासाठी भीतीचा वापर केला नाही. त्यांनी सत्याचा वापर केला. त्यांनी लोकांना देव सोडा असं सांगितलं नाही. त्यांनी एवढंच सांगितलं की देवाच्या नावाने चालणाऱ्या फसवणुकीपासून सावध राहा. मानवतेपेक्षा मोठा धर्म नाही आणि विवेकापेक्षा मोठी पूजा नाही.

आजही त्यांच्या विचारांची गरज तितकीच आहे. कारण समाज बदलला असला तरी अंधश्रद्धेची अनेक रूपं अजूनही जिवंत आहेत. अशा वेळी गाडगेबाबांचा संदेश आपल्याला आठवण करून देतो की खरा धर्म माणसाला माणसाशी जोडतो, तर अंधश्रद्धा माणसाला भीतीशी जोडते.

राष्ट्रसंत गाडगेबाबांनी मंदिरं बांधली नाहीत. त्यांनी माणसं घडवली. त्यांनी चमत्कार दाखवले नाहीत. त्यांनी विवेक जागवला. त्यांनी देव विकला नाही. त्यांनी मानवता शिकवली. आणि म्हणूनच भारतीय इतिहासात अंधश्रद्धेविरुद्धच्या संघर्षाचा विचार केला तर गाडगेबाबांचं नाव अत्यंत आदराने घेतलं जातं. कारण त्यांनी झाडूने रस्ते स्वच्छ केले, पण त्यांच्या विचारांनी समाजाचं मन स्वच्छ करण्याचा प्रयत्न केला.

८.९ विचाराचा विजय

या पुस्तकाच्या सुरुवातीपासून आपण अंधश्रद्धेच्या विविध रूपांचा मागोवा घेतला. मृत्यूभोवती उभा राहिलेला व्यवसाय, शुभ-अशुभच्या कल्पना, देवाच्या नावावर चालणारी दलाली, स्त्रियांवर लादलेली मानसिक गुलामी, भूत-करणीचे खेळ, ज्योतिषाचा बाजार आणि समाजात खोलवर रुजलेल्या अनेक अविवेकी समजुती यांचा आपण चिकित्सकपणे विचार केला. या प्रवासाचा उद्देश कोणाच्या श्रद्धांचा अपमान करणं नव्हता. उद्देश होता — भीती, अज्ञान आणि शोषण यांच्या आधारावर उभ्या राहिलेल्या व्यवस्थेला समजून घेणं.

इतिहासाकडे पाहिलं तर एक गोष्ट स्पष्टपणे दिसते. समाजाला पुढे नेणारं साधन कधीच अंधश्रद्धा नव्हती. समाजाला पुढे नेलं ते विचारांनी, शिक्षणाने, संशोधनाने आणि धाडसी प्रश्नांनी. ज्या काळात लोकांना पृथ्वी सपाट वाटत होती, त्या काळात काही लोकांनी प्रश्न विचारले. ज्या काळात रोगांना दैवी कोप मानलं जात होतं, त्या काळात काही लोकांनी कारणांचा शोध घेतला. ज्या काळात स्त्रियांना शिक्षणापासून दूर ठेवलं जात होतं, त्या काळात काही लोकांनी ज्ञानाची दारं उघडली. आणि ज्या काळात माणसाला जन्माच्या आधारावर कनिष्ठ ठरवलं जात होतं, त्या काळात काही लोकांनी समानतेचा झेंडा उभारला.

शिवाजी महाराजांनी स्वराज्य उभं केलं ते ग्रह पाहून नाही, तर रणनीती आणि धाडसाच्या बळावर. महात्मा फुल्यांनी सत्यशोधक विचार मांडला तो अंधानुकरण मोडून काढण्यासाठी. सावित्रीबाई फुल्यांनी शिक्षणाचा दिवा पेटवला तो अज्ञानाचा अंधार दूर करण्यासाठी. शाहू महाराजांनी सामाजिक न्यायाचा मार्ग स्वीकारला तो जन्माधारित श्रेष्ठत्वाला आव्हान

देण्यासाठी. कबीरांनी कर्मकांडांवर प्रहार केला तो माणुसकीला केंद्रस्थानी आणण्यासाठी. बुद्धांनी प्रज्ञेचा मार्ग दिला तो भीतीऐवजी विवेकावर विश्वास ठेवण्यासाठी. बाबासाहेब आंबेडकरांनी शिक्षण आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोनाचा पुरस्कार केला तो मानसिक गुलामीचा अंत करण्यासाठी.

या सर्व व्यक्तींच्या कार्यपद्धती वेगळ्या होत्या. त्यांचे काळ वेगळे होते. त्यांची भाषा आणि साधनं वेगळी होती. पण त्यांच्या विचारांमध्ये एक समान धागा होता. त्यांनी प्रश्न विचारले. त्यांनी तयार उत्तरांवर समाधान मानलं नाही. त्यांनी भीतीसमोर गुडघे टेकले नाहीत. त्यांनी पुरावा, अनुभव, शिक्षण आणि मानवी प्रतिष्ठा यांना महत्त्व दिलं.

अंधश्रद्धा माणसाला सांगते की तुझं आयुष्य आधीच ठरलेलं आहे. विचारवंत माणसाला सांगतात की तुझं आयुष्य तू घडवू शकतोस. अंधश्रद्धा नियतीवर भर देते. विचार कृतीवर भर देतो. अंधश्रद्धा प्रश्नांना घाबरते. विचार प्रश्नांमधूनच वाढतो. अंधश्रद्धा भीती निर्माण करते. विचार आत्मविश्वास निर्माण करतो.

म्हणूनच मानवी इतिहासाचा अभ्यास केला तर एक सत्य वारंवार समोर येतं. काही काळासाठी अंधश्रद्धा प्रभावी ठरू शकते. ती समाजावर वर्चस्वही गाजवू शकते. पण दीर्घकाळात विजय नेहमी विचाराचाच होतो. कारण अंधश्रद्धा अज्ञानावर उभी असते, आणि अज्ञान कायम टिकत नाही. ज्ञानाचा प्रकाश उशिरा का होईना, पण पोहोचतोच.

आजचा समाज एका महत्त्वाच्या वळणावर उभा आहे. एका बाजूला विज्ञान, तंत्रज्ञान आणि ज्ञानाची अभूतपूर्व प्रगती आहे. दुसऱ्या बाजूला अजूनही भीती, अफवा आणि अंधविश्वास जिवंत आहेत. अशा

परिस्थितीत निवड प्रत्येक व्यक्तीला करावी लागते. आपण प्रश्न विचारणाऱ्यांच्या परंपरेत उभे राहणार आहोत की प्रश्न टाळणाऱ्यांच्या? आपण पुरावा स्वीकारणार आहोत की अंधानुकरण? आपण भीतीवर विश्वास ठेवणार आहोत की विवेकावर?

या पुस्तकाचा अंतिम संदेश हाच आहे की अंधश्रद्धेविरुद्धची लढाई कोणत्याही एका धर्माविरुद्ध, व्यक्तीविरुद्ध किंवा समुदायाविरुद्ध नाही. ती अज्ञानाविरुद्धची लढाई आहे. ती माणसाला अधिक स्वतंत्र, अधिक विवेकी आणि अधिक मानवी बनवण्याची प्रक्रिया आहे. समाज बदलण्याची सुरुवात नेहमी एका प्रश्नापासून होते. आणि त्या एका प्रश्नातूनच नवे विचार, नवी उत्तरं आणि नवी दिशा निर्माण होते.

इतिहासातील प्रत्येक मोठ्या परिवर्तनामागे एक विचार होता. प्रत्येक सामाजिक क्रांतीमागे एक प्रश्न होता. प्रत्येक मुक्तीच्या संघर्षामागे ज्ञानाची एक ठिणगी होती. आणि म्हणूनच या संपूर्ण प्रवासाचा निष्कर्ष एका वाक्यात मांडता येतो — इतिहासात शेवटी जिंकला तो विचार. हरली ती अंधश्रद्धा.

उपसंहार

आंधळ्या बाजारातून बाहेर पडताना

या पुस्तकाच्या सुरुवातीला आपण एका साध्या प्रश्नापासून प्रवास सुरू केला होता. समाजात इतक्या अंधश्रद्धा का टिकून आहेत? मृत्यूभोवती इतकी भीती का निर्माण केली जाते? ग्रह, भूत, करणी, कर्मकांड, ताईत, नवस, उपवास, वास्तू, कुंडली आणि असंख्य रूढी यांचं साम्राज्य आजही इतकं प्रभावी का आहे? या प्रश्नांची उत्तरं शोधताना आपण अनेक विषयांचा मागोवा घेतला. काही गोष्टी परंपरेच्या नावाखाली चालत असल्याचं दिसलं. काही गोष्टी धर्माच्या नावाखाली टिकून असल्याचं दिसलं. काही गोष्टी भीतीमुळे जिवंत असल्याचं दिसलं. पण प्रत्येक ठिकाणी एक गोष्ट समान आढळली — माणूस प्रश्न विचारणं थांबवतो, तेव्हा अंधश्रद्धा सुरू होते.

या पुस्तकाचा उद्देश कोणत्याही व्यक्तीच्या श्रद्धेशी युद्ध करणं नव्हता. या पुस्तकाचा उद्देश कोणाचा देव हिसकावून घेणं नव्हता. कोणाचा धर्म काढून घेणं नव्हतं. कारण श्रद्धा ही प्रत्येक व्यक्तीची वैयक्तिक बाब आहे. पण जेव्हा श्रद्धेच्या नावाखाली भीती विकली जाते, जेव्हा माणसाच्या दुःखाचा व्यापार केला जातो, जेव्हा अज्ञानाला पवित्रतेचं रूप दिलं जातं आणि जेव्हा प्रश्न विचारणाऱ्याला दोषी ठरवलं जातं, तेव्हा त्या व्यवस्थेची चिकित्सा करणं आवश्यक ठरतं. मानवी इतिहासाचा मोठा भाग भीतीच्या इतिहासाने व्यापलेला आहे. माणूस मृत्यूला घाबरला, म्हणून मृत्यूभोवती कर्मकांडं निर्माण झाली. माणूस

भविष्याला घाबरला, म्हणून ग्रह आणि कुंडल्यांचा बाजार उभा राहिला. माणूस अंधाराला घाबरला, म्हणून भूतांच्या कथा जन्माला आल्या. माणूस संकटांना घाबरला, म्हणून करणी, जादूटोणा आणि ताईत यांचा व्यवसाय फोफावला. माणूस अज्ञाताला घाबरला, म्हणून चमत्कारांना महत्त्व मिळालं. प्रत्येक भीतीभोवती कोणीतरी बाजार उभारला. आणि अनेकदा त्या बाजाराचा सर्वात मोठा ग्राहक स्वतः माणूसच बनला.

पण इतिहासात प्रत्येक वेळी काही लोक उभे राहिले ज्यांनी भीतीला शरण जाण्याऐवजी प्रश्न विचारले. बुद्धांनी विचारलं. कबीरांनी विचारलं. महात्मा फुल्यांनी विचारलं. सावित्रीबाईंनी विचारलं. शाहू महाराजांनी विचारलं. बाबासाहेबांनी विचारलं. दाभोलकरांनी विचारलं. या सर्व व्यक्तींच्या विचारांमध्ये मतभेद असू शकतात, पण त्यांच्यात एक समान धागा होता. त्यांनी अंधानुकरण नाकारलं. त्यांनी माणसाच्या बुद्धीवर विश्वास ठेवला. त्यांनी विचार करण्याचं स्वातंत्र्य जपलं.

प्रश्न विचारणारा माणूस धोकादायक असतो — अंधश्रद्धेसाठी. कारण तो सहजपणे घाबरत नाही. तो पुरावा मागतो. तो कारण विचारतो. तो सत्य तपासतो. त्याला भीती दाखवून नियंत्रित करणं कठीण होतं. म्हणूनच इतिहासात अंधश्रद्धेला सर्वात मोठी भीती विज्ञानाची नव्हती; ती प्रश्न विचारणाऱ्या माणसाची होती.

विज्ञान हे फक्त प्रयोगशाळांमध्ये असत नाही. विज्ञान ही विचार करण्याची पद्धत आहे. एखाद्या गोष्टीचा पुरावा मागणं, कारण शोधणं, निरीक्षण करणं आणि निष्कर्ष तपासणं हा विज्ञानाचा मार्ग आहे. पण विज्ञान पुरेसं नाही. समाजाला करुणेचीही गरज असते. कारण केवळ माहिती माणसाला माणूस बनवत नाही; संवेदनशीलता त्याला माणूस

बनवते. म्हणूनच वैज्ञानिक दृष्टिकोन आणि मानवता या दोन्ही गोष्टी एकत्र आवश्यक आहेत. विवेकाशिवाय करुणा आंधळी होऊ शकते आणि करुणेशिवाय विवेक कठोर होऊ शकतो.

या पुस्तकाचा अंतिम संदेश अत्यंत साधा आहे. हे पुस्तक वाचून तुम्ही देव सोडावा, अशी अपेक्षा नाही. तुम्ही धर्म सोडावा, अशीही अपेक्षा नाही. पण तुम्ही प्रश्न विचारावेत, अशी अपेक्षा आहे. कोणतीही गोष्ट स्वीकारण्यापूर्वी तिचा विचार करावा. कोणतीही भीती स्वीकारण्यापूर्वी तिचा पुरावा तपासावा. कोणतंही कर्मकांड करण्यापूर्वी त्याचा अर्थ समजून घ्यावा. आणि कोणतीही परंपरा पुढच्या पिढीकडे देण्यापूर्वी तिची चिकित्सा करावी.

हजारो वर्षांपासून भीतीच्या नावाने उभ्या केलेल्या बाजारात माणूस ग्राहक बनून जगत आला. कधी मृत्यूची भीती विकली गेली, कधी ग्रहांची, कधी नरकाची, कधी देवाच्या रागाची. पण प्रत्येक बाजाराची एक मर्यादा असते. विचार सुरू झाला की बाजार कोसळायला लागतो.

या पुस्तकातील प्रत्येक पान एका प्रश्नाची सुरुवात आहे. उत्तरं मी देऊ शकतो, इतरही देऊ शकतात. पण अंतिम निर्णय तुमचा असला पाहिजे. कारण मुक्ती कोणत्याही देवळात नाही. मुक्ती कोणत्याही ताईतात नाही. मुक्ती कोणत्याही ग्रहात नाही. मुक्ती आहे विचार करण्याच्या स्वातंत्र्यात. आणि ज्या दिवशी माणूस प्रश्न विचारायला शिकतो, त्या दिवशी आंधळा बाजार संपायला सुरुवात होते.

संदर्भसूची

या पुस्तकाच्या लेखनासाठी विविध ऐतिहासिक, सामाजिक, वैज्ञानिक आणि वैचारिक स्रोतांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. पुस्तकातील विचार, विश्लेषण आणि चिकित्सक मांडणी यांना आधार देणारे काही महत्त्वाचे स्रोत पुढीलप्रमाणे:

1. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर — बुद्ध आणि त्यांचा धम्म
2. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर — जातिभेदाचा विनाश (Annihilation of Caste)
3. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर — २२ प्रतिज्ञा
4. तथागत बुद्ध — धम्मपद कालाम सुत्त (पाली त्रिपिटक)
5. महात्मा ज्योतिराव फुले — गुलामगिरी
6. महात्मा ज्योतिराव फुले — शेतकऱ्याचा आसूड
7. सावित्रीबाई फुले — निवडक पत्रे व कविता
8. राजर्षी शाहू महाराज — निवडक भाषणे व सामाजिक धोरणे
9. संत कबीर — कबीर वाणी आणि निवडक दोहे
10. संत गाडगे बाबा - निवडक कीर्तन
11. डॉ. नरेंद्र दाभोलकर — अंधश्रद्धा : प्रश्नचिन्ह आणि पूर्णविराम
12. डॉ. नरेंद्र दाभोलकर — निवडक लेख व व्याख्याने
13. महाराष्ट्र अंधश्रद्धा निर्मूलन समिती (MAHA-ANIS) प्रकाशित साहित्य

14. महाराष्ट्र नरबळी आणि इतर अमानुष, अनिष्ट व अघोरी प्रथा व जादूटोणा प्रतिबंध व निर्मूलन अधिनियम, २०१३
15. भारतीय राज्यघटना (विशेषतः अनुच्छेद ५१(अ)(ह))
16. National Council for Science & Technology Communication (NCSTC) प्रकाशने
17. World Health Organization (WHO) – सार्वजनिक आरोग्य व लसीकरण संदर्भ
18. National Geographic, Scientific American आणि New Scientist मधील विज्ञानविषयक लेख
19. Encyclopaedia Britannica – इतिहास, धर्म आणि समाजसुधारक संदर्भ
20. भारतीय सामाजिक सुधारणा चळवळीवरील विविध संशोधनग्रंथ व शैक्षणिक लेख

टीप: हे पुस्तक कोणत्याही विशिष्ट धर्म, पंथ किंवा व्यक्तीविरुद्ध नसून वैज्ञानिक दृष्टिकोन, चिकित्सक विचार आणि मानवतावादी मूल्यांच्या प्रसारासाठी लिहिण्यात आले आहे.

शेवटचा प्रश्न

जर उद्या तुम्हाला सांगितलं गेलं— "हे करू नका, नाहीतर अनर्थ होईल."

तर घाबरू नका.

फक्त एक प्रश्न विचारा— "पुरावा कुठे आहे?"

हा एक प्रश्न

- भुतांना हरवू शकतो.
- करणीला हरवू शकतो.
- अंधश्रद्धेला हरवू शकतो.

आणि कधी कधी— संपूर्ण व्यवस्थेलाही.

--- समाप्त ---

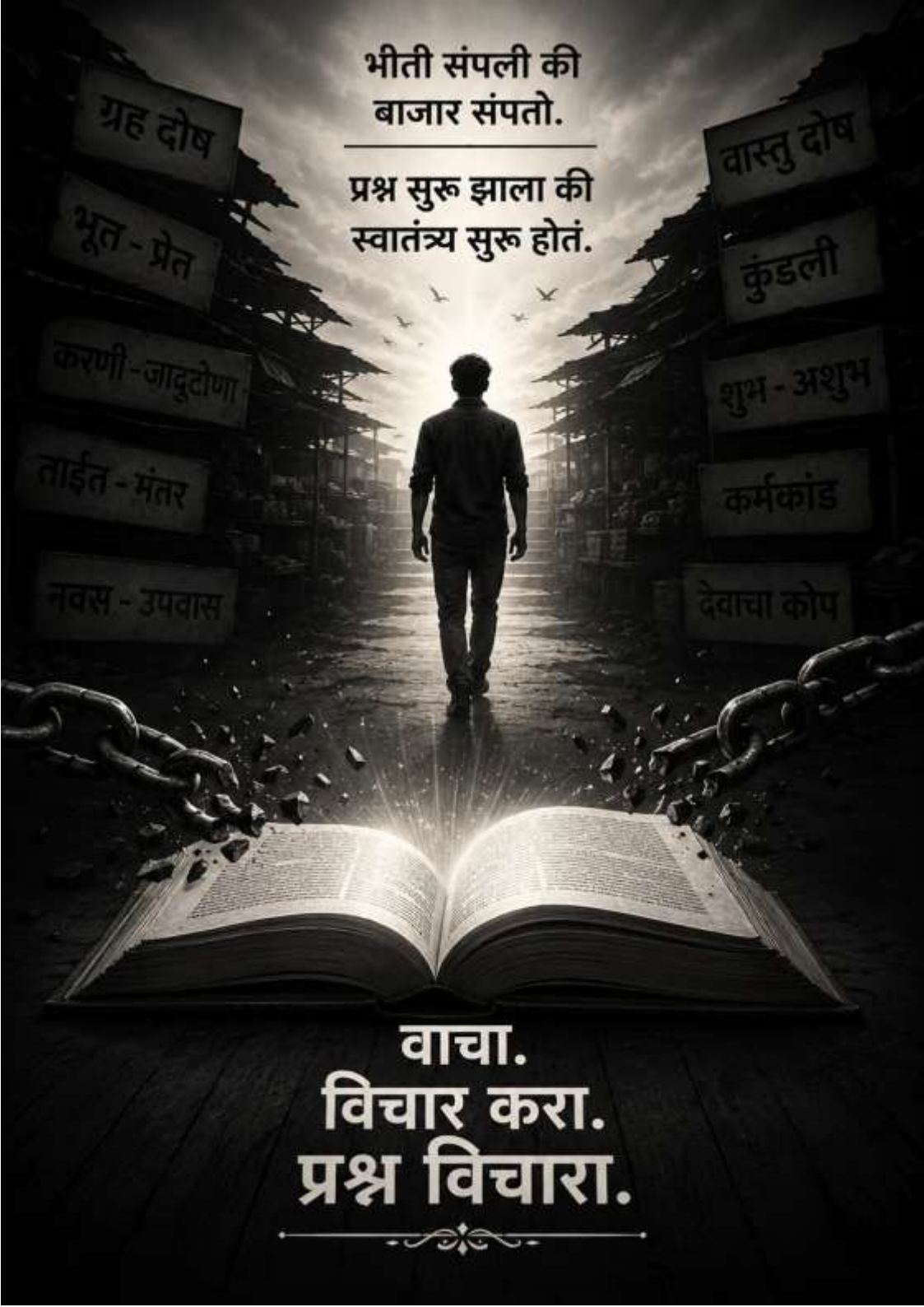
भीती संपली की
बाजार संपतो.
प्रश्न सुरू झाला की
स्वातंत्र्य सुरू होतं.
ग्रह दोष
भूत - प्रेत
करणी - जादूटोणा
ताईत - मंतर
नवस - उपवास
वास्तु दोष
कुंडली
शुभ - अशुभ
कर्मकांड
देवाचा कोप
वाचा.
विचार करा.
प्रश्न विचारा.